

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ДОНБАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ГОРЛІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ ІНОЗЕМНИХ МОВ

На правах рукопису

СИТНЯК РОМАН МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 81-112:81'371

ДІАХРОННА СЕМАСІОЛОГІЯ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНИЙ
СТАН

Спеціальність 10.02.15 – загальне мовознавство

Дисертація

на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Науковий керівник –

Глущенко Володимир Андрійович,
доктор філологічних наук,
професор

Горлівка – 2014

ЗМІСТ

ЗМІСТ.....	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ЛІНГВОІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАЦЬ З ДІАХРОННОЇ СЕМАСІОЛОГІЇ. МЕТОД І НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	
	15
1.1. Предмет і завдання діяхронної семасіології.....	15
1.2. Лінгвоісторіографічний аспект дослідження праць з діяхронної семасіології.....	23
1.3. Метод дослідження.....	35
1.4. Напрями дослідження.....	40
1.5. Висновки.....	44
РОЗДІЛ 2. СПРОБИ ДІАХРОННОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЕКСИЧНОЇ СЕМАНТИКИ В МОВОЗНАВСТВІ 20-х – 80-х рр. ХІХ ст.....	
	47
2.1. Філософський підхід до лексичного значення слова.....	47
2.2. Філософія та психологія як зіткнення старого та нового в дослідженні семантики слів. Лінгвістична семантика у працях О. О. Потєбні.....	55
2.3. Закономірності семантичних змін у студіях мовознавців 20-х – 80-х рр. ХІХ ст.....	63
2.4. Причини семантичних змін у мовознавстві 20-х – 80-х рр. ХІХ ст.....	66
2.5. Види та способи семантичних змін у мовознавстві 20-х – 80-х рр. ХІХ ст. Діяхронні дослідження лексичної семантики у працях В. Вундта.....	71
2.6. Висновки.....	80
РОЗДІЛ 3. ДІАХРОННЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЕКСИЧНОЇ СЕМАНТИКИ В МОВОЗНАВСТВІ 90-х рр. ХІХ ст. – ПОЧАТКУ ХХІ ст.....	
	83
3.1. Динамічність лексичної системи.....	83

3.2. Причини семантичних змін у мовознавстві 90-х рр. ХІХ ст. – початку ХХІ ст.	93
3.3. Закономірності семантичних змін у студіях мовознавців 90-х рр. ХІХ ст. – початку ХХІ ст.....	102
3.4. Види та способи семантичних змін у мовознавстві 90-х рр. ХІХ ст. – початку ХХІ ст.....	114
3.5. Семасіологія та етимологія. Семантична реконструкція та синкретизм.	
3.5.1. Індоевропейська прамова.....	122
3.5.2. Семасіологія та етимологія.....	129
3.5.3. Реконструкція та діяхронна інтерпретація.....	135
3.5.4. Принципи та труднощі семантичної реконструкції та синкретизм.....	139
3.5.5. Достовірність отриманих результатів.....	178
3.6. Висновки.....	184
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	187
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	192

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

авест.	авестійська мова
алб.	албанська мова
алем.	алеманська мова
англ.	англійська мова
брет.	бретонська мова
валл.	валлійська мова
вед.	ведійська мова
вірм.	вірменська мова
галл.	галльська мова
герм.	германські мови
голл.	голландська мова
гот.	готська мова
гр.	грецька мова
давньоангл.	давньоанглійська мова
давньоверхньонім.	давньоверхньонімецька мова
давньоінд.	давньоіндійська мова
давньоісл.	давньоісландська мова
давньонім.	давньонімецька мова
давньоірл.	давньоірландська мова
давньопр.	давньоруська мова
давньонорв.	давньонорвезька мова
давньогр.	давньогрецька мова
давньоперс.	давньоперсидська мова

давньор.	давньоруська мова
давньосакс.	давньосакський діалект
давньофран.	давньофранцузька мова
дан.	данська мова
і.-є.	індоєвропейська мова
індо-іран.	індоіранська мова
ірл.	ірландська мова
ісл.	ісландська мова
ісп.	іспанська мова
кимр.	кимрська мова
лат.	латинська мова
лит.	литовська мова
макед.	македонська мова
нідерл.	нідерландська мова
нім.	німецька мова
праіндоєвр.	праіндоєвропейська мова
прс.	праслов'янська мова
прус.	пруська мова
рос.	російська мова
санскр.	санскрит
сербохорв.	сербохорватська мова
середньоірл.	середньоірландський діалект
сканд.	скандинавська мова

словен.	словенська мова
слов.	слов'янські мови
старопр.	старопрусська мова
старосл.	старослов'янська мова
тох.	тохарська мова
укр.	українська мова
умбр.	умбрська мова
фаліс.	фалікська мова
фр.	французька мова
хет.	хетська мова
церковносл.	церковнослов'янська мова
швед.	шведська мова

ВСТУП

Однією з найважливіших проблем сучасного мовознавства є дослідження лексичного значення слова. Діахронна семасіологія, що вивчає розвиток лексичної семантики слів, є надзвичайно перспективною складовою науки про мову.

Сучасне мовознавство ґрунтується на досвіді лінгвістичних досліджень. Тому, без сумніву, актуальним є звернення до наукової спадщини мовознавців минулого. У XIX ст. з'явилася та набула важливості для мовознавства семасіологія як розділ науки про мову, який досліджує чинники постійних змін у мові та збагачення її словникового складу.

Лексико-семантична підсистема вважається однією з найбільш складних систем мови. На відміну від фонологічної та граматичної підсистем, вона безпосередньо пов'язана з об'єктивною дійсністю, є її віддзеркаленням. Своєрідність лексико-семантичної системи мови пояснюється також багатовимірністю її структури, неоднорідністю її одиниць, різноманітністю відображених у них відношень і відкритістю для постійного поповнення новими одиницями (словами та значеннями) [137, с. 262].

Питання щодо семантики слів поставали та (так чи інакше) розв'язувалися ще з давніх часів. Однією з головних причин, що змушують лінгвістів звертатися до діахронної семасіології, є нерозуміння мовцями змісту висловлювання, адресованого ним. Саме тому у вивченні різновидів мови тлумаченню слів – одному з найважливіших різновидів досліджень у галузі семантики – завжди належало досить помітне місце. Ще в давні часи в Китаї створювалися словники, що розкривали зміст ієрогліфів. У Європі античні та середньовічні філологи укладали глоси – тлумачення незрозумілих слів у пам'ятках писемності. У європейській науковій традиції питання про зв'язок між словами та «речами», предметами, до яких вони відносяться,

було поставлене ще давньогрецькими філософами, але й досі різні аспекти цієї проблеми продовжують розроблятися та уточнюватися.

Семасіологія як розділ мовознавства почала свою історію у ХІХ ст. У 1825 р. німецький лінгвіст Х. К. Райзіг у своїх лекціях у Галле запропонував назвати науку про значення слів семасіологією. Термін *семасіологія* увійшов до наукового вжитку після опублікування учнем Х. Райзіга Ф. Хаазе лекцій свого вчителя. Треба відзначити, що термін «семантика» був уведений набагато пізніше. Французький дослідник мови М. Бреаль уперше вжив його у 1878 р. у приватному листі до А. де Губернатиса. Офіційно до мовознавства термін «семантика» був уведений М. Бреалем у 1883 р. [224, с. 70].

Отже, датою виникнення семасіології як самостійної мовознавчої дисципліни можна вважати 1839 рік – дату публікації книги Х. К. Райзіга. Головним завданням семасіології автор уважав дослідження принципів розвитку лексичного значення слова.

В. І. Абаєв переконаний, що історія слів надає дослідникам змогу реконструювати історію суспільної людської свідомості від перших проблисків людської думки до нашого часу. Він вважає мову та свідомість одним цілим, незалежно від їх віку та соціального середовища.

«Жоден аспект мови не представляє такого широкого, можна сказати, загальнолюдського інтересу, як лексика. У той час, як фонетика та граматики залишаються переважно «внутрішньою» справою вузького кола фахівців, немає нікого, починаючи від дітей, що тільки пробують лепетати, до прославлених мудреців, хто б не замислювався над словами та їх значеннями», – писав В. І. Абаєв [3, с. 7].

Важливими здобутками мовознавства ХІХ ст. стали розробка і втілення в практику принципу історизму, що мало вирішальний вплив на розвиток порівняльно-історичного методу. Засновниками порівняльно-історичного методу вважаються Ф. Бопп, Я. Грімм, Р. Раск та О. Х. Востоков [162, с. 46; 135, с. 39].

В основі діяхронної семасіології як окремої галузі мовознавства лежить принцип історизму.

Підґрунтям діяхронних досліджень у мовознавстві ХІХ ст. стало висвітлення еволюції семантичних змін, пояснення її рушійної сили, хоча досить широко для цього використовувалися як допоміжні нелінгвістичні науки.

Період 20-х – 80-х рр. ХІХ ст. характеризується широким еволюційним (але не завжди конкретно-історичним) підходом до культури та поясненням семантики слів психологією народу. Філософський підхід до пояснення лексичного значення змінюється психологічним аналізом. Єдність семантики багатьох слів пояснюється при цьому спільними психологічними закономірностями людства, а відмінності – різницею у психології народів. Згідно з ученням О. О. Потебні, мислення еволюціонує у тісному зв'язку з мовою відповідно до закономірностей, що носять семантичний характер (у трактуванні О. О. Потебні – психологічний, але не логічний). Слабким місцем теоретичних поглядів цього періоду є відмова від розгляду логічних закономірностей на користь виключно психологічних та недостатня увага до конкретної історії, відсунутої на другий план ідеями загальної еволюції та універсальної типології. Дослідниками мови, ідеї яких заклали підвалини сучасного мовознавства і зазнали подальшого переосмислення та вдосконалення у працях послідовників, були Ф. Бопп, Я. Грімм, В. фон Гумбольдт, А. Шлейхер, Ф. І. Буслаєв, В. Вундт, Х. Штейнталь, О. О. Потебня, Б. Дельбрюк, Г. Пауль та ін. Ці вчені, так само як і переважна більшість їхніх послідовників, проводили свої дослідження на матеріалі мов індоєвропейської сім'ї. На сьогодні саме історію індоєвропейських мов досліджено найбільш повно, у тому числі й з погляду семантики. Цей матеріал ми й залучаємо до розгляду.

Дослідження процесу набуття лексичною одиницею нових значень вимагає з'ясувати причини цих змін та виявити закони, які б ці зміни пояснювали. Звернення до праць з діяхронної семасіології надає змогу

провести необхідні дослідження, а саме: дослідити шлях, який пройшли слова за весь період свого існування у мові, висвітлити процес набуття ними нових лексичних значень; виділити чинники (історичні, соціально-культурні, психологічні), що зумовили ці зміни.

Беручи до уваги схожість історичних, соціально-культурних та психологічних чинників у житті багатьох європейських народів, видається можливим дослідити принципи та закономірності змін семантичної структури слів різних індоєвропейських мов у лінгвістично-історіографічному аспекті.

Значний внесок у дослідження з діякронної семасіології зробила етимологія. Історичний підхід до з'ясування семантичної структури слова розвивається, значною мірою, у зв'язку з вивченням етимології. Так, ґрунтуючись на ідеях *функціональної семантики* та *полів*, О. М. Трубачов (1966) проілюстрував масовий перехід давніх термінів плетіння та гончарного виробництва на ткацтво. Під його редакцією вийшло багатотомне видання «Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд», вип. 1 – 15 (1974 – 1988). У цей період були опубліковані також «Словник індоєвропейських соціальних термінів» Е. Бенвеніста, т. 1 – 2 (1969), «Историко-этимологический словарь осетинского языка» В. І. Абаєва, т. 1 – 3 (1958 – 1979), монографія «Индоевропейский язык и индоевропейцы» Т. В. Гамкрелідзе та В'яч. Вс. Іванова, т. 1 – 2 (1984).

Дослідження з лінгвістичної історіографії містять важливі твердження щодо вивчення семантики слова в її діякронному розрізі у мовознавстві ХІХ – початку ХХІ ст. Водночас спеціальних праць, присвячених цій проблемі, у лінгвістиці немає. Можемо назвати лише окремі статті, у яких розглянуті певні аспекти зазначеної проблеми.

Отже, ми виходимо з того, що пропонована тема є малодослідженою і водночас актуальною. Її розкриття дозволить висвітлити погляди мовознавців ХІХ – початку ХХІ ст. на розвиток діякронної семасіології як самостійної галузі мовознавства.

Таким чином, **новизна** теми полягає у тому, що в дисертації вперше було зроблено спробу виявити та науково обґрунтувати погляди на принципи діяхронного дослідження семантичної структури слів та розкрити закономірності розвитку компаративістики у такій важливій її царині, як діяхронна семасіологія.

Актуальність теми полягає в тому, що історія і сучасний стан діяхронної семасіології у лінгвістично-історіографічному аспекті висвітлені недостатньо. При цьому необхідно мати на увазі, що принципи діяхронної семасіології зберігають свою значущість у сучасному мовознавстві.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Робота пов'язана з науковою темою кафедри мовознавства та російської мови Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» «Актуальні проблеми лінгвістики тексту і дискурсології», затвердженою Міністерством освіти і науки України та зареєстровано в Українському інституті науково-технічної і економічної інформації за номером 670812F21520. Науковий керівник теми – доктор філологічних наук, професор В. А. Глущенко, завідувач кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету.

Тема дисертації затверджена на засіданні вченої ради Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (протокол № 4 від 14 листопада 2012 року) і погоджена в бюро Наукової ради «Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності» Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні Національної Академії наук України (протокол № 5 від 17 грудня 2012 року).

Метою праці є розкриття поглядів мовознавців XIX – початку XXI ст. на категорії діяхронної семасіології та на причини історичного розвитку лексичної семантики слова в індоевропейських мовах.

Мета дослідження конкретизується у таких **завданнях**: 1. Теоретично обґрунтувати поняття *діяхронна семасіологія*. 2. Розкрити погляди

європейських мовознавців XIX – початку XXI ст. на семантичну структуру слова в її діяхронному русі та виявити джерела цих поглядів. 3. Дослідити еволюцію впливу допоміжних наук на бачення вченими причин та закономірностей семантичних змін. 4. Висвітлити роль лінгвістичних та нелінгвістичних наук у поясненні процесу реконструкції лексичного значення слова. 5. Проаналізувати класифікації семантичних змін. 6. Встановити актуальність ідей компаративістів XIX – XX ст. для сучасного мовознавства.

Відповідно до поставлених завдань у нашій роботі використано актуалістичний метод, який бере за основу принцип історизму і дає змогу за допомогою сучасних знань простежити розвиток певних лінгвістичних концепцій у минулому та передбачити деякі тенденції майбутнього розвитку відповідних теорій.

Об'єктом дослідження є розглянута в лінгвістичноісторіографічному аспекті сукупність наукових текстів з історичної семасіології індоєвропейських мов, авторами яких є європейські та американські мовознавці XIX – початку XXI ст.

Предметом дослідження є погляди лінгвістів на розвиток семантики слова та на принципи реконструкції семантичної структури слів в індоєвропейських мовах на різних етапах їхнього розвитку.

Методологія дослідження зумовлена метою, завданнями та специфікою аналізу поглядів учених. Огляд концепцій надається залежно від хронології, внеску вчених у лінгвістику та значення їхніх тверджень для свого часу. Відповідно до поставлених завдань у нашій роботі використано **актуалістичний метод**, який бере за основу принцип історизму і дає змогу за допомогою сучасних знань простежити розвиток певних лінгвістичних концепцій у минулому та передбачити деякі тенденції майбутнього розвитку відповідних теорій.

Теоретичне значення дисертаційного дослідження ми вбачаємо в тому, що його матеріали сприятимуть розв'язанню важливих теоретичних проблем історіографії мовознавства. Крім того, у процесі розкриття теми дисертації

було розроблено методику лінгвоісторіографічного дослідження проблем діахронної семасіології. Хронологічний та концептуальний підходи до упорядкування фактичного матеріалу зумовили специфіку його систематизації. При викладі цього матеріалу ми спиралися на принципи об'єктивності та історизму.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що результати здійсненого дослідження можуть бути застосовані у викладанні курсів історії лінгвістичних учень, вступу до мовознавства та загального мовознавства на філологічних факультетах вищих навчальних закладів.

Апробація результатів дисертації. Матеріали дисертації було обговорено на засіданнях кафедри мовознавства та російської мови Горлівського інституту іноземних мов Донбаського державного педагогічного університету, а також на щорічних наукових конференціях цього ВНЗ (2007 – 2010). Основні положення дисертаційної роботи й результати дослідження апробовано на 6 конференціях, в тому числі 4 міжнародних в межах України: Міжнародна наукова конференція «Східнослов'янська філологія: Від Нестора до сьогодення», (м. Горлівка 2008), Міжнародна конференція «Лінгвістичні аспекти мовної комунікації: функціонально-прагматичний, семантичний та когнітивний параметри досліджень» (м. Горлівка, 2008), Міжнародна науково-практична конференція «Лінгвістика та лінгводидактика: надбання, актуальні проблеми і перспективи розвитку» (м. Бердянськ, 2009), IX Міжнародна наукова конференція «Проблеми зіставної семантики» (м. Київ, 2010), на двох міжрегіональних конференціях: III Міжрегіональна конференції молодих учених «Дослідження молодих науковців у галузі гуманітарних наук» (м. Горлівка, 2009), VII Міжрегіональна конференція молодих учених та аспірантів «Дослідження молодих науковців у галузі гуманітарних наук» (м. Горлівка, 2009).

Публікації. Основні положення й результати дисертаційного дослідження висвітлено у 12 одноосібних публікаціях, в т. ч. у 5 статтях, які

вийшли друком у фахових виданнях, затверджених ВАК України, і в одній статті у фаховому виданні Росії.

РОЗДІЛ 1

ЛІНГВОІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАЦЬ З ДІАХРОННОЇ СЕМАСІОЛОГІЇ. МЕТОД І НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Предмет і завдання діяхронної семасіології

Порівняльно-історичне мовознавство у ХІХ ст. досягло значних успіхів. Незважаючи на це, одна з найважливіших його проблем – проблема мовної еволюції – залишається недостатньо дослідженою і досі.

Семасіологія є розділом мовознавства, що вивчає план змісту мови, значення та смисл її одиниць у мові й мовленні. Різноманітні знакові одиниці виступають об'єктом семасіологічних досліджень, а лексичне значення є її предметом [224, с. 70-71].

Предметом дослідження діяхронної семасіології є лексичне значення слова, але, на відміну від синхронії, це значення вивчається не на певному часовому зрізі, а охоплює всі доступні етапи його еволюції.

Відповідно до загальної природи діяхронії завданнями діяхронної семасіології є простеження історичного становлення лексичного значення слова, дослідження причин семантичних змін, періоду їхньої тривалості й тенденцій семантичної еволюції.

Питання про визначення сфери діяльності семасіології ще й досі є дискусійним. Виділяються дві основні тенденції. З одного боку, сферу компетенції лінгвістичної семантики обмежують колом проблем, пов'язаних з вивченням лексичного значення слова, тобто лексичною семантикою. Цієї точки зору дотримується С. Ульман, який вважає, що об'єктом семасіології є синхронічна та діяхронічна лексична семантика. З іншого боку, під терміном *семантика* розуміють весь план змісту мови в цілому. Цієї точки зору дотримується видатний російський лінгвіст М. О. Кронгауз [138, с. 11].

В. А. Звєгінцев розглядає семасіологію як частину лексикології, оскільки лексику та словниковий склад мови в цілому вивчає саме

лексикологія, а семасіологія досліджує мову тільки з однієї сторони, яка характеризує слово як одиницю словникового складу мови, а саме: в аспекті значення. З двох розділів лексикології – семасіології та ономасіології – до компетенції першої він відносить дослідження природи лексичного значення, типів лексичних значень, закономірностей розвитку значень слів, класифікацію типів змін значень, синонімію, антонімію, полісемію і т. ін.

Розглядаючи взаємовідношення між семасіологією та такими розділами мовознавства, як етимологія та лексикографія, В. А. Звегінцев говорить про службову роль семасіології. У розв'язанні завдань, які ставлять перед собою згадані вище розділи мовознавства, використовуються деякі дані семасіології. Але, відзначає він, є такі проблеми етимології та лексикографії (наприклад, метод семасіологічних реконструкцій або розмежування явищ омонімії та полісемії), у яких аспект значення виступає на перший план. Загальнотеоретичну розробку цих проблем слід віднести до семасіології.

Говорячи про необхідність чіткого відокремлення семасіології від інших наук, В. А. Звегінцев робить висновок: «... оскільки семасіологічні факти є лінгвістичними, вони повинні вивчатися лінгвістичними методами та визначатися лінгвістичними термінами. (курсив автора – Р. С.) Відхилення від такого методичного положення є джерелом багатьох помилок, тому цього треба дуже твердо та послідовно дотримуватися» [114, с. 91].

Лінгвістичний метод як складна одиниця докладно досліджується у працях В. А. Глуценка [85; 86; 87; 88; 92; 93; 94; 96; 98].

Залучення до лексичних досліджень інших наук як допоміжних, – особливо, якщо за мету взято реконструкцію, – не в змозі обминути жоден учений. Утрата можливості безпосереднього контакту з історією суспільства робить вкрай необхідними пошуки різних інших шляхів, за допомогою яких ми дізнаємося про розвиток мови з погляду творця та носія цієї мови – народу. «Використання порівняльно-історичного методу для встановлення фактів дописемного історичного розвитку мови, – писав О. І. Смирницький, –

наполегливо вимагає підтримки та доповнення мовних даних фактами історії, а саме – історії матеріальної культури» [238, с. 19].

Важливість історичного дослідження семантики у своїх працях докладно обґрунтовували М. Д. Андреев, В. І. Георгієв, Г. Якобсон, В. А. Глущенко [7; 80; 288; 90; 91].

У другій половині ХХ ст. набула популярності ономасіологія і постало питання встановлення чітких меж між нею та семасіологією. Різницю між цими науками визначали Кубрякова О. С., Капанадзе А. Торопцев І. С, Хейраартс Д. [140, с. 159-168; 123, с. 43-48; 260, с. 23-25; 278, с. 127-135].

Часто семасіологія, виходячи за межі мовознавства, постає універсальною наукою про значення. У цьому випадку дослідники вже мають справу не з лінгвістичними проблемами, а з філософськими. В. А. Звегінцев, розмірковуючи про місце семасіології серед лінгвістичних дисциплін, говорить про питання визначення меж семасіології як про питання першочергове. Він вважає, що семасіологія завжди «страждала» через відсутність своїх меж. Через це вона часто виходила з лінгвістики та розглядалася у контексті інших наук. Звісно, багато проблем семасіології (такі як мова та світогляд, мова та наука та ін.), повинні розглядатися спільними зусиллями філософів, психологів та лінгвістів. Але це не означає, що повинна зникати межа між специфічними особливостями різних галузей людських знань, їхніми завданнями, категоріями та методами роботи. «Мова, як суспільне явище особливого складу, володіє низкою особливостей, що притаманні тільки мові та є об'єктом вивчення самостійної науки – мовознавства. Дослідження семасіології, як однієї з частин мовознавства, повинні проводитися *лінгвістичними методами*. Отже, семасіологію, як лінгвістичну дисципліну, слід перш за все відокремити від філософії та психології» [114, с. 83].

Один із засновників соціолінгвістики, американський дослідник мови В. Лабов у своїй праці «Про механізм мовних змін», погоджуючись із думкою А. Мейє про те, що всі закони історії мови є не більш ніж можливостями,

відзначає, що за період понад шістдесят років проблема залишилась практично незмінною.

Питання дослідження мовної еволюції взагалі, поставлені В. Лабовим, стосуються, зокрема, і вивчення еволюції лексичного значення: 1) чи має мовна еволюція будь-який загальний напрямок? 2) якими є універсалії мовних змін? 3) якими є причини безперервної появи нових мовних змін? 4) яким є механізм мовних змін? 5) чи мають мовні зміни функцію пристосування? [149, с. 199].

Неважко помітити, що, змінивши слово *мовна* на *семантична*, ми отримаємо ті питання, що вважалися гострими як мовознавцями ХІХ ст., так і сучасними дослідниками мови.

Як відзначав Ю. Д. Апресян, «головним завданням лінгвістичної семантики вважаються пошуки методів дослідження, техніки вивчення аналізованого об'єкта, без чого будь-яка, навіть добре сформульована теорія стає беспорядною» [9, с. 105]. У цьому контексті стає зрозумілою необхідність експериментального вивчення семасіологічних явищ та процесів. Експериментальні методи аналізу семантики повинні дати відповідь на низку питань, які постійно обговорюються у «традиційній семасіології». Наприклад, досі не вирішеним залишається питання щодо відношень між різними значеннями одного слова: чи є одне значення головним, а інші – другорядними, як припускав Г. Пауль, або всі значення рівні, як уважає В. А. Звегінцев. Нез'ясованим залишається питання про те, якими методами можна відокремити одне значення багатозначного слова від іншого. Оскільки існування полісемії є доведеним фактом, то семасіологія повинна також відповісти на питання, від чого залежить кількість значень слова – від того, яку групу предметів чи понять визначає це слово, від його стилістичного статусу, частоти використання, типологічних особливостей мови чи від інших факторів [155, с. 53-60].

Від самого початку існування семасіології постало питання про визначення її основних категорій, єдиної теоретичної основи.

Досліджуючи семантику слова, необхідно ввести таке базове поняття як семантична структура слова.

Семантична структура слова, незважаючи на велику кількість інтерпретацій, розглядається як сукупність взаємопов'язаних та взаємозумовлених значень багатозначного слова [155, с. 159].

Дослідження семантичної структури слова базується на прийнятті полісемантизму як універсального поняття по відношенню до будь-якої мови. Розуміння чинників, які є поштовхом до виникнення багатозначності, забезпечує визначення шляху дослідження.

Для розуміння семантичної структури слова необхідно ввести поняття *денотативного* та *конотативного* значення. Вони виявляються у співвідношенні матеріальної оболонки слова із явищами, які мають різноманітні взаємозв'язки.

Під денотативним значенням розуміється концептуалізація та класифікація нашого досвіду. Воно, виконуючи сигніфікативну та комунікативну функції слова, присутнє у кожному слові та може розглядатись як центральний фактор функціонування мови [17, с. 47]. Під денотатом розуміється клас однотипних предметів та ситуацій, об'єднаних за спільною ознакою [155, с. 159].

Денотативний аспект значення форми слова визначається відношенням форми слова до реалії життя. Денотативне значення, представляючи собою продукт спільної домовленості певного колективу, є саме тим, що робить процес комунікації взагалі можливим.

Під конотацією, зазвичай, розуміють додаткові по відношенню до денотативно-сигніфікативного змісту слова відтінки, асоціації, а також його емоційні, експресивні, оцінювальні та стилістичні компоненти [155, с. 93].

Конотативне значення надає слову прагматичної комунікативної цінності, залежно від того де, коли, як, ким, з якою метою та в якому контексті воно вживається [17, с. 48]. Оскільки конотативне значення

залежить від ставлення мовця, існують протиріччя, які через свою довготривалість уже вважаються традиційними.

В. В. Левицький, дослідивши дискусії у російському та українському мовознавстві про емоційне забарвлення слова, формулює такі питання:

1) чи входить конотація до семантичного змісту слова, чи вона не є складовою лексичної семантики; 2) чи носить конотація узуальний чи okazіональний (індивідуальний) характер; 3) які компоненти входять до конотативного значення (чи слушно, наприклад, включати до складу конотативного значення стилістичний компонент) [155, с. 93].

Категорія лексичного значення у мові і мовленні активно досліджується у другій половині ХХ ст. Ці види значень послідовно розрізняються такими дослідниками семантики як В. Шмідт, Є. Курилович, Є. Гродзінський, Р. А. Джейкобс, А. А. Брудний, Л. С. Виготський, О. Р. Лурія та ін. [312, с. 24; 143, с. 238; 296, с. 52; 297, с. 2; 44, с. 93; 72, с. 370; 164, с. 27].

Багатозначність лексичної одиниці зумовлює перспективність семантичних досліджень, навіть незважаючи на велику кількість праць у цій галузі. Подальшим науковим пошукам сприяє постійний процес збагачення словникового складу кожної «живої» мови новими лексичними значеннями завдяки соціальному, технологічному та культурному розвитку суспільства. Причиною виникнення багатозначності приділяється велика увага і в лінгвістиці, і в допоміжних науках: філософії, психології, соціології, логістиці та ін.

Незважаючи на більш-менш визначені погляди щодо цього аспекту (маємо на увазі невідповідність між обмеженою кількістю лексичних одиниць (слів) і безмежною кількістю предметів та явищ зовнішнього світу), В. В. Левицький говорить про зумовленість виникнення багатозначності іншими, пов'язаними із виконанням мовою номінативної та емотивно-експресивної функції факторами. Принцип економії зусиль, на його думку, не є актуальним, коли слово набуває нового (метафоричного значення) та

використовується для позначення предмета або явища, що має вже загальноприйняте найменування.

Цілком слушною видається думка В. А. Звегінцева про те, що суперечності, які дуже часто зустрічаються у семасіології по відношенню до її основних понять, можна пояснити тим, що вони досліджуються не на основі єдиного методологічного принципу, а з різних, часто несумісних позицій. Це призвело до того, що ця лінгвістична дисципліна не має цілісності щодо предмета та методів дослідження, а семасіологія фактично становила собою коло механічно поєднаних проблем та питань, які у тій чи іншій мірі можна було співвіднести із «значенням», у широкому розумінні. До вивчення проблем, пов'язаних із семантичним значенням слова, були залучені філософія, психологія, математична логіка, соціологія [114, с. 5]. Це все спричинило значне розширення кордонів семасіології, і, як наслідок, вона стала майже загальною дисципліною. Ця проблема не є повністю вирішеною і сьогодні.

До другої половини ХХ ст. дослідженням семантики не приділялося достатньої уваги. Відомий американський мовознавець Віктор Раскін підкреслював, що до семантики завжди ставилися як до *бідної родички* інших лінгвістичних дисциплін. Звісно, вона є наймолодшою серед них (фонології, морфології, синтаксису). Упродовж тривалого часу, писав В. Раскін, семантику відправляли на периферію лінгвістики. На його думку, однією з головних причин такого ігнорування є те, що наука *недолюблює* проблеми, які видаються занадто складними, та приділяє більше уваги тому, чим можна керувати. Звісно ж, морфологія, фонологія – особливо фонетика та синтаксис – видаються науково надійнішими, оскільки за ними легше спостерігати та порівнювати. Саме у цьому полягає причина того, що компаративна лінгвістика як окрема галузь з'явилась відносно недавно [311, с. 4].

Популяризувати семантичні дослідження вважали за необхідне і в радянській лінгвістиці середини ХХ ст. А. А. Белецький переконував у доцільності використання порівняльно-історичного методу для вивчення

лексичного значення так само, як у фонетиці, морфології та синтаксисі, що поставить їх всіх (не одразу, звісно!) на один рівень важливості в мовознавстві.

Він також наполягає на активізації досліджень на широкому практичному матеріалі, оскільки невелика кількість прикладів не надають впевненості у результатах. «Ми не вважаємо, що емпірична стадія, тобто накопичення фактичного матеріалу (ще без узагальнення), тут вже є пройденою. Досить заглянути в будь-який нарис згаданих основ семантики, щоб переконатися, яким мізерним матеріалом оперують їхні автори» [28, с. 18].

Кінець 60-х – початок 70-х років ХХ ст., як уважає російський дослідник Н. А. Слюсарєва, можна розглядати, як період бурхливого розвитку теорії лінгвістичної семантики. У процесі семантичних досліджень увага майже повністю приділялась плану вираження лексичних одиниць. З метою досягнути довершеності і повноти наукових досліджень мовознавці стали пильну увагу приділяти внутрішньому змісту слова. «Після більш ніж тридцятирічних спроб осягнути таємниці мови, відштовхуючись від плану вираження, була остаточно усвідомлена марність цих зусиль, і лінгвісти звернулися до детального розгляду змістової сторони мови» [237, с. 13].

І. Ф. Вардуль висловлюється про неспроможність семантики описувати сферу думки. Він переконує, що одне з актуальних завдань на цей час полягає в тому, щоб «знайти такий підхід до мови і мислення, який дозволив би висвітлити бік мислення, притаманний об'єкту лінгвістики, а в лінгвістиці, точніше – у власне лінгвістиці, виділити поряд з дисциплінами, що описують мовні одиниці, також самостійну дисципліну для лінгвістичного опису сфери думки». Семантика, уважає він, не відповідає всім умовам, оскільки має справу з мовними одиницями, а не безпосередньо з відповідними думками, і тому не може бути визнана такою дисципліною [55, с. 9-10].

У середині ХХ ст. та пізніше активізуються намагання мовознавців більш-менш чітко окреслити межі семасіології та певним чином визначити

найбільш необхідні для цього лінгвістичні та нелінгвістичні науки. Оскільки семантика вивчається також такими науками, як психологія (як варіант – психолінгвістика) і філософія, не кажучи вже про логіку і деякі інші дисципліни, не дивно, що всюди виходять праці, автори яких намагаються визначити місце цієї своєрідної дисципліни, її межі, предмет і завдання. Н. А. Слюсарева не має сумніву, що ніхто інший, крім лінгвістів, повинен сказати своє вагоме, а може, навіть вирішальне слово у цій полеміці [237, с. 13].

1.2. Лінгвоісторіографічний аспект дослідження праць з діяхронної семасіології

Історія семасіологічних досліджень, що характеризується переходом від панівних філософських підходів щодо з'ясування лексичного значення слова періоду до XIX ст. до більш конкретних лінгвістичних досліджень XIX – початку XX ст., відображає намагання дослідників отримати якомога точніші наукові результати.

Зробимо стислий огляд головних тенденцій семасіологічних досліджень у мовознавстві XIX – початку XX ст.

Психологічний підхід до пояснень виникнення та еволюції лексичного значення слова був «палицею на два кінці», надаючи можливості отримати нарешті певні конкретні лінгвістичні класифікації, та водночас майже унеможлиблюючи намагання завершити дослідження через безмежні глибини людської психології.

Видатний німецький дослідник мови Август Шлейхер є одним з найбільш яскравих представників натуралістичного напрямку у мовознавстві. Говорячи про місце мовознавства серед інших наук, Л. Г. Зубкова підкреслює, що саме А. Шлейхер наполягав на відокремленні цього напрямку від філософії. Не сприймаючи та різко критикуючи романтичні тенденції розуміння духу народу як всеохоплюючої творчої сили, він вимагав від

мовознавства конкретніших досліджень. А. Шлейхер, на відміну від В. фон Гумбольдта, підкреслював матеріальну природу мови, саме тому він зосереджувався на аналізі «більш зовнішніх, більш доступних сторін мови – її звуків та форм» А. Шлейхер спрямовував свою увагу на дослідження загальних ознак – універсальних та групових (типологічних та генетичних). Він відзначав, що представники різних мовних спільнот за своєю людською сутністю не можуть сильно відрізнятися одні від одних. Лінгвіст був упевнений, що історія усіх народностей проходить один й той самий шлях історичного розвитку [119, с. 192-193].

У XIX ст. закладались підвалини подальших системних семасіологічних досліджень, вибудовувалось підґрунтя досліджень з діяхронної семасіології.

Засновниками дослідження системності лексичного складу вважаються такі лінгвісти як Г. Пауль, М.М. Покровський, О.О. Потебня, В. Вундт, М. Бреаль, А. Мейє, Г. Стерн, Р. Мейєр, Й. Тріп, В. Порциг, Л. Вайсгербер, Е. Бенвеніст, Є. Курилович, Б. Уорф та інші [198; 202; 203; 204; 209; 210; 212; 214; 69; 70; 293; 183; 315; 306; 317; 309; 310; 52; 322; 30; 143; 144; 270].

Аналізуючи діяльність Р. Раска, одного із засновників семасіології як окремої галузі мовознавства, В. А. Звегінцев наводить цікавий факт. Розмірковуючи над явищем зміни лексичного значення, Р. Раск звернув увагу на слова з нейтральним значенням, як на такі, що мають великий потенціал щодо зміни своєї семантики. Люди у різних ситуаціях могли використовувати такі слова відповідно до ситуації, наприклад, із позитивним або негативним значенням. Латинське слово *hostis* попередньо означало будь-яку чужу людину, а потім почало використовуватися диференційовано: 1) *гість*, звідси у рос. *гость*, гот. *gast*, ісл. *gestr* та ін. 2) ворог – значення, яке й трапляється в латині. У різних мовах слова, що походять з одного історичного першоджерела, завдяки використанню їх у ситуаціях з різним експресивним забарвленням набули певних семантичних відмінностей: ісл. *frænde* – родич, англ. *friend* – друг; ісл. *feigr* – близький до смерті, нім. *feige* – боягуз; ісп.

nenna –бажати, дан. *nænde* – наважитися, мати сміливість; ісл. *geta* – могли, дан. *gide* – бажати; ісл. *kátr* – веселий, радісний, дан. *kåd* – кручений, непосидючий, швец. *kåt* – безсоромний [118, с. 44].

Одним з головних досягнень у дослідженні лексичного значення слова В. В. Левицький уважає класифікацію семантичних змін Г. Пауля (звуження, розширення, перенесення та зміщення значення). Незважаючи на певні недоліки, підкреслює вчений, вона з певними уточненнями та доопрацюваннями подається в усіх підручниках з лексикології [155, с. 11].

Аналізуючи розбіжність поглядів серед представників психологічної школи мовознавства, В. А. Звегінцев звертає увагу на те, що В. Вундт доволі критично висловлюється щодо намагань Б. Дельбрюка обмежити психологічний підхід до дослідження природи семантичних змін його практичним варіантом, оскільки це позбавляє праці глибини і всебічності, тобто виводить їх за рамки мовознавства, надає беззаперечну перевагу історичним дослідженням.

Такі погляди Б. Дельбрюка дещо збігаються із поглядами Г. Пауля, який, хоч і був прихильником психологічного підходу до пояснення причин семантичних змін, але, на думку В. Вундта, не вважав за потрібне зануритися глибше у світ індивідуальних асоціацій людини, надаючи перевагу більш конкретним дослідженням мовних фактів, які лежать на поверхні і які легше пояснити.

В. В. Звегінцев підкреслює, що В. Вундт ставив важливість глибинних психологічних досліджень цього процесу понад спроби досягнути конкретніших результатів за рахунок спрощення досліджень, і, як наслідок, надати їм більшої зручності. В. Вундт писав про неприпустимість переоцінки важливості логічних досліджень цього аспекту. Це призводить до того, що логічна система з її ієрархією понять, куди штучно вкладається початковий та кінцевий моменти зміни семантичного значення слів, стає на місце психічних мотивів, які діють у цих процесах. В. Вундт висловлював упевненість, що розкриття психологічної зумовленості процесу є абсолютно необхідним не

тільки при створенні класифікації, у якій, на його думку, занадто помітна розбіжність між завданням та його вирішенням, але й в усіх семантичних дослідженнях.

Повернення до безпосереднього психологічного тлумачення семантичних змін повинно було застосовуватися не в окремих випадках, а при розгляді всіх семантичних питань.

Якщо завданням лінгвіста є пояснення зміни значень слів через психологічні фактори, то, підкреслював В. Вундт, аналізуючи їх, ніколи не слід задовольнятися загальним поверхневим враженням асоціації, тому що головним завданням є саме можливість глибокого та детального дослідження конкретних процесів. Він відзначав, що до завдань дослідження психології мови слід підходити так само, як і до вивчення історії мови. Слово «асоціація» залишається позбавленим змісту до тих пір, доки воно не буде втілене у конкретні явища [118, с. 179]. Разом з тим В. Вундт визнає, що чим більше намагання диференціювати психологічні процеси, тим сильніше бажання використати загальні психологічні погляди на тлумачення окремих явищ.

У другій половині ХХ ст. з'являється **психосемантика**, що є **розділом загальної психології і вивчає процеси формування і психологічну структуру значень. Цей термін був уведений одночасно двома психологами В. Ф. Петренко і О. Г. Шмельовим в їх монографіях з дуже схожими назвами, що вийшли одночасно в 1983 році. Теоретичні підстави надання лексичному значенню статусу психологічної категорії містять дослідження О. Г. Асмолова, Л. С. Виготського, О. О. Леонтева, В. Ф. Петренко, О. Г. Шмелева та ін. [23; 71; 158; 199; 286].**

Л. Г. Зубкова зауважує, що О. О. Потебня ще до узуального та okazіонального значень Г. Пауля, розглядаючи внутрішню форму слова, виділяв уявлення змісту та уявлення форми (те, як ми це мислимо). Діахронічне вивчення мовних явищ було для вченого найважливішим. О. О. Потебня наполягав, що ніщо у мові не може бути пояснене інакше, ніж

за допомогою походження. Маючи певні спостереження та доведені факти, дослідник мови повинен рухатися все далі в минуле та знімати шар за шаром те, що накладалося на об'єкт вивчення упродовж тривалого часу, не перестрибуючи, якщо це можливо, через сходинки. Діставшись певного рівня, коли вже неможливо рухатися далі в обраній мові, учений мусив звертатися до інших мов, які мають більш давні пам'ятки. Так, дослідженням явищ однієї мови охоплюються інші мови, а історичний метод виявляється міцно пов'язаним із порівняльним. О. О. Потебня розглядав ідею порівняння усіх мов як велике відкриття. В основі цієї ідеї лежить, з одного боку, визнання індивідуальності кожної мови, а з іншого, – її зв'язок з іншими мовами у певній єдиній системі.

Спираючись на принцип історизму, О. О. Потебня наполягав на відокремленні мовного та позамовного змісту. Він виступав проти логіко – граматичного підходу до мови, за допомогою якого неможливо пояснити її явища: слова, речення та індивідуальні відмінності між різними мовами. Учений був упевнений, що мовні одиниці не є тотожними логічним. Слово у процесі розвитку передує поняттю, але відрізняється від нього за своїм змістом [119, с. 219-220].

Одне з положень О. О. Потебні можна розглядати як основу механізму зміни лексичного значення слів. Видатний мовознавець стверджував, що неможливо створити щось із нічого. Будь-яке новоутворення у мові є лише переосмисленням вже наявного [там само, с. 253-257].

В. А. Звегінцев, віддаючи данину А. Шлейхеру як досліднику причин зміни лексичного значення слів, все ж успішнішими у цій царині вважає дослідження О. О. Потебні, який зосереджувався на аналізі руху не звуків, а змісту, наголошував на системному характері семантичних змін: «у мовах є система, є правильність (але не груба симетричність) у поступовому розвитку змісту» [211, с. 370].

Слово розвивається, і змінюються всі його елементи, але ступінь змін є різним. Знакові компоненти слова є більш стійкими до змін, ніж значення.

Оскільки руйнування та народження форм залежить від певної потреби думки, то, природно, що її гнучкість є набагато більшою, ніж здатність звуків змінюватися. О. О. Потебня зосереджував свою увагу на тих новоутвореннях, які стосуються значення (змісту) слова та уявлення, а також їхнього взаємозв'язку. Він упевнений, що у проміжку між ними можна побачити точний показник ступеня розвитку думки та типу мислення.

Психологічний підхід до мовних явищ став новим принципом, який мав пояснити багато лінгвістичних проблем, до того часу недостатньо висвітлених. У традиційній семантиці психологічний підхід спричинив перестановку її розділів за ступенем важливості й актуальності. На одне із перших місць вийшла семантика – наука, у якій вплив психологічних процесів на лінгвістичний матеріал можна дослідити з найбільшою чіткістю [114, с. 10].

М. М. Покровський зробив великий внесок у розвиток науки про семантику слова і фактично став засновником вітчизняної семасіології. «Як мовознавець, пише Ф. М. Березін, Покровський одним з перших зайнявся малорозробленими проблемами семасіології, заклавши основи порівняльно-історичної семасіології» [32, с. 147].

Найважливішими темами, над якими працював М. М. Покровський у сфері семасіології, В. В. Виноградов визначив такі: закономірність семантичних змін, загальні закони зміни лексичного значення слів у різних мовах, дослідження лексичних змін за *колами уявлення* та дослідження семантичної історії різних лексико-морфологічних словотворчих категорій слів [202, с. 5-6].

Одним із недоліків у розробці семантичних законів (і не тільки семантичних) В. В. Виноградов уважав недостатню кількість обробленого матеріалу, а саме ситуації, коли винятків із цих законів могло бути навіть більше, ніж закономірностей. «Часто закон прамови будувався заради двох-трьох прикладів, винятків же з нього виявлялося більше» [63, с. 6].

В. В. Виноградов в основу історико-лексикологічних пошуків клав слово як фокус, у якому сходяться соціально-історичний досвід народу-носія мови, певний культурно-історичний зміст та його мовне відображення [29, с. 118].

В. В. Виноградов уважав, що М. М. Покровський був першим, хто запропонував вивчати історію значень не окремих слів, а груп слів, що належать до одного кола уявлень (галузі суспільного життя, виробництва і т. ін.). Такі погляди на дослідження семантики слів були прийняті та розвинуті мовознавцями наступних поколінь. «Характерною особливістю російської мови є тенденція до групування слів великими пучками навколо основних центрів значень» [62, с. 15].

В. А. Звегінцев писав про спроби мовознавців, наприклад Г. Шухардта, зблизити поняття семантичної закономірності з фонетичними законами: «Ми уявляємо собі семантичну зміну, яка здійснюється за зразком фонетичної» [114, с.]. Але вчений одразу ж показував недоліки цього висловлювання, наводячи точку зору Е. Веландера: «Порівняння з фонетичними законами не повинно заходити далеко. У семантичних змінах справа полягає дещо в іншому – дуже різні умови. Кількість наявних у будь-якій мові звуків та їх комбінацій велика, але не безкінечна. Кількість фактично наявних значень слів, не кажучи вже про відтінки, практично безмежна, а їхні зв'язки буквально невичерпні» [там само, с. 254]. Питанням семантичних закономірностей у другій половині ХХ ст. плідно займалися Л. Єльмслев, Е. Косеріу, М. Бирвиш, В. А. Глущенко [110, с. 117-136; 136, с. 215-238; 294; 35, с. 177-199; 89; 95].

О. І. Смирницький відзначав, що звучання слова не належить до складової його значення. Він також переконував, що й графічне зображення сюди не входить. Звучання слова (і, відповідно, його графічне зображення) зазвичай навіть протиставляється його значенню. «Значення слова, однак, не є будь-якою частиною звучання або якимось моментом у ньому. Значення та звучання слова – самі по собі є двома абсолютно різними явищами, хоча й

виступають у суспільно-історично зумовленому зв'язку одне з одним, при цьому у зв'язку, який найсуттєвіший для мови, оскільки без цього зв'язку мова взагалі не могла б існувати, не могла б навіть виникнути» [239, с. 79].

Одним з питань, якому приділялось досить багато уваги мовознавцями упродовж усієї історії семасіології, було питання існування певних семантичних законів (див. розділи 2 та 3). В. В. Левицький відзначає, що Г. Шпербер не піддавав сумніву існування законів зміни значення слів і був упевнений, що зміна семантики відбувається тому, що слово є не тільки засобом *розуміння*, а й засобом *вираження афекту*. Саме тому людина, намагаючись якомога точніше передати відчуття, викликані тим чи іншим елементом дійсності, використовує поняття далекі від цього елемента, але такі, що вдало відображають суть побаченого в ньому.

Одним із відомих радянських дослідників семантики, який викликав неабиякий критичний інтерес представників того ж радянського мовознавства був, М. Я. Марр. В. І. Абаєв писав: «Марр, без сумніву, якщо не найбільш відоме, то найбільш «гучне» ім'я в історії радянської науки» [2, с. 90].

Не є таємницею, що авторитет М. Я. Марра вважається суперечливим через майже адміністративне, як уважав В. І. Абаєв, упродовження його теорій з метою створення М. Я. Марром монопольної ситуації в радянській науці. У наступні роки, відзначав В. І. Абаєв, вдалися до іншої крайності – повністю викреслили Марра, ніби він і не існував [там само, с. 90].

В. В. Виноградов, розглядаючи створення лінгвістичних законів взагалі та законів семантики зокрема, визнавав певну ненауковість поглядів М. Я. Марра: «Теорія Марра взагалі відводила від пізнання законів розвитку мови як специфічного суспільного явища. Вона ототожнювала закони розвитку мови із законами зміни та розвитку надбудови або ж свавільно нав'язувала мові низку фантастичних стадіальних трансформацій, пов'язуючи з нею не менш фантастичні універсальні «закони семантики» [63, с. 6].

В. В. Левицький, аналізуючи діяльність М. Я. Марра, відзначає: «Дослідження семантики у працях М. Я. Марра здійснювалося за допомогою так званого *палеонтологічного аналізу* (метод дослідження змістовної сторони мови) та *чотириелементного аналізу* (метод дослідження формальної сторони слова), яким М. Я. Марр замінив порівняльно-історичний метод» [155, с. 34]. Як ілюстрації В. В. Левицький наводить приклад аналізу нім. *Himmel* «небо» та рос. *земля*. Він говорить, що Марр, зіставляючи форми цих слів, виділяє в них спільний елемент – *mel*, розділяючи перше слово на компоненти *hi-mel*, а друге – *ze-mel*. «Довівши» таким чином матеріальну подібність цих слів, М. Я. Марр робить надзвичайно широкі та далекосяжні висновки про закон поляризації значень, що діють в первісному мисленні, та про панівний на цій стадії мислення полісемантизм. «Зрозуміло, – пише В. В. Левицький, – що етимологічно рос. *земля* немає ніякого зв'язку з нім. *Himmel*, і спільних формальних елементів ці слова не можуть мати хоча б тому, що *земля* походить від прс. *zetja* (звук *l* з'явився у цьому слові пізніше; порівняємо схожу фонетичну зміну в аналогічній позиції укр. *роб'ю* > *роблю*), а нім. *Himmel* походить від герм. *hineta-* (звук *l* з'явився в цьому слові в результаті дисиміляції). Таким чином, М. Я. Марр не враховує не тільки фонетичних законів, але навіть історії мови, і його чотириелементний (формальний аналіз, який ґрунтується на чотирьох первісних елементах – *сал, бер, йон, рош*) має кричуще свавільний характер» [там само, с. 34].

Як бачимо, у критиці В. В. Левицького лунає навіть обурення з приводу ігнорування М. Я. Марром, як він вважає, наукового підходу та використання занадто гіпотетичних прикладів.

Для історично правильної оцінки того чи іншого діяча, писав В. І. Абаєв, потрібна перспектива часу. «Хто бував у горах, той добре знає, що для того, щоб оцінити їхню відносну висоту, потрібно відійти від них на чималу відстань. Зблизька всі пропорції викривляються Тільки коли дивишся з відстані, все стає на свої місця – і гори-пігмеї, і гори-гіганти. З

людьми ситуація є такою ж, як із горами. Тільки тут допомагає не віддаленість у просторі, а віддаленість у часі. Можливо, для М. Я. Марра ця віддаленість і зараз є недостатньою» [2, с. 90].

В. І. Абаєв, даючи аналіз ситуації, у 1960 році виявився цілком правим. Звісно, багато теоретичних гіпотез М. Я. Марра і в наш час не визнаються достатньо науково обґрунтованими, але багато з його ідей знайшли продовження у працях сучасних дослідників семантики слова.

Говорячи про самі семантичні закони, сформульовані М. Я. Марром, В. В. Левицький визнає, що вони становлять неабиякий інтерес для сучасних досліджень та мають потенціал для реконструкції лексичного значення. До таких законів він відносить закон про первісний абсолютний полісемантизм праслова, прикладом якого є поєднання значень «небо» + «земля» + «море»; закон про первісну поляризацію значень («небо» + «земля, світло» + «темрява, вода» + «вогонь»); закон про асоціативні зміни значення за моделлю *частина > ціле* (*хобот > слон, рiг > олень*); закон про функціональні типи семантичних змін (*рiчка > кiнь*, де обидва значення об'єднує функція «біжить»); закон про стадіальність семантичних змін, тобто про такі зміни, що пов'язані з певними стадіями соціального розвитку суспільства (*дуб > хлiб* – коли змінився вид харчування). «Якими би свавільними та вигаданими не виглядали побудови М. Я. Марра, багато з його ідей знаходять підтвердження у сучасних етимологічних дослідженнях (див., наприклад, Трубачов 1976), а положення про типологічну однаковість мовних процесів, що знайшло своє втілення у працях М. Я. Марра та його учнів, є однією з панівних ідей сучасної семасіології та мовознавства в цілому» [155, с. 35].

Послідовником вивчення історії значень груп слів, які належать до однієї сфери уявлень, певною мірою можна вважати відомого дослідника мови О. М. Трубачова. Сучасний білоруський мовознавець В. В. Мартинов, аналізуючи працю О. М. Трубачова «Ремісничя термінологія у слов'янських мовах (спроба групової реконструкції)», відзначає два важливих її аспекти: теоретичну частину (розробка нових методик етимологічного дослідження)

та її екстралінгвістичну частину (просторово-часова інтерпретація результатів етимологічного дослідження).

Новим, але перспективним шляхом вважається В. В. Мартиновим практика групової реконструкції. Ефективність такого історичного дослідження залежить від того, наскільки успішно вдалося реконструювати цілу лексичну групу. Фонетичні та семантичні зміни слова визначаються у зв'язку з розвитком всієї обраної лексичної групи від давнього синхронного зрізу. Однією з переваг цієї методики В. В. Мартинов вважає можливість встановлення більш-менш чіткої семантичної та термінологічної межі між окремими термінами. Така методика, на його думку, була близькою до аналізу за семантичними мікроструктурами, і саме у цьому вбачається її перспективність.

О. М. Трубачов не змішує мовний план із позамовним, говорив В. В. Мартинов, але й не розриває їх. «Підкреслюючи «автономність мовного плану» по відношенню до реального, автор вказує на те, що автономність слід розуміти не як відсутність зв'язку, а як наявність складного та непрямого зв'язку» [178, с. 126].

Як наслідок конкретного аналізу, відзначав В. В. Мартинов, формуються положення, що можна назвати етимологічними універсаліями. Однією з найважливіших універсалій В. В. Мартинов визнає спостереження, як термінологізація відбиває не сучасний стан реалій, а попередній, тобто являє собою архаїчну сутність досліджуваного. За приклад він бере встановлення регулярності семантичного розвитку *оплетене, обкручене* > *глиняна посудина* (*obkrōť), що вказує на релікти давньої семантики «плетіння» в назвах посуду з глини.

Дослідник попереджає, що під час дослідження системності мовних змін необхідно враховувати певну загрозу занадто піддатися загальній систематизації мовних явищ [там само, с. 126].

Системне дослідження лексичного значення у другій половині ХХ ст. тісно пов'язано із працями Ю. Д. Апресяна, І. В. Арнольда,

Н. Д. Арутюнової, О. С. Ахманової, А. Вежбицької, В. В. Виноградова, Р. О. Будагова, В. В. Гака, Р. С. Гинзбурга, В. Г. Гака, В. А. Глущенко, В. А. Звегінцева, С. Д. Кацнельсона, А. М. Кузнецова, Ю. М. Караулової, А. І. Кузнецової, О. С. Кубрякової, М. В. Никитина, Н. В. Поспелової, О. О. Реформатського, Ю. В. Рождественского, О. І. Смирницького, В. М. Солнцева, Ю. С. Степанова, Г. А. Уфимцевої, Д. М. Шмельова, А. Вежбицької [8; 12; 13; 14; 15; 16; 18; 20; 22; 24; 45; 47; 48; 58; 59; 65; 66; 74; 75; 76; 83; 84; 86; 89; 95; 114; 125; 141; 142; 139; 189; 190; 208; 218; 219; 221; 242; 243; 250; 272; 273; 274; 276; 284; 285].

Р. О. Будагов у статті «Система і антисистема у науці про мову» писав про переконання деяких мовознавців, зокрема Ч. Хоккета, у тому, що жорсткі структури в мові і в мовознавстві певною мірою заважають зрозуміти мову у всій її багатогранності. Проходячи повз деякі «несуттєві» деталі, (найчастіше саме так діють захисники жорстких структур), дослідники спотворюють природу мови, залишають за межами осмислення мови найголовніші її особливості, найтипівіші її риси [50, с. 6].

Р. О. Будагов, погоджуючись із важливістю таких критичних зауважень, скерованих проти жорстких структур у мові, а, отже, і в науці про мову, переконаний, що самими зауваженнями, якими б дотепними вони не були, тут обійтись не можна. Потрібні конкретні розвідки на матеріалі різних національних мов, які б показали, що означає співвідношення структурних та антиструктурних категорій і яке значення таке співвідношення має для розуміння самих цих мов. Лінгвіст відзначав що, у світовій лінгвістиці другої половини ХХ ст. таких досліджень все ще було дуже мало [50, с. 7].

Семасіологічні дослідження таких сучасних лінгвістів як Ю. Д. Апресян, Н. Д. Арутюнова, І. В. Арнольд, А. А. Брудний, Ж. О. Вардзелашвілі, Л. М. Васил'єв, К. В. Габашвілі, М. Дональдсон, І. М. Кобозева, В. В. Левицький, В. В. Лучик, М. В. Нікітін, О. М. Селиверстова, Т. В. Сорока, Й. А. Стернин, Г. А. Уфимцева відзначаються щільною увагою до зв'язку лексичного потенціалу з

інтерпретацією внутрішніх переживань, дослідженням динаміки мовних одиниць в мовленні за допомогою долучення інших галузей лінгвістики [10; 16; 20; 44; 56; 57; 73; 106; 129; 154; 165; 167; 169; 190; 225; 243; 244; 246; 252; 253; 272].

Саме тому відчутною допомогою семасіології стають дослідження метафори як механізму мовно-розумової діяльності, як способу виробництва думки. Плідними працями у цьому напрямку відзначились Н. С. Автономова, П. Н. Алексєєв, Н. Д. Арутюнова, О. М. Безсонова, М. Блек, В. Г. Гак, Є. А. Гогоненкова, С. С. Гусєв, Д. Девідсон, М. Доналдсон, К. К. Жоль, А. В. Іванов, Н. А. Ілюхіна, Дж. Лакофф, С. П. Левін, В. О. Лекторський, О. Р. Лурія, І. В. Полозова, Г. Н. Складєвська, В. Н. Телія, В. І. Шувалов, С. Ульман [5; 6; 19; 21; 243; 33; 34; 39; 77; 99; 104; 108; 109; 112; 120; 121; 152; 301; 302; 156; 157; 163; 205; 206; 207; 236; 256; 287; 321].

Такі дослідження допомагають зрозуміти, як працює асоціація людини та надають змоги пояснити багато семантичних новоутворень.

1.3. Метод дослідження

Накопичення знань, отриманих у процесі розв'язання практичних завдань, зумовлює використання гіпотез, апробація яких спричинила розробку теорій, невіддільних від визначення методів аналізу досліджуваного матеріалу. Крім поняття наукового методу, наявні наукова проблема, висунення й розробка гіпотез, вибір предмета дослідження, вихідні пізнавальні завдання, які є елементами однієї специфічної системи. Завдяки методу в науці здійснюються цілеспрямовані пізнавальні дії [81, с. 68].

Сучасна лінгвістика, ґрунтуючись на досвіді минулого, досі активно звертається до досліджень семантики, здійснених мовознавцями XIX – XX ст. Саме тому у цих дослідженнях необхідно звертатися до актуалістичного методу. Суть цього методу полягає у використанні сучасних знань для вивчення минулого та передбачення майбутнього. Вивчення семантики

постійно прогресує. Завдяки новітнім технологіям опрацювання лексичного матеріалу споріднених та неспоріднених мов дослідження різноманітних пам'яток стає більш ефективним, а теорії та припущення набувають конкретніших рис. Але навіть найсучасніші дослідження лексичного складу взагалі та семантичних змін зокрема не можуть обходитися без ідей, що висувалися ще на початковому етапі розвитку семасіології як самостійного розділу мовознавства. Звертання мовознавців сучасності до здобутків дослідників мови минулого завжди буде відправною точкою для нових досліджень.

Термін *актуалістичний метод* щодо праць з лінгвістичної історіографії першим використав В. А. Глущенко. Це загальнонауковий метод і без його використання будь-яке дослідження лінгвістичного характеру видається нам неповним і взагалі мало можливим [86, с. 6-7].

Методологічну основу актуалістичного методу становлять принципи історизму, причиновості, системності та принцип загального зв'язку явищ. Вони складають онтологічний компонент методу, за допомогою якого дослідник сприймає світ як певну складну цілісність, подану у філософських категоріях.

Сукупність таких прийомів та процедур, як аналіз джерел (лінгвістичних текстів) і синтез одержаних даних, порівняння, абстрагування та логічна історико-наукова реконструкція складають операційний компонент актуалістичного методу, який допомагає вченому здійснювати відповідні дослідження.

Мета дослідження, що полягає в розкритті поглядів мовознавців XIX – початку XXI ст. на діяхронну семасіологію та на причини історичного розвитку лексичної семантики слова в індоєвропейських мовах, є телеологічним компонентом актуалістичного методу [там само, с. 13].

Про застосування актуалістичного методу у своїх лінгвістичних працях писали О. М. Абрамичева, О. М. Голуб, О. Л. Жихарєва, О. О. Клець, О. Ю. Марченко, В. М. Овчаренко, А. С. Орел,

І. М. Рябініна, К. А. Тищенко, О. О. Фельчак, О. В. Холодов, Н. В. Холодова [4, с. 3; 100, с. 3; 111, с. 3; 126, с. 6; 180, с. 41-48, 194, с. 3; 197, с. 3; 222, с. 3; 258, с. 3; 277, с. 4; 280, с. 5; 281, с. 5].

Серед власне лінгвістичних методів високу пояснювальну спроможність у сучасній лінгвістиці, відзначає О. О. Селіванова, має компонентний аналіз. Він надає змоги описати структурну організацію значення як набору мінімальних семантичних компонентів та їх ієрархічні відношення [224, с. 106]. Цей спосіб дослідження активно використовується як в синхронії так і в діяхронії.

Принципи компонентного аналізу представлені в працях Ю. Д. Апресяна, Е. Бендікса, А. Греймаса, Ю. Н. Караулова, Е. Косеріу, Дж. Лайонза, Ю. Найди, Б. Потьє, С. Ульмана, С. С. Шмельова [9; 10; 11; 31; 294; 124; 136; 150; 151; 303; 187; 307; 308; 319; 320; 285].

М. Ю. Колокольникова наполягає на розробці методики та прийомів дискурсивного аналізу в діяхронній семасіології. Науковець обґрунтовує це тим, що в сучасній науці до основних причин діяхронічних змін у семантиці лексичних одиниць відносять регулярне функціонування у тому чи іншому типі дискурса на певному хронологічному етапі [134, с. 3-6]. Дослідниця присвятила цілу низку публікацій ролі дискурс-аналізу в діяхронному дослідженні лексичного значення слова [130, с. 48-53; 131, с. 47-52; 132; 133, с. 3-6].

Л. Г. Зубкова, аналізуючи праці В. фон Гумбольдта, виділяє розробку ним «діалектичного методу» в мовознавстві (поняття «діалектичний метод» першим виділив Г. Гегель) як засобу зрозуміти залежність характеру окремого народу, його духовної спадщини, його культури від мови народу – її структурної багатогранності, насиченості, здатності надати носіям мови змогу якомога точніше та експресивніше відображати словами реалії життя. Цей метод передбачає дуже детальний розгляд усіх зв'язків мов на основі наявного матеріалу; залучення індуктивного аналізу разом з дедуктивним,

історичного дослідження разом із філософським поглядом на загальну людську природу багатьох різноманітних суспільств.

Для реконструкції лексичного значення принципово важливим є порівняльно-історичний метод, який можна застосовувати під час вивчення як споріднених, так і неспоріднених мов. О. І. Смирницький розглядає його як специфічний науковий прийом (йдеться не про порівняльне вивчення мов взагалі): «...науковий прийом відновлення (реконструкції) не зафіксованих писемністю давніх фактів мови шляхом планомірного порівняння відповідних пізніших фактів двох або кількох конкретних мов, відомих з писемних пам'яток та безпосередньо живого використання в усному мовленні» [238, с. 4]. Таке трактування практично є визначенням етимологічного дослідження мови, без якого історична реконструкція є просто неможливою.

Найважливішою сферою використання порівняльно-історичного методу О. І. Смирницький вважає сферу «...того спільного в різних мовах, що ґрунтується не на запозиченні, не на схрещенні, а на їхній спорідненості» [там само, с. 7].

Відомий український мовознавець А. О. Белецький абсолютно справедливо відзначає, що, попри пошуки подібного в різних мовах, порівняльно-історичний метод може з успіхом використовуватись тоді, коли у досліджуваному мовному матеріалі є генетично пов'язані, але фонетично чи семантично різні слова та форми слів, які відносяться до різних ступенів розвитку однієї й тієї ж мови або до різних мов чи діалектів. «Встановлення давніх форм та давніх парадигм можливе лише за наявності певних порушень систем, звичайних для цього ступеня розвитку зіставлюваних мов» [28, с. 26].

У процесі розгляду теоретичних основ семантичної реконструкції перед дослідниками постають проблеми, пов'язані з розвитком етимологічного аналізу як в історичному аспекті, так і на його сучасному етапі. Суть процедури етимологічного аналізу полягає у генетичному ототожненні основи аналізованого та твірного слова з основою іншого слова а також

зіставлення одних структурних елементів слова (префікса, суфікса і т. д.) з історично відомими структурними елементами; реконструкція первинної форми слова відповідно до первинної мотивації і первинного значення.

Неодмінним етапом етимологічного аналізу є відкидання історичних змін, пережитих словом. Основу етимологічної методики становить порівняльно-історичний метод дослідження різних одиниць мови, який спирається на закони фонетичних змін, а також закономірності та тенденції зміни одиниць морфологічного, словотвірного, синтаксичного та лексичного рівнів мови, що є предметом вивчення порівняльно-історичного мовознавства.

Цілком слушною є думка О. А. Меркулової, що невід'ємна складова цього методу – порівняння аналізованого слова з потенційно спорідненими лексемами тієї ж мови або споріднених мов. Залежно від характеру історичних змін, пережитих словом, та від його співвідношення з потенційно спорідненими словами в окремих випадках етимологічного аналізу ключовим, вирішальним виявляється аналіз різних структурних елементів слова або його значення.

Так, для встановлення похідного зв'язку від *в'язати* (на праслов. рівні) досить знання фонетичних законів (чергування *e / o*, монофтонгізація дифтонгів *en>* рос. *'A, on>* рос. *У*, поява протетичного *в*). Але єдність слова як лексичної одиниці виявляється, зокрема, і у взаємозалежності структурних і семантичних змін. Тому етимологічний аналіз, як правило, не обмежується одним аспектом слова. Так, для встановлення спорідненості слів *початок* і *кінець* і їх спільної похідності необхідні знання не тільки згаданих вище фонетичних законів, але і розуміння діалектичного зв'язку понять початку і кінця, що підтверджується матеріалом спорідненої сербохорватської мови: *од кону до кону – з початку до кінця* [184, с. 38-39].

Найважливішим засобом зменшення гіпотетичності, підвищення надійності етимології, переконує Ж. Варбот, є підвищення системності в етимології. Задля досягнення цієї мети сучасна етимологія бере для аналізу

цілі групи лексики, виділені за різними принципами (етимологічне гніздо, семантична група, лексико-граматична група) і розширює фон етимологізації одного слова до розмірів морфо-семантичного поля, яке охоплює всі слова, що можуть бути за формою або значенням співвіднесені з аналізованим словом і можуть виявитися причиною його змін (синоніми, антоніми, омоніми, пароніми, слова, похідні від аналізованого, контекстуальне оточення).

Доречною видається думка Ж. Ж. Варбот, що, користуючись комплексним методом дослідження, етимологія не тільки спирається на дані порівняльно-історичної граматики, семантики, лексикології, а й збагачує всі галузі історичного мовознавства новими матеріалами, які підтверджують вже відомі закономірності та виявляють ще не вивчені явища в історії мови. Особливо велика роль етимології у виявленні рідкісних морфем, рідкісних змін одиниць різних рівнів мови [54, с. 645-646].

1.4. Напрями дослідження

Для різнобічного та повного дослідження такої галузі мовознавства, як діяхронна семасіологія, та відповідно до поставлених завдань матеріал у дисертації досліджений за напрямками, співвіднесеними з вирішенням таких питань:

- 1) важливість досліджень з діяхронної семасіології для побудови мовної картини Європи;
- 2) різні шляхи пояснення семантичних змін мовознавцями XIX – початку XXI ст.;
- 3) роль нелінгвістичних наук у з'ясуванні причин та закономірностей семантичних змін;
- 4) класифікації семантичних змін;
- 5) важливість досліджень з діяхронної семасіології XIX – XX ст. для сучасного мовознавства.

Матеріал дослідження систематизований також хронологічно (за розділами та підрозділами).

Незважаючи на велику кількість факторів, що впливають на існування різних народів, дослідження історії розвитку мови допомагають створенню достатньо повної загальної мовної картини. Діахронна семасіологія є однією з найважливіших наук, без якої такі дослідження не мали б наукового обґрунтування, достовірності, не були б повними і, як наслідок, не мали б лінгвістичної цінності.

Відновлення лексико-семантичної системи через встановлення етимологічно співвіднесених одне з одним слів різних окремих історичних індоєвропейських діалектів та співвіднесення такої системи з екстралінгвальною реальністю дає змогу побачити загальну картину життя давніх індоєвропейців – носіїв індоєвропейської прамови та давніх діалектних спільнот.

Діахронічна семасіологія розкриває історію розвитку не окремих слів, а семантичних груп, лексичних кіл, до яких належали певні категорії мислення.

Пояснення семантичних змін стало одним з пріоритетних завдань із самого початку розвитку науки про лексичне значення.

Перші спроби відносять до еволюційно-психологічних ідей В. фон Гумбольдта. Сприйняття світу та всеохоплюючий вплив духу народу, що втілював психологію народу, його культуру та світосприйняття і мав невинну рушійну силу, стали основними догмами цього етапу.

Подальші спроби дослідження внутрішньої форми слова характеризуються впровадженням принципів порівняльно-історичних досліджень. У цей період компаративістики як головної можливості отримання конкретних наукових результатів активно застосовувалися дослідження соціального життя суспільства (Г. Пауль, В. Вундт, А. Шлейхер, О. О. Потебня, М. М. Покровський, О. М. Трубачов та ін.). Саме тоді стало можливим діахронне вивчення семантичного значення слова.

О. О. Селіванова відзначає, що структуралізм першої половини ХХ ст.

спрямував дослідження семантики слова в синхронічне русло. Генеративістика (М. Хомський та його школа), що активно розвивалась у цей час, незважаючи на заяви про важливу роль семантики, фактично залишила її поза колом своїх інтересів. Подальші ж спроби перенести правила та прийоми синтаксичної трансформації на семантичний аналіз успіхів не принесли.

На думку О. О. Селіванової, дослідження лексичного значення слова поза колами уявлень, чим активно займався М. М. Покровський, мали своє продовження в теорії семантичних полів, моделювання яких стало одним з найпопулярніших шляхів тлумачення лексичного значення слова другої половини ХХ ст. як у синхронічному, так і в діяхронічному аспекті.

На сучасному етапі одним з нових напрямів, що активно розвиваються, є комп'ютерна лінгвістика, яка керується принципом домінування семантичної інформації, наданої спеціальною формалізованою метамовою, і є відображенням наївної картини світу, буденного досвіду мовців (Ю. Апресян, І. Кобозєва та ін.) [224, с. 73-74].

Лексичні дослідження не можуть проводитися без залучення інших наук як допоміжних. Такі питання семасіології, як мова та світогляд, мова та наука та ін., повинні розглядатися спільними зусиллями філософів, психологів та лінгвістів. Утрата артефактів і необхідність пояснень певних суспільних зрушень в історичному ракурсі вимагає звернень до археології та соціолінгвістики. Доцільним є співпраця сучасної семасіології з комп'ютерною наукою.

Отже, історія семантичних досліджень однозначно свідчить про тісну співпрацю з нелінгвістичними науками для якомога ефективнішого розв'язання поставлених завдань.

Жодна галузь науки не може існувати без класифікацій досліджуваних явищ. Цей аспект роботи з внутрішньою формою слова є одним з найбільш дискусійних через надзвичайну динамічність лексичної системи,

надзвичайно велику кількість матеріалу та вплив нелінгвістичних наук на здатність слова змінювати своє лексичне значення.

В. В. Левицький у своїй праці «Семасіологія» найбільш повним досягненням цієї галузі за останні кілька десятиліть називає найважливіші відомі на теперішній час класифікації причин семантичних змін, створені С. Ульманом, Г. Кронасером та К. Балдінгером. В. В. Левицький зазначає, що К. Балдінгер, у свою чергу, спирався на праці А. Мейє та К. Яберга та інших лінгвістів [155, с. 312].

Одна з найбільш відомих класифікацій видів семантичних змін створена Г. Паулем (звуження, розширення, перенесення та зміщення значення), досі активно використовується. Разом з тим, природно, є необхідність певних доповнень та уточнень до неї.

Без надбань минулого немає майбутнього. Ідеї, що були висунуті ще на початку існування семасіології як окремої галузі мовознавства, стали підвалинами сучасних досліджень. Кожна праця з діяхронної семасіології вказувала на хибність або на перспективність того чи іншого напрямку та надавала наступним поколінням необхідну інформацію для прийняття нових рішень.

1.5. Висновки

Використання діахронного підходу до семантики й форми мовних одиниць у їхньому взаємозв'язку стало наріжним каменем виникнення діахронної семасіології як окремого розділу мовознавства.

Семасіологія як самостійна лінгвістична дисципліна від початку свого становлення потерпала від впливу нелінгвістичних допоміжних наук, що відводило лінгвістичні дослідження занадто глибоко до сфери філософії, психології, логіки та ін. і тим самим розмивало її межі.

На думку багатьох авторів студій з діахронної семасіології, внутрішні мовні чинники відіграють значну роль у семантичних змінах. З цього погляду, можна говорити про некоректність тверджень про більш важливу роль зовнішньолінгвальних чинників порівняно з внутрішньолінгвальними. Зовнішні та внутрішні чинники у процесі семантичних змін тісно взаємодіють.

Аналіз літератури свідчить про наявність досить обмеженої кількості спеціальних праць, присвячених проблемі дослідження лексичного значення слова в лінгвістичноісторіографічному аспекті. Роботи, у яких розкрито погляди мовознавців XIX – XX ст. на семасіологічні дослідження у діахронному аспекті, мають загальний характер і не охоплюють тему дослідження комплексно.

Застосування терміна *актуалістичний метод* щодо праць лінгвістичноісторіографічного спрямування (уперше стосовно студій з історіографії мовознавства цей термін ужито В. А. Глуценком) є цілком правомірним. Широке вживання терміна переконливо свідчить про поступове його входження до понятійної бази лінгвістики й підтверджує правомірність його використання у лінгвістичноісторіографічних дослідженнях.

Ще на початку становлення семантики як науки та впродовж XIX – XX ст. мовознавці відзначали суттєвий вплив різних сфер суспільства на зміну словами лексичного значення. Я. Грім, Ф. І. Буслаєв, О. О. Потебня,

М. М. Покровський, Ж. Вандрієс та ін., розглядаючи спільне та відмінне у розвитку суспільств, говорили про можливість визначити шлях семантичних змін, які відбувалися, а в деяких випадках навіть мали відбутися в майбутньому. Ця тенденція дослідження не втратила своєї актуальності й у сучасній лінгвістиці.

На наше глибоке переконання, аналіз лінгвоісторіографічних досліджень, присвячених питанням діяхронної семасіології від першої чверті XIX ст. до початку XXI ст., має сприяти уточненню основних засад цього розділу лінгвістичної семантики. У сучасній лінгвістиці можемо назвати лише окремі статті, у яких розглянуто певні аспекти семасіологічних досліджень. Спеціальних праць, присвячених цій проблемі (за винятком книги В. В. Левицького «Семасіологія»), у лінгвістиці останніх десятиліть немає. Це гальмує розвиток сучасної семасіології.

Отже, лінгвоісторіографічне висвітлення питань діяхронної семасіології є надзвичайно актуальним. Необхідне комплексне лінгвоісторіографічне дослідження, у якому мають бути проаналізовані загальні напрями історичного розвитку лексичного значення слів, що були окреслені такими лінгвістами, як Я. Грімм, В. фон Гумбольдт, А. Шлейхер, Ф. І. Буслаєв, В. Вундт, Х. Штейнталь, О. О. Потебня, А. Лескін, Б. Дельбрюк, Г. Пауль, М. М. Покровський та ін., що заклали підвалини сучасної семасіології.

Напрями дослідження передбачають розв'язання таких питань: 1) актуальність досліджень з діяхронної семасіології у контексті лінгвоцентричної та антропоцентричної парадигм; 2) різні шляхи пояснення семантичних змін мовознавцями XIX – початку XXI ст.; 3) роль нелінгвістичних наук у з'ясуванні причин та закономірностей семантичних змін; 4) класифікації семантичних змін; 5) спадковий зв'язок студій з діяхронної семасіології від першої чверті XIX ст. до початку XXI ст. і важливість досліджень з діяхронної семасіології XIX – XX ст. для сучасного мовознавства.

Реалізація напрямів дослідження дає можливість виявити головні тенденції дослідження семантичних змін слів у європейському та американському мовознавстві XIX – початку XXI ст.; розкрити зв'язок семасіології з нелінгвістичними науками; критично розглянути головні класифікації семантичних змін. Поданий матеріал підкреслює важливість досліджень з діахронної семасіології упродовж XIX – XX ст. для сучасного мовознавства та має сприяти побудові загальної картини мовних змін (на матеріалі індоєвропейських мов).

РОЗДІЛ 2

СПРОБИ ДІАХРОННОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЕКСИЧНОЇ СЕМАНТИКИ В МОВОЗНАВСТВІ 20-х – 80-х рр. ХІХ ст.

2.1. Філософський підхід до лексичного значення

Людина розуміє себе, тільки випробувавши на інших зрозумілість своїх слів.

Вільгельм фон Гумбольдт

Перша половина ХІХ ст. у дослідженні лексичного значення слів характеризується пануванням філософських поглядів щодо пояснення шляхів виникнення та еволюції їхньої внутрішньої форми.

Вільгельм фон Гумбольдт головне завдання мовознавства вбачав у дослідженні питання про те, чи наділені мови певною формою духовного впливу, чи залежить рівень культури суспільства від мови, якою це суспільство розмовляє. Для того, щоб вирішити це завдання В. фон Гумбольдт, як і Г. Гегель уважав за необхідне поєднати та науково дослідити відомості про характер народу, суб'єктивний характер індивіда та характер мови. Найефективнішим засобом цього він уважав порівняльно-історичні дослідження, застерігаючи від надання переваги лише історичному або філософському підходу.

Для проникнення у сутність мов, виявлення їхніх взаємозв'язків В. фон Гумбольдт, слідом за Г. Гегелем, розробляв «діалектичний метод», що передбачає всеохоплюючий розгляд спільних рис і відмінностей у досліджуваних мовах. При цьому вивчення мовних явищ ґрунтувалося на широкому матеріалі із залученням індуктивного, дедуктивного та логічного аналізу разом з історичним та філософським поглядом на загальну людську природу та долю різних народів.

Категорія духу народу – одна із центральних у концепції В. фон Гумбольдта. Вона входить до одного синонімічного ряду з такими поняттями, як духовна, інтелектуальна, розумова діяльність; духовна та інтелектуальна своєрідність народу; духовний початок; духовні особливості нації; духовна сила народу. У класичній німецькій філософії, (наприклад у Г. Гегеля), поняття духу ототожнюється з поняттям свідомого. Таке трактування знаходимо й у вченні В. фон Гумбольдта, але він не виключає, що поняття духу охоплює також несвідоме. Він уважав слово лише відправною точкою внутрішньої діяльності. Пов'язане із словом уявлення не може бути кожного разу ані вичерпним, ані один раз на завжди даним. Саме завдяки цій особливості уявлення здатне на нові утворення» [103, с. 306].

Яскравий представник психологічного напрямку В. Вундт також звертався до поняття народного духу. Звісно, інтерпретація народного духу не була вже настільки філософською та більше тяжіла до індивідуальної та колективної свідомості. Беручи до побудови цілісної картини мови народний дух, міфи, що відображали зовнішній та внутрішній уклад мислення, він прокладав шлях до розуміння та аналізу зовнішніх мовних форм. «...духовна взаємодія індивідуумів, із загальних уявлень та тяжінь яких складається дух народу, привносить нові умови. Саме ці нові умови змушують народний дух проявлятися у двох різних напрямках, що відносяться один до одного, приблизно як форма та матерія – у мові та у міфах. Мова надає духовному змісту життя ту зовнішню форму, що вперше надає їй можливість стати загальним надбанням» [118, с. 170].

Бачення мови як певної сфери (духу), що існує навколо індивідуума або певної мовної групи та впливає на мовне бачення світу, було досить популярним у XIX – XX ст. серед прихильників різних шкіл, особливо, відзначав В. А. Звегінцев, серед сучасних (на той час) неогумбольдтианців. «Ідея про те, що людина є замкнутою у своєрідному чарівному колі рідної мови, яка сама по собі володіє певним світоглядом та нав'язує цей світогляд усім, хто цією мовою користується, пройшла через історію всього

європейського мовознавства (та суміжних наук) ХІХ та ХХ ст., хоч не завжди знаходилась на першому плані» [115, с. 112].

Засновник неогумбольдтианства Й. Л. Вайсгербер наполягав на тому, що в кожній окремій мові закладені різні типи сприйняття світу. Кожне суспільство має своє світосприйняття, яке формувалося відповідно до долі певного мовного суспільства, його географічного положення, історії, його духовних цінностей. Наскільки мало схожими є ці обставини у двох народів, настільки ж мало ймовірним є те, що у двох мовах може існувати одна й та сама картина світу [52, с. 128].

Таке сприйняття мови дещо ускладнювало побудову загальної мовної картини світу, а точніше, вимагало більш глибоких лінгвістичних досліджень з метою пошуків критеріїв порівняння мов різних народів та окреслення закономірностей мовних змін.

Е. Сепір був упевнений, що люди поза межами об'єктивного світу речей та суспільної діяльності значною мірою знаходяться під впливом тієї конкретної мови, яка є засобом спілкування цього суспільства. «Було б помилковим припускати, що ми можемо повністю усвідомлювати дійсність без допомоги мови або що мова є додатковим засобом вирішення якихось окремих проблем спілкування та мислення. Насправді «реальний світ» значною мірою несвідомо будується на основі мовних норм певної групи людей ... Ми бачимо, чуємо, сприймаємо так чи інакше ті чи інші явища головним чином завдяки тому, що мовні норми нашого суспільства передбачають певну форму вираження» [270, с. 135].

В. фон Гумбольдт був упевнений, що люди у процесі спілкування «з обох сторін торкаються однієї й тієї ж ланки у ланцюжку чуттєвих уявлень та внутрішніх понять..., завдяки чому у кожного спалахують у свідомості схожі, але не тотожні розуміння. Лише у цих межах, які дозволяють широкі розбіжності, люди доходять взаємного розуміння одного слова» [103, с. 166].

Таким чином, «будь-яке розуміння складається з об'єктивного та суб'єктивного» [там само, с. 328]. Як результат, «ніхто не розуміє слово саме

так, як інший... Будь-яке розуміння саме тому є одночасно нерозумінням, будь-який збіг у думках є одночасно розходженням» [там само, с. 84].

Дух народу, який вважається В. фон Гумбольдтом найважливішим чинником будь-якого розвитку мови, можливо, не дозволяє проводити чітких досліджень того, що викликає мовні зміни. Він є занадто загальним та всеохоплюючим, занадто філософським. В. фон Гумбольдт упевнений, що на розвиток мови впливає ступінь схильності духу до мовотворчості: виключна яскравість уявлень, глибина проникнення до суті понять, здатність ухопити найбільш характерну рису, творча сила уявлення [там само, с. 51].

Ми бачимо чітку, можна навіть сказати, кардинальну різницю у підході до виявлення чинників семантичних змін, продемонстровану представниками психологічного напрямку, такими як Г. Пауль та В. Вундт. Обидва вчені пояснювали ці зміни нестійкою індивідуальною психологією мовця. Але і тут бачимо принципову несхожість у підходах обох дослідників. В. Вундт поринав у глибини людської психології, його дослідження були глибоко психологічними, що теж заважало отриманню конкретних лінгвістичних результатів, яких так прагнув Г. Пауль.

В. фон Гумбольдт, проповідуючи філософський підхід, ставив перед собою питання: як виміряти ступінь схильності до мовної творчої діяльності у народів, що знаходяться на приблизно однаковому рівні соціального культурного та технологічного розвитку? Який саме тип розвитку буде найбільш сприятливим для мовної творчості? Якими засобами виміряти творчу силу уявлення однієї мови порівняно з іншою? Досить сумнівно, що можна науково довести, лінгвістично обґрунтувати більшу здатність однієї мови до, наприклад, семантичної творчості у зіставленні з іншою.

У той же час не можна не погодитися з твердженням В. фон Гумбольдта про те, що розвиток мови історично ізольованих народів буде істотно відрізнятися від розвитку мови тих народів, які перебувають у процесі постійного активного спілкування та пошуку шляхів взаєморозуміння у їхній зовнішній діяльності з іншими спільнотами. В. фон Гумбольдт цілком

логічно підкреслює, що перші по-особливому сприйматимуть природу мовного символу, у той час як у других цілі сфери мовної діяльності залишаться нерозробленими [там само, с. 61].

За переконанням дослідника гумбольдтианства Г. Базиліуса, лексика, граматики та синтаксис не відображають культуру, а в процесі свого існування створюють її [292, с. 95-102].

Якщо досліджувати семантичні зміни у мовах ізольованих та неізольованих народів, то на поверхню впливає цікавий факт. Ізольовані народи через потребу розвитку суспільства мусять розширювати свій словниковий склад і за рахунок активізації семантики вже наявних слів. У той же час у народів, що постійно спілкуються, з'являється можливість активного використання іншомовних слів як засобу розширення словникового складу та надання імен нововведенням. Як наслідок, ті й інші народи будуть активно розробляти та активно розширювати різні мовні сфери. Але чи маємо ми право говорити у зв'язку з цим про більшу творчу силу одного народу порівняно з іншим? Ідеться тут про різні види мовотворчості, а не про більшу важливість одного виду чи іншого, бо інакше ми можемо знову зробити висновок щодо правильності та неправильності різних мов, піднесення одних мов над іншими, що є просто неприпустимим у лінгвістичних дослідженнях. Можна говорити про більш складну чи більш досконалу структуру якоїсь, але це не дає права говорити про те, що одна мова є кращою чи гіршою за іншу.

Ми повинні визнати, що мова найгрубішої людини з племені, яке не дійшло до мистецтва обробки заліза, все ж таки є спорудою найвищого ступеня досконалості та досить людською [213, с. 205].

Деякі мови зазнають більш активних змін у певні періоди часу. У цьому аспекті важливо бачити різницю між *змінами* мови та її *вдосконаленням*. *Досконалість* мови, а саме: спроможність мови відбивати явища дійсності – залежить від ступеня її відповідності вимогам суспільства. Хоча сам термін *досконалість* є досить умовним. «Первісна мова, – писав В. О. Гречко, – не може обслуговувати потреби спілкування та мислення

сучасного розвинутого суспільства. Одночасно мова сучасних цивілізованих націй, як стверджують науковці, не була б придатною для обслуговування суспільства, що знаходиться на найнижчих ступенях розвитку» [101, с. 110].

Вільгельм фон Гумбольдт був упевнений, що слово не є еквівалентом предмета, що чуттєво сприймається, а є еквівалентом того, як цей предмет був сприйнятий та відображений актом мовленнєвої творчості у конкретний момент виникнення слова. Саме в цьому він убачає головний чинник розмаїтя образів та назв одного й того ж предмета. Як приклад він подає санскрит, де, залежно від узяті за основу ознаки слона, його називають або *тим, який двічі п'є*, або *двозубим*, або *одноруким*, кожного разу маючи на увазі один і той самий предмет [103, с. 103].

Учений вважав, що слово виникає на основі суб'єктивного сприйняття предмета. Воно є відображенням не предмета як такого, але його образу, що виникає завдяки цьому предмету у нашій душі. Називаючи найпростішу річ, наприклад, коня, люди мають на увазі одну й ту саму тварину, але кожний вкладає у слово своє особисте уявлення – більш чуттєве або більш розсудливе, більш живе, образне або більш близьке до предмета мовлення [там само, с. 166].

Яким би не було чуттєве уявлення, людина, закріплюючи своє враження від навколишнього світу в слові (маємо на увазі давні часи та конкретні предмети), одночасно закріплювала за словом певну тотожність до предмета взагалі. «Річ у індоєвропейських мовах ототожнювалась із словом. Тут наочним є зв'язок семантичних переходів з уявленням давньої людини про предмет:

- давньоангл. *seatta* – *річ*, але англ. *chat* – *балачки*;
- тох. *A wram* – *річ* < і. е. **uier-* *говорити*;
- хет. *temilia(n)* – *слово, річ*, але також – *мовлення*;
- вірм. *ban* – *слово*, але також – *мовлення*;
- польська *rzecz* – *річ, предмет*, але також – *мовлення*;
- нім. *dingen* – *виступати, говорити*, але *Ding* – *річ* та ін.

Таким чином, семантичні закони надають можливості позбавитися інтуїції у процесі етимологізації» [184, с. 40].

Слід відзначити переконаність В. фон Гумбольдта у тому, що наявні форми мови не задовольняють найпростіших повсякденних почуттів та глибоких думок. Дослідник висловлював упевненість, що мова не може повністю задовольнити духовну потребу засобами відображення дійсності. Будь-який акт мовленнєвої творчості у високому розумінні, на думку В. фон Гумбольдта, є боротьбою з думкою, у якій відчувається то сила, то безсилля. Під час такої боротьби зовнішнє сприйняття індивіда постійно збагачується. Мова набуває нових засобів вираження, збагачується та удосконалюється її духовний зміст. У процесі того, як думка та сприйняття набувають все більшого розмаху, слова отримують більш широкі та глибокі значення [103, с. 111]. В. фон Гумбольдт підкреслював, що сама мова залежить від підсвідомої енергії, яка змушує діяти людську індивідуальність, і від форми, у яку цей процес перетворюється. Але мова, як наслідок зв'язку з індивідуальною реальністю, мова не може не знаходитися під дією певних обставин, що оточують людину в світі та впливають на акти її волевиявлення.

В. В. Виноградов також уважає фізичну обмеженість кількості слів тією силою, що сприяє розширенню лексичного значення вже наявних форм. Багатозначність слів, писав він, виникає внаслідок того, що мова являє собою систему, обмежену порівняно з нескінченним різмаїттям реальної дійсності. Кількість відображених у нашій свідомості моментів дійсності і кількість понять виявляється більшою, ніж кількість самостійних мовних одиниць для їх відтворення засобами мови. Слід відзначити, що кількість звукових комбінацій, які може відтворити мовний апарат людини, також обмежена. Жодна мова, – пише В. В. Виноградов, – не була б у змозі відобразити кожен конкретну ідею самостійним словом чи кореневим елементом. Конкретність досвіду безмежна, ресурси ж найбагатішої мови жорстко обмежені. Мова змушена утворювати незліченну кількість нових значень з тих чи інших основних понять [62, с. 15].

Те, що вже існує у мові, В. фон Гумбольдт не вважав мертвим матеріалом, а таким, що постійно використовується та переосмислюється завдяки духовній діяльності, яка робить його прийнятним для відображення думки. Головна мета процесу – взаєморозуміння. Ця діяльність, з одного боку, має внутрішню спрямованість – на відображення думки, а з іншого, – зовнішню, соціальну спрямованість – на реалізацію призначення мови як засобу взаєморозуміння між людьми. Видатний мовознавець був упевнений, що перша зумовлює другу. Завдяки діяльності та одночасно соціальній природі мови долається різниця між індивідами у баченні світу і уможлиблюється досягнення взаєморозуміння. Ті елементи мови, які отримали стійку оформленість і схожі на мертву масу, несуть у собі постійний живий творчий потенціал. Вони повинні «завжди відроджуватися думкою, оживати у мовленні та розумінні» [103, с. 83].

В. фон Гумбольдт висловлював думку, що значення окремої внутрішньої форми визначається її зв'язками, її відношеннями з іншими формами. Це є «спосіб уявлення», «осмислення», «модифікації» елементів внутрішньої форми мови. Він називає цю форму інтелектуальною сферою мови. Це те, як окремих народ завдяки притаманній йому самотності, системі уявлень втілює свої зв'язки з навколишнім світом у лексичному складі мови. В. фон Гумбольдт, розкриваючи свої погляди на функціонування внутрішньої форми, на беззаперечне перше місце за важливістю її складових ставив спосіб розуміння граматичних форм щодо їхніх понять. Він пов'язував виникнення нових ідей щодо позначення вже наявних форм із виникненням нових граматичних форм. Важливим для внутрішньої побудови мови, на думку В. фон Гумбольдта, є вирішення питання, як об'єктивний принцип закріплення значення співвідноситься із суб'єктивним принципом логічного підпорядкування, як уявляється родове поняття: окремо від індивідуального чи разом із ним [там само, с. 118-119].

Отже, у відповідності до індивідуального способу мислення та сприйняття та внаслідок перетворювальної діяльності внутрішньої форми

інтелектуальна сфера мови не вважалася В. фон Гумбольдтом тотожною універсально-логічній.

2.2. Філософія та психологія як зіткнення старого та нового в дослідженні семантики слів. Лінгвістична семантика у працях О. О. Потебні

Слово, подрібнюючи одночасно акти душі на послідовні ряди актів, у той же час є опорою бажанню, притаманному людині, обійняти якомога більше одним нерозривним поривом думки.

О. О. Потебня

Важко переоцінити значення мовознавчих досліджень видатного українського вченого О. О. Потебні, якого досі називають філософом мови. Звісно, у другій половині XIX ст. вплив філософії на спроби зрозуміти та пояснити природу мови – принципи її виникнення, існування та розвитку, – безперечно, був дуже вагомим. Але намагання з'ясувати вплив особливостей мислення людини на розвиток семантики слова було великим кроком вперед (і залишається актуальними зараз) для дослідження лексичних змін, розкриття факторів, які спричиняли, спричиняють і навіть спричинятимуть зміни у семантиці слова.

Вся творчість О. О. Потебні проникнута духом історизму та психологізму, вагомим з яких є принцип історизму. Він був переконаний: будь-яке правило мовознавства має своє пояснення тільки в минулому, тому що слово неможливо досліджувати тільки в процесі його «творення»; це можливо тільки, коли воно віділлється в кінцеву форму, стане застиглим [213, с. 202].

Ідеї психологізму у вченні видатного лінгвіста формувалися переважно під впливом етнопсихології Г. Штейнталя і асоціативної психології І. Ф. Гербарта, його поняття аперцепції, яке О. О. Потебня визначав, як участь деякої маси уявлень у процесі виникнення нових думок [119, с. 216].

У своїй праці «Думка і мова» він говорив про закінчення того періоду в дослідженнях мовних явищ, який відзначався суттєвим впливом засновника загальної теорії мови В. фон Гумбольдта. Самого ж дослідника О. О. Потебня називав геніальним передвісником нової теорії мови, яка не зовсім звільнилася від кайданів минулого [215, с. 45-46].

Порівняльне та історичне дослідження мови приходило на зміну загальній логічній граматиці. О. О. Потебня вказував на нерозривний зв'язок історичного мовознавства з мовознавством порівняльним. Застосування психології у дослідженнях семантичних змін уважалося ним цілком природним та абсолютно необхідним. Він писав про зближення мовознавства з психологією, яке доводило, що кожна з цих наук окремо на той час досягла значного розвитку. Завдяки дослідженню схожості психологічних факторів, які мали вплив на зміну лексичного значення слів, мовознавство набуло здатності порівнювати такі зміни в різних мовах. Досліджуючи народну та індивідуальну психологію, мовознавці розуміли необхідність використання кількох наук у комплексі. Лише за цих обставин можна було отримати повну картину.

Поєднання історичного, порівняльного мовознавства та психології породило думку про можливість порівняння усіх мов. Спробу порівняння різних мов О. О. Потебня уважав для мовознавства таким самим великим відкриттям, як ідею людства для історії [там само, с. 45].

В. А. Звегінцев визнавав, що мовознавство належить до психологічних наук насамперед через те, що мова – це духовна діяльність, так само, як психології стосується вчення про мислення і волю, тобто про виникнення думок і вольових імпульсів, а не про те, якими вони повинні бути. Дослідник вважає той факт, що мова і мовленнєва здатність цілком і повністю психологічні, такі, якими їх визнавали завжди – цьому присвячували особливий розділ в підручниках психології. Так, мовознавство стосується психології, однак, зауважував В. А. Звегінцев, мовний матеріал, тобто окремі мови, – це особливі продукти людського розуму, що належать уже не

психології, а історії, мовознавству, так само як окремі вольові імпульси і думки вже не є предметом психології [118, с. 129].

Не дивним видається нам той факт, що ідеї психологізму та історизму абсолютно природно розвиваються в працях наступних поколінь. Важливо, що тут є гармонійне доповнення однієї науки іншою, а не їхнє протистояння та намагання довести перевагу значущості однієї над іншою. Однак автоматичне перенесення науки історії та науки психології на дослідження мовних явищ було б помилковим. Є лише певні аспекти цих сфер, що можуть бути використаними для розв'язання конкретних проблем науки про мову.

В. А. Звегінцев визнає, що говоріння або мислення, яке відбувається в цей час у вигляді мови, може бути предметом як мовознавства, так і власне психології, звісно, у різних взаємозв'язках. «Оскільки в кожному мовному процесі присутня мова взагалі та створюється або застосовується мовний матеріал, ці процеси є предметом мовознавства. Але мовний матеріал складається з уявлень, і навіть прості звуки, артикуляції зумовлюються духовним началом; як такі, вони можуть підлягати чисто психологічному спостереженню, що відволікається від вмісту продуктів духовної діяльності...» [там само, с. 129].

Спроба порівняння всіх мов може бути вдалою тільки завдяки певним категоріям, певним ознакам, які необхідні як спорідненим, так і неспорідненим мовам. Наявність схожих рис робить можливим класифікаційні дослідження. Через тотожність людської природи потенціал фізичних та психологічних можливостей людини є аналогічним в різних суспільствах. Завдяки саме цій фізичній та психологічній «обмеженості» вияв закономірних подібностей у процесі зміни лексичного значення стає можливим.

І. О. Бодуен де Куртене дотримувався такої ж думки: «Не думайте, ... що ... я, як ті, хто наслідує німецьких мрійників, так званих «слов'янофілів», борюся за якусь там самобутність російського або ж слов'янського розуму. Я говорю так саме тому, що не визнаю націоналізації логіки, а визнаю однакові

закони людського мислення взагалі. Не існує ані європейської, ані американської, ані французької, ані англійської, ані німецької, ані російської, ані польської науки, а є тільки одна наука, наука загальнолюдська» [41, с. 75].

Порівняльне та історичне дослідження зібрало значний запас певних мовних законів, і це уможливило примирення нових фактичних даних зі старою теорією. О. О. Потебня визнавав Г. Штейнталя першим, хто виявив у В. фон Гумбольдта боротьбу теорії з практикою як двох протилежних теорій, хто першим указав, на чий бік повинні були схилитися шальки терезів під впливом нового на той час бачення дослідження мови.

З іншого боку, О. О. Потебня чітко розумів, що психологія, яка набувала популярності серед дослідників мови, не була б перспективною для філології, якби залишалася тільки описовою наукою. Будь-яка наука, за його переконанням, має своїм підґрунтям спостереження та думки, притаманні повсякденному життю. Подальший же її розвиток є низкою перевтілень, які спричиняються початковими даними, що починають «зіштовхуватися», підтверджуючи або спростовуючи певні погляди та теорії і спрямовуючи дослідження тим чи іншим шляхом.

О. О. Потебня зауважував, що слово має два змісти: перший – той, якого ми називаємо об'єктивним, або етимологічним, і який має тільки одну ознаку; другий – суб'єктивний зміст, у якому ознак може бути велика кількість. Перше значення є для людей знаком, символом, який замінює друге. Зазвичай, вимовляючи слово в бесіді, ми не маємо на увазі нічого, окрім цього першого значення. Як приклад він наводить російське слово *облако*. Одна з базових ознак це *те, що вкриває*. Першим змістом слова є та форма, у якій нашій свідомості уявляється зміст думки. Тому, якщо виключити другий зміст, суб'єктивний, то єдиним змістом залишиться етимологічне значення, яке теж є формою, але внутрішньою. Внутрішньою формою слова О. О. Потебня визначав таку, яка є відношенням змісту думки до свідомості; вона показує, як уявляється людині її власна думка. Цим він пояснював той факт, що в одній мові може бути багато слів для позначення

одного й того самого предмета і, навпаки, одне й теж саме слово може використовуватися для позначення різних предметів та об'єктів. За приклад учений взяв російське слово *ту́ча*. В уявленні людей це явище поставало чимось, що вбирає воду та виливає її (корінь *ту* – пити та лити). Польська мова мала можливість за допомогою того ж слова *teczą* (де корінь є таким самим, тільки з посиленням) дати назву веселці, яка, за народним уявленням, вбирає в себе воду з криниці [215, с. 90-91].

Яскравим прикладом цілковитої втрати словом чуттєвого образу можуть бути слова, які раніше відображали певні чіткі ознаки предмета, але з часом вони повністю злилися із загальним образом: англ. *blackberry* (чорна ягода) – чорна смородина, але у фразі *blackberries are red when they are green* (чорна смородина червона, коли вона зелена) *blackberry* не розглядається вже як таке, що несе яскраві ознаки кольору – значення двох слів повністю злилося в позначенні предмета.

Ще до узуального та okazіонального значень Г. Пауля, О. О. Потєбня, розглядаючи внутрішню форму слова, виділяв уявлення змісту та уявлення форми (те, як ми це мислимо). Діахронічне вивчення мовних явищ вважалося ним найголовнішим. О. О. Потєбня наполягав, що ніщо у мові не може бути пояснене інакше, ніж за допомогою походження. Зробивши певні спостереження та маючи доведені факти, учений повинен рухатися все далі в минуле та знімати шар за шаром те, що накладалося на об'єкт дослідження впродовж тривалого часу, не перестрибуючи, якщо це можливо, через сходи. Діставшись певного рівня, коли вже неможливо рухатися далі в обраній мові, потрібно звертатися до інших мов, які мають давніші пам'ятки. Так дослідження явищ всередині однієї мови залучають до свого кола інші мови, а історичний метод виявляється міцно пов'язаним із порівняльним. О. О. Потєбня розглядав ідею порівняння усіх мов як велике відкриття. В основі цієї ідеї лежить, з одного боку, визнання індивідуальності кожної мови, а з іншого – її зв'язок з іншими мовами у певній єдиній системі.

Спираючись на принцип історизму, О. О. Потебня наполягав на відокремленні мовного та позамовного змісту. Він виступав проти логіко – граматичного підходу, за допомогою якого неможливо пояснити явища мови: слова, речення та індивідуальні відмінності різних мов. Мовознавець був упевнений, що мовні одиниці не є тотожними логічним. Слово у процесі розвитку передує поняттю, але відрізняється від нього за своїм змістом [213, с. 219-220].

Віддаючи данину теорії В. фон Гумбольдта, за якою мова настільки ж є творенням особистості, як і народу, О. О. Потебня розрізняє індивідуальну психологію та психологію народів, але не протиставляє їх. Зв'язок народного та індивідуального у мові, його народно-суб'єктивну природу він бачив і в окремому слові, стверджуючи, що найближче значення слова – *народне*, тоді як подальше – у кожного індивідуальне – *особисте* [там само, с. 222].

Говорячи про розвиток мислення, О. О. Потебня розрізняв два його основних типи: образне (поетичне) та понятійне (прозаїчне, наукове мислення). Символізм мови він називав її поетичністю; навпаки, коли забувається внутрішня форма, він говорив про прозаїчність слова. Виходячи з цього, вчений відзначав, що питання про зміну внутрішньої форми є тотожним питанню про відношення мови до поезії та прози, тобто до літературної мови взагалі. У слові, писав О. О. Потебня, ми розрізняємо членороздільний звук – *зовнішню* форму, *зміст*, який об'єктивується за допомогою звука, та *внутрішню форму* – найближче етимологічне значення, за допомогою якого відображається зміст. Якщо пильно придивлятися, то неможливо сплутати ці форми. Як приклад О. О. Потебня подавав слова *жалование, annuit, pensio, gage*, зміст яких ми можемо чітко зрозуміти. Усі ці слова можна підвести під одне поняття – платня; але суттєва різниця полягає у тому, як відображається це поняття в поданих словах: *annuit* – це те, що відводиться на рік, *pension* – це те, що важиться, *gage* (слово германського походження) – мало первісне значення застава, винагороди та ін., тоді як *жалование* мало значення дії любові (пор. синонімічні слова *миловать* –

жаловать). Останнє на той час, коли О. О. Потебня писав свої праці, ще подекуди досить активно вживалось із значенням «любити». Говорячи про нерозривну єдність зовнішньої та внутрішньої форм, він, однак, наполягав на їхній абсолютній різниці. Цю різницю легко відчуту у словах різного походження, які з часом набули однакової вимови: російські слова *мыло* та *мило* для українця розрізняються лише внутрішньою формою, а не зовнішньою [215, с. 156]. Такі самі стихії, уважав він, діють і в творах мистецтва, і їх неважко буде віднайти, якщо мислити таким чином: *Це мармурова статуя жінки з мечем, яка має патріотичний символізм: мармурова статуя – зовнішня форма, жінки з мечем – внутрішня форма, має патріотичний символізм – зміст.*

О. О. Потебня у творах мистецтва бачив образ, який відноситься до змісту так само, як у слові уявлення відноситься до чуттєвого образу або поняття. Одна й та сама картина, один й той самий образ по-різному впливає на різних людей і навіть на одну людину в різний час, саме так, як і одне й те саме слово кожною людиною сприймається інакше. У таких випадках ми можемо говорити про відносну постійність образу та мінливість змісту [215, с. 157].

Звичайно, для розвитку семантичного значення слова більш важливим видається образне мислення. Видатний лінгвіст вважав, що свідомість людини може відноситися до образу двома шляхами: 1) образ уважається об'єктивним і тому цілком переноситься на значення і служить основою для подальших висновків про властивості позначувального; 2) образ розглядається лише як засіб для переходу до значення і не є основою для подальших висновків. Розвиток людської думки залежить від переходу від об'єктивного зв'язку між зображеним, та тим, що хочемо зобразити, до встановлення певних меж або заперечення цього зв'язку. Перший спосіб мислення О. О. Потебня називає міфічним, а другий – власне поетичним. Завдяки міфічному мисленню слово та думка, слово та річ уявляються як єдине ціле та ототожнюються. Метафоричність слова, сама образність слова

не усвідомлюються. Таким чином, образ та значення при міфічному мисленні більше схожі між собою, ніж при поетичному. Багато прикладів міфічного мислення як засобу надбання словом нових значень можна знайти і в сучасній мові. Наприклад, коли ми говоримо, що засіб від опіку *витягає жар* (тобто він тягне жар, ніби якусь річ); ми говоримо, що *стіна пітніє*, тобто відокремлення води із повітря, яке зіштовхується із холодною поверхнею, уявляється потом, що виходить із шкіри. Міфічне мислення вважалося О. О. Потебнею єдиною можливим, необхідним, розумним, притаманним не окремому часу, а людям усіх часів, які стояли на певному ступені розвитку думки. Виникнення метафори він уважав поштовхом для розуміння різноманітності образу, він розглядав як зникнення міфу та початок власне образності на основі розширення значення.

Одним з важливих чинників у розвитку значення слова О. О. Потебня вважав безмежну здатність мов створювати нові образи за допомогою сполучення слів. Це дає змогу переносити ознаки вже відомого на нове й більш прозоро розуміти це нове за допомогою чіткого усвідомлення того елемента, з яким новоутворення використовується. Як приклад лінгвіст подає слова *гаснуть* та *весельє*, які не є образними, але сполучення «безумных лет угасшее веселье» змушує нас уявляти веселощі світлом, що гасне [211, с. 370].

О. О. Потебня наполягав, що постійна зміна поетичного та прозового мислення відбувається безперервно як в одному, так і в іншому напрямках. Ця взаємодія поезії та прози забезпечує можливість подальшого розвитку значень слів, щоб задовольнити нескінченні потреби людської думки. Дослідник стверджував, що існування мови можливе тільки у суспільстві, саме тому її розвиток знаходиться у безпосередній залежності від активності обміну думками у суспільстві, можливість якого залежить від людської природи взагалі та від схожості мислення індивідів, які належать до однієї мови, зокрема.

2.3. Закономірності семантичних змін у студіях мовознавців 20-х – 80-х рр. XIX ст.

Бідність вже наявних форм, яка спонукає створювати щось нове, насправді не є бідністю, а є найважливішою можливістю подальшого розвитку мови.

Одне з положень вчення О. О. Потебні можна розглядати як основу механізму зміни лексичного значення слова. Він стверджував, що неможливо створити щось із нічого; будь-яке новоутворення у мові є лише переосмисленням вже наявного у ній [211, с. 539].

Саме семасіологія є яскравим підтвердженням цієї тези. Саме в цій галузі мовознавства процес переосмислення «старого» та надання йому нового змісту є найбільш помітним.

О. О. Потебня зосереджувався на аналізі руху не звуків, а змісту. Він писав про системний характер семантичних змін: «у мовах є система, є правильність (але не груба симетричність) у поступовому розвитку змісту» [там само, с. 370].

Г. Пауль, підкреслюючи значення підсвідомості у розвитку мови, причиною змін значень слів уважав нестійку індивідуальну психіку людини. Навряд чи можна говорити про визначення законів семантичного розвитку, якщо нові форми утворюються несвідомим шляхом. Він був переконаний, що суть зміни значення слів полягає у відхиленні в індивідуальному використанні узуального та поступовому перетворенню цього індивідуального на узуальне [198, с. 93].

Головною заслугою Г. Пауля у семасіології, без сумніву, вважається створення ним класифікації типів семантичних змін (звуження, розширення, перенесення та зміщення значення), яка не втратила своєї актуальності і в наш час. Сучасний відомий дослідник семантики В. В. Левицький називає відсутність єдиного підходу головним недоліком цієї класифікації. Але він відзначає дуже важливий методологічний прийом, що дозволив Г. Паулю

висунути теорію, яка пояснювала семантичні зміни, – це розрізнення узуального значення (значення за межами контексту) та оказіонального значення, реалізованого у мовленні. На його думку, саме завдяки Г. Паулю починається розгляд *основного* та *другорядних* (похідних) значень слова. Під основним Г. Пауль розумів значення, що з'являється у свідомості, коли слово використовується ізольовано, з відривом від контексту. Проти встановлення будь-яких семантичних законів виступали також Г. Шухардт, Л. Вейсгербер, Л. Шпітцер.

Оскільки нестійка психіка людини визначається основним чинником зміни семантичного значень слів, Г. Пауля можна віднести до тих дослідників, які вважали неможливим існування закономірностей у процесах семантичних змін у різних мовах. Він був переконаний, що неможливо навіть і думати про те, що психічний комплекс, який склався в одній душі, дійсно може слугувати реальною базою для виникнення такого самого комплексу в іншій душі. Навпаки, кожна душа повинна починати все спочатку. Г. Пауль уважав неможливим вносити ззовні будь-що готове. Все в душі зароджується заново, за допомогою фізіологічних подразнень зароджуються примітивні уявлення, а вже потім, з відносин, у які вступають ці примітивні уявлення, складаються нові комплекси уявлень [там само, с. 37].

Цитуючи думку Г. Шухардта, В. А. Звегінцев писав про спроби деяких мовознавців, наприклад Г. Шухардта, зблизити поняття семантичної закономірності з фонетичними законами: «Ми уявляємо собі семантичну зміну, яка здійснюється на зразок фонетичної зміни» [114, с. 254]. Але одразу ж вказував на недоліки цього твердження, подаючи точку зору Е. Веландера: «Порівняння з фонетичними законами не повинно заходити далеко. У семантичних змінах це не зовсім так – дуже різні умови. Кількість наявних у будь-якій мові звуків та їх комбінацій велика, але не необмежена. Кількість фактично наявних значень слів, не говорячи про відтінки, практично безмежна, а їхні зв'язки буквально невичерпні» [там само, с. 254].

Засновник структурної семантики С. Ульман, розглядаючи питання діахронічної семасіології, теж приділяв велику увагу причинам семантичних змін та поняттям семантичних законів. У цьому він підтримував ідеї Г. Шпербера. Серед семантичних законів він розрізняє ті, що обмежені часом та простором, і ті, які мають позачасовий та позапросторовий характер, – панхронічні закони. Один з таких законів, який ґрунтується на перенесенні одних видів відчуттів на інші – синестезії, С. Ульман розглядав більш детально. Спираючись на дослідження синестезичних зв'язків в семантиці слова, він робить висновок, що вихідним пунктом синестезичних переносів є дотик, як найбільш низький та примітивний вид чуттєвого сприйняття, а основні синестезичні процеси пов'язані з акустичними відчуттями. С. Ульман абсолютно впевнений в існуванні системного характеру в семантичних змінах як в синхронії, так і в діахронії.

Цілком слушною є думка О. О. Потебні, що труднощі у дослідженні спричиняються абстрактністю одиниці, яка є результатом семантичної реконструкції. Нерідко буває, коли при зіставленні слів різних мов доводиться усувати специфічні для кожної мови явища, щоб дослідити спільне. Як наслідок, залишається сама лише абстракція, яка, у свою чергу, виправдовує зіставлення, але не дає можливості встановити початкове значення слова. Основний напрямок семантичного розвитку слів – від конкретності до абстрактності, що засвідчується історією мов. «Все змушує думати, – писав О. О. Потебня, – що і в мові, як і взагалі, за вихідну точку думки слід визнавати чуттєві сприйняття та їх комплекси, тобто щось дуже конкретне порівняно з абстрагованістю загальної якості» [209, с. 34]. Хибність думки про абстрактність значення первісного слова О. О. Потебня пояснював змішуванням понять значення слова і закладеного в ньому уявлення та заміною першого другим.

У XIX столітті мовознавці лише починали розробляти проблему закономірності семантичних змін. Вона буде набагато детальніше

досліджуватись у мовознавстві ХХ століття та стане невід'ємною частиною процесу реконструкції лексичного значення.

2.4. Причини семантичних змін у мовознавстві 20-х – 80-х рр. ХІХ ст.

Лінгвістичні та екстралінгвістичні причини, що призводять до зміни лексичного значення слів упродовж 20-х – 80-х рр. ХІХ ст. так чи інакше визнавалися майже однаковими: фізичні (місцевість, побут, оточення, матеріально-технічний розвиток та ін.), психологічні (соціальне життя, культура, індивідуальна психологія та ін.). Різні підходи до визначення якісного впливу різноманітних факторів на семантику слів пояснюються приналежністю дослідників до тієї чи іншої науки або її течії.

У процесі дослідження мови, що розвивається у суспільстві, необхідно, по-перше, зрозуміти загальні її характеристики, які впливають на зрушення в ній, а лише потім переходити до дослідження індивідуального у мові. Жодне, навіть найчистіше мислення, підкреслював В. фон Гумбольдт, не може здійснюватися інакше, ніж в загальноприйнятих формах нашої чуттєвості; тільки в них ми можемо сприймати та запам'ятовувати [103, с. 306].

Слово розвивається, і змінюються всі його елементи, але ступінь змін є різною. Знакові елементи слова є більш стійкими до змін, ніж його значення. Оскільки руйнування та народження форм залежить від певної потреби думки, то, природно, що здатність змінюватися та гнучкість думки є набагато більшою, ніж здатність звуків змінюватися. Саме тому вважається, що О. О. Потебня зосереджує свою увагу на тих новоутвореннях, які стосуються значення (змісту) слова та уявлення про нього, а також їхнього взаємозв'язку. Учений упевнений, що між ними можна побачити точний показник ступеня розвитку думки та типу мислення [211, с. 259].

Одним із чинників, що впливає на зміну лексичного значення слова, О. О. Потебня вважав фонетичне забарвлення слова, яке викликається певним

психологічним станом людини на той час, коли слово вимовляється. Звісно, найяскравіше це можна помітити у вигуках. Якщо забрати у вигуків «О!», «А!» та інших тон, який вказує на їхнє відношення до почуттів, то вони будуть позбавлені будь-якого змісту. Це може бути найпростішим прикладом того, як психологія людини здатна впливати на внутрішню наповненість слова. Дослідження того, що людина вклала, вкладає або навіть буде вкладати в ту чи іншу форму, можна виявити тільки за допомогою психологічного підходу разом з історичними спостереженнями причин, які впливають на відношення людини до того нового, що вона хоче повідомити за допомогою вже наявних засобів. На відміну від вигуків, повнозначне слово має загальнозрозумілу внутрішню форму. О. О. Потебня писав, що досить легко помітити із розбору слів будь-якої мови, що слово відображує не саму думку, а тільки певну її ознаку. Образ стола може мати багато ознак, але слово *стіл* має чітке значення певної площини і саме тому може використовуватися для позначення будь-якого столу, незалежно від його форми, кольору, розміру або матеріалу, з якого він зроблений [215, с. 90]. Так само слово *вікно* має загальноприйняте значення рами зі склом, але через його прозорість та здатність показувати перехід до іншої просторової ділянки, воно отримало найрізноманітніші значення, які часто не несуть і натяку на раму чи скло.

Одним із засновників психологічного напрямку був Г. Пауль. Семантичні зміни, як він пояснював, спричиняються завдяки нестійкості людської психології. Саме психологія індивіда, його намагання зробити свої бажання та думки зрозумілими іншим спричиняють ненавмисні, несвідомі семантичні зміни.

Г. Пауль заперечував, що психологічний напрямок був ідентичним тому, що Лацарус та Штейнталь називали *етнопсихологією*. Не припускаючи існування загального духу та його елементів, вчений переконував, що основні процеси, які характеризують взаємовідношення між духовними сутностями окремих індивідів, є такими самими, як і в індивідуальній психології. Він визнавав, що за межами індивідуальної душі уявлення впливають на уявлення

інших осіб не так само, як вони впливають одне на одне у психіці однієї людини. Так само цілі комплекси уявлень не можуть впливати один на одного за межами індивідуальної душі так само, як у психіці індивіда. Швидше за все треба прийняти той факт (і цей факт буде мати основоположне значення), що будь-яка чисто психічна взаємодія відбувається у глибині індивіда. Психічне спілкування індивідів між собою не може бути прямим, воно завжди відбувається через фізичні зв'язки. Таким чином, Г. Пауль визнає, що насправді існує лише індивідуальна психологія і ніяка етнопсихологія не може бути їй протиставлена [198, с. 35].

Думка про те, що саме людина створює мову, а не навпаки, була близька прихильникам психологічного підходу: «... не мова створює людину, а людина створює мову, тобто ще не опанувавши мову, людина здатна до неї, раніше і перш за все. У неї вже заздалегідь наявні узагальнювальні смислові творчі категорії, «спільні для всіх народів», яким вона і навчається (оволодіває). Якщо ці категорії не отримують свого висловлювання до певного віку, людина як людська істота закривається, не здатна більше вступити в поле комунікації, інтерсуб'єктивності, у світ явища мови. Саме у цьому полягає дихотомія несвідоме-свідоме; людина не є несвідомою – вона знаходить своє несвідоме одночасно з набуттям свого свідомого...» [289, с. 8-9]. Людина, переконує Р. Якобсон, із самого початку є суб'єктом мовлення.

Г. Пауль критикує теорії-абстракції тих, хто намагається зрозуміти та пояснити природу розвитку мови як в цілому, так і її значень за допомогою народного духу та, як він їх називає, елементами цього духу: мистецтвом, релігією та ін. Він стверджує, що такі спроби заважають розумінню реальних чинників і віддаляють дослідників від бачення дійсної сутності процесів. Ані народний дух, ані його елементи не мають самостійного буття, отже всередині них та між ними нічого відбуватися не може. «Геть усі абстракції» – таким повинно бути гасло тих, хто намагається визначити фактори реальних процесів, – писав Г. Пауль. Деякі вчені – сучасники Пауля з висоти ХІХ ст. не могли вже без посмішки згадувати суперечки номіналістів та

реалістів Середньовіччя, не розуміючи, як абстракції людського розуму можна було оголошувати реальними речами.

О. О. Потебня також підкреслював нетотожність внутрішніх форм уявлень людей, які говорять однією мовою. Він стверджував, що коли дві людини, що говорять однією мовою, розуміють одна одну, то зміст певних слів у кожного з них є різним, але уявлення настільки схожі, що можуть сприйматися як тотожні. Можна сказати, що люди, які говорять однією мовою, розглядають різні для кожного з них змісти слова за допомогою загальноприйнятої точки зору [211, с. 263].

Згідно з цим, одна душа не може копіювати уявлення іншої без будь-якої особистої інтерпретації, яка залежить від досвіду, набутого цією душею у процесі її становлення. Г. Пауль стверджував, що нова інформація не створює в душі нових уявлень. Навпаки, відповідні уявлення повинні були існувати у ній заздалегідь, щоб у результаті фізіологічного подразнення вийти на поверхню. Результатом ефекту нового повідомлення є те, що деякі сукупності уявлень, які до певного часу залишалися пасивними у глибинах душі, з'являються у колі свідомості. Як наслідок, між ними за деяких обставин встановлюються нові зв'язки або закріплюються старі. Все, що людина, як їй здається, знає про уявлення іншої людини, ґрунтується на висновках з її особистих уявлень. При цьому людина припускає, що душа іншого індивіда ставиться до світу так само, і зовнішні події відбиваються у її душі таким самим чином, і наші уявлення про світ також групуються за такою же схемою [198, с. 37].

Зрозуміло, що певна схожість індивідів у фізичному і розумовому розвитку в тотожних умовах існування викликають схожі віддзеркалення у їхніх душах. Однак, ці реакції не можуть бути абсолютно тотожними.

У працях Г. Пауля можна виявити деякі суперечливі висновки стосовно самої мови та процесів змін у ній. Він був упевнений, що будь-які зміни у мові завжди не передбачувані, будь-яка мовна творчість завжди є індивідуальною. Ніколи жодна група осіб не створить у мові чогось разом,

розподіливши між собою певні ролі. З останнім висловлюванням неможливо не погодитись. Звичайно, тут не маються на увазі штучні мови. Але вчений також говорить про те, що мова як засіб спілкування відштовхує все чисто індивідуальне, не поглинає та не утримує нічого такого, що не було б узгоджене всередині певної спільноти людей [там само, с. 42].

З цього випливає, що нове семантичне відхилення не може увійти до мови без, так би мовити, «схвалення» його спільнотою. У поглядах Г. Пауля простежується думка про те, що оказіональне значення, яке вперше з'являється у процесі передачі інформації одним індивідом, сприймається іншим індивідом, і, якщо нове відповідає його внутрішнім уявленням про той предмет або явище, до якого воно відноситься, другий індивід починає використовувати нововведення у спілкуванні з іншими. Мовець сам вирішує для себе, не радячись із суспільством, чи є це нове прийнятним для нього.

Це нове поняття не потрапить до загальноновизнаної норми, яка фіксується у словниках, якщо вона не буде схвалена людською спільнотою. Але ж нове значення може існувати поза межами офіційного словника і бути цілком зрозумілим для певних кіл людей. У наш час вокабуляр багатьох сфер життя постійно поповнюється завдяки проникненню до нього великої кількості слів іншомовного походження. Прикладами можуть бути інформатика, шоу-бізнес, ігрова індустрія, рекламний бізнес. За наявністю кількох слів з тотожним значенням нововведенням часто надають нових відтінків або через помилковий переклад наділяють нові слова іншими значеннями, неприйнятними для загальнозакріпленої норми.

Г. Пауль порівнював семантичні зміни слів зі змінами фонетичними. Він стверджував, що так само як і у фонетиці, семантичні зміни здійснювалися шляхом відхилення в індивідуальному вживанні узуального та шляхом поступового перетворення цього індивідуального в узуальне [там само, с. 93].

Кожного разу, коли слово виходить за межі власного значення, воно потребує певного визначального моменту, без якого буде дуже складно або

взагалі неможливо, визначити предметну віднесеність слова. Тоді такий момент є ще більше необхідним, ніж у випадках узуальних значень, які вже склалися. «Ми, – писав Г. Пауль, – тільки тоді відчуваємо потребу відшукати у слові значення, яке не включає в себе усі елементи узуального, коли щось вказує нам, що звичне розуміння у цьому окремому випадку виключається» [там само, 102].

2.5. Види та способи семантичних змін у мовознавстві 20-х – 80х- рр. ХІХ ст. Діахронні дослідження лексичної семантики у працях В. Вундта

Я в жодному разі не стверджую, що тільки на моєму боці знаходиться об'єктивна істина. Я неодноразово міг помилятися в деталях. І якщо я все ж уважаю, попри ці обставини, що моє загальне розуміння мовних явищ, однак, не є несправедливим, то це не через те, що моє розуміння мене не обманює, а через те, що психологічні передумови, на основі яких я інтерпретував мову, були почерпнуті мною передусім все ж із самої мови, а не перенесені на неї з якихось задалегідь заданих систем.

В. Вундт

Г. Пауль намагався полегшити практичне дослідження зміни лексичного значення слів та упорядкувати цей процес. Він створив класифікацію, у якій усе різноманіття семасіологічних процесів спробував викласти якомога чітко та наочно:

1. Звуження значення. 2. Розширення значення. 3. Зміщення значення. 4. Інші випадки, які у різних авторів мають різне трактування. До них найчастіше відносять випадки «погіршення» та «покращення» значення, літоти, гіперболи та ін.

Треба відзначити, що ця класифікація з певними варіаціями досить успішно використовується у навчальному процесі і в наш час.

Як сучасники (В. Вундт), так і деякі лінгвісти наступних поколінь (В. А. Звегінцев) наголошували, що Г. Пауль – один з найяскравіших

представників психологічного напрямку у мовознавстві – у своїй класифікації відмовився від встановлення внутрішніх психологічних зв'язків між окремими семантичними явищами та групування їх за цією ознакою. Принципом його класифікації є логічні відношення, які пов'язують нещодавно виниклі значення зі старими. Саме за таким принципом виокремились три перші категорії; до них була долучена четверта, куди увійшли семантичні процеси, що не входили до перших трьох. В. А. Звегінцев уважав, що Г. Пауль повністю ігнорував генетичні моменти. Він обмежувався порівнянням понятійного змісту слова до та після зміни ними семантичного значення, а потім намагався поставити обидва значення цього слова в логічні відношення. Саме такий метод позбавляв систему будь-якої органічності та надавав їй штучного характеру. До речі, першим таке бачення головних недоліків класифікації Г. Пауля висловлював його сучасник В. Вундт у своїй праці «Історія мови та психологія мови».

У вище поданій класифікації залишилися невисвітленими саме психологічні особливості процесу зміни семантичного значення слова. Не було приділено достатньої уваги дослідженню саме нестійкості людської психології, завдяки якій, як пояснював Г. Пауль, спричиняються ці зміни. До того ж, у класифікації не враховані глибинні психічні мотиви семантичних процесів.

В. Вундт вказував на те, що класифікація Г. Пауля не мала нічого спільного не тільки з психічними процесами, які спричиняють зміни у семантиці слова, але й із зовнішніми причинами їх виникнення, і в кращому випадку надавала більш-менш повний «арифметичний» перелік семантичних явищ. Сам В. Вундт уважав, що психологічна концепція дослідження семантичних змін є єдино правильною і саме до неї і повинно зводитися дослідження семантичних переходів [114, с. 14].

Таке бачення В. Вундтом недоліків класифікації семантичних змін, поданої Г. Паулем, перекликається з точкою зору Бодуена де Куртене, який визнавав залежність психічних процесів від фізіологічного субстрату, але

зауважував, що це не повинно обмежувати наукову думку в її бажанні зазирнути глибше. «Невже, не маючи можливості поставити явища, що залежать від психічного життя, на фізико-фізіологічне підґрунтя, ми вже не маємо права претендувати на науковість у цій галузі? Чи повинні ми відмовитися від наочних зв'язків, асоціацій, уявлень [40, с. 56]. Як бачимо, це досить яскрава відповідь на Паулівське «геть усі абстракції».

Сучасна семасіологія розглядає використання *вірогідного* для досягнення науково обґрунтованого результату абсолютно припустимим. Це, переконаний Р. О. Будагов, не робить семасіологію неточною наукою.

Бодуен де Куртене не приймає обмеження психології з метою її втиснення в певні рамки заради отримання конкретних лінгвістичних результатів. «Невже ми повинні прирікати себе на наївну психологію, що спирається на анімізм та персоніфікацію, і на таку, що відповідає найнижчому ступеню розвитку розумових здібностей людини [там само, с. 56-57].

Бодуен де Куртене не говорить про філософські категорії, він не має на увазі *народний дух*, що так завзято критикував Г. Пауль. Мається на увазі людська психологія – глибока, багатогранна, така, що не піддається стислому аналізу та відбиттю на папері. Мається на увазі неможливість формулювання остаточних висновків, які не підлягатимуть подальшим змінам і сприйматимуться як аксіома сучасним та майбутнім мовознавством. «Невже через неможливість визначити причинний зв'язок мовних явища із всесвітньою фізичною енергією мовознавець повинен задовольнятися найволеголегендарними поясненнями виникнення мови та її подальшої долі, а особливо – різноманіття [там само, с. 57].

У дослідженнях В. Вундтом мовних змін можна знайти гумбольдтівські мотиви. Говорячи про можливість індивідуального впливу на зміни в мові, В. Вундт відзначав, що цей вплив є дуже роздроблений і тому не набуває настільки яскравого характеру, як, наприклад, в історії політичного життя та у вищих формах духовного розвитку. Саме через цю непомітність кожна зміна

може бути більш-менш постійною лише у тому випадку, якщо індивідуальне йде назустріч загальноприйнятому, наявному у душі народу. Таким чином, уважав В. Вундт, історичні процеси, які походять від первісних етапів людського існування, стають подібними до процесів у природі, оскільки виникають із загальнопоширених людських тяжінь. Імпульси індивідуальної волі складаються у спільні сили, схожі до сліпих сил природи також у тому, що їхньому впливу неможливо протидіяти. Виходячи з цього, В. Вундт був упевнений, що характер таких змін робить їх не тільки об'єктами історичного дослідження, але в той же час надає їм значення продуктів загального людського духу, і з цього випливає необхідність досліджувати їх з точки зору психології.

В. А. Звєгінцев зауважував, що предметом психологічного дослідження народної свідомості має бути лише те, що має таке саме загальне значення, яке для свідомості індивіда мають факти, досліджувані в індивідуальній психології. З цього виходить, що мова, як і міфи та звичаї, являє собою не якісь елементи творчості народного духу, але цей самий дух народу [69, с. 171-172].

В. Вундт був упевнений, що при дослідженні загальних законів, причин та умов зміни семантичного значення слова можна керуватися тільки законами асоціації, якщо, звичайно, схилитися до їх психологічної інтерпретації. Закони зміни значення він зводив до трьох процесів: *зв'язок за подібністю*, *зв'язок за часовою та просторовою суміжністю* та *зв'язок за протилежністю*. Разом із тим він говорить про необхідність розуміння різниці у ступенях участі цих процесів, яка встановлює межі між основними формами зміни значення, що впливають на поверхню при використанні психологічного аналізу слів [114, с. 15].

В. Вундт поряд із поняттям асоціації висував вчення про *аперцепцію*. Він відзначав, що найближчими причинами зміни значення скрізь виявляються елементарні асоціації, які можна спостерігати з незмінною закономірністю у різних формах простого чуттєвого сприйняття крізь

звичайні процеси чуттєвого пізнання, включаючи пригадування в індивідуальній свідомості. Так само, як і в індивідуальних психічних процесах, умовами, які приводять у дію ці причини, виступають чуттєві враження в усіх їхніх різноманітних зв'язках та повтореннях, так само і тут – ними є певні комплексні зовнішні впливи. Ці впливи ми можемо віднести в одних (переважних) випадках до певних історичних фактів, а в інших (тільки в дуже загальній формі) – до мотивів духовного розвитку. Якщо, таким чином, асоціація створює ті причини зміни значення, на які воно розпадається для нас, коли ми досліджуємо його до кінцевих елементів, то тим самим в жодному разі не вичерпується все коло діючих причин. При цьому розпаді залишається невизначеною, не уточненою саме та функція, яка дає можливість зв'язати дію елементарних асоціацій, поєднуючи їх у певні єдині події. Цією функцією і є *аперцепція* [там само, с. 15].

В. А. Звегінцев відзначає, що семантичні зміни В. Вундт співвідносить з фонетичними, пояснюючи це домінуванням однакових психічних сил в усіх процесах мови. До корелятивних змін вчений відносив такі, при яких фонетичні та семантичні зміни відбуваються паралельно. При цьому пріоритет віддавався фонетичним змінам, тому що семантична зміна може відбуватися тільки за наявності фонетичної. Ті зміни значення, які відбуваються незалежно від фонетичних змін, зумовлених історичним розвитком первісного поняття, В. Вундт називав самостійними, або власне семантичними. Розпад значення він поклав в основу цього другого виду, відзначаючи, що одне значення з часом розвиває ряд нових, які репрезентують поняття в його різних аспектах та асоціативних зв'язках. Випадки існування старого значення поряд з новими він визначав як полісемію. Старе значення може вийти із вжитку, і з його зникненням втрачається зв'язок між значеннями, які розвиваються. Це створює одну з головних проблем для тих, хто досліджує шлях розвитку значення слова вглиб до його першоджерела. В. Вундт, досліджуючи психологічну природу семантичних змін, надавав перевагу процесам, які призводять до змін

незалежно від природи поняття, тим (і їх переважна більшість), які виникають у результаті зовнішніх обставин – переносу значення. Саме вони є основою його психологічної теорії. Дослідник приділяв велику увагу асоціативним процесам, які відбуваються у свідомості та підсвідомості індивіда, факторам, що впливають або можуть впливати на сприйняття людиною світу, який її оточує. У результаті з'являється його нова класифікація змін семантичного значення слів, детальніша, ніж попередні, оскільки враховує все різноманіття асоціативних процесів.

В. Вундт розділив усі семантичні зміни на *регулярні* (загальні) та *одиночні* (персональні). Різниця між цими типами змін полягала в тому, що перші зумовлювалися незалежним багаторазовим, а другі – одиничним виникненням певних мотивів [114, с. 17].

До *регулярних* змін значення вчений відносив: а) асимілятивні, б) комплікативні, в) чуттєві, г) асоціативні ущільнення значень. *Одиночні* зміни значення він розподіляв на: а) найменування за індивідуальними асоціаціями, б) індивідуальне перенесення значення, в) метафоричні зміни.

Одним із головних чинників, які відіграють важливу роль у зміні семантичного значення слова уважаються соціокультурні умови існування певної мовленнєвої спільноти. Саме семантичні зміни, викликані певними спільними подіями, що впливають на умови життя спільноти в цілому, і відносилися В. Вундтом до регулярних змін. Яскравим прикладом таких змін є слова, які на ранніх стадіях розвитку різних народів позначали назву тих чи інших видів товару, що використовувався у торгових операціях замість грошей. З часом слова, які позначали цей товар, набули поняття грошей, або грошових одиниць.

Л. Блумфільд уважав цілком природним, що розгляд зміни лексичного значення слів може вказувати на зв'язок між реальними речами і таким чином пролити світло на життя людей у давні часи. Як приклад він надає англ. *fee* – *гонорар*, що є сучасною формою парадигми давньоангл. *feoh*, у значенні *поголів'я худоби, хатня худоба, майно, гроші*. Серед слів того ж кореня в

інших германських мовах тільки готське *faihu* [ʼfehu] має значення *майно*; всі інші, як, наприклад, нім. *Vieh* [fi:] або швед. *fä* [fe:], мають значення *голова тварини, одиниця поголів'я домашньої тварини*. Такий напрямок семантичного розвитку мають споріднені їм слова в інших індоєвропейських мовах, таких як лат. реси. У латинській мові є похідні утворення *resūnia* – гроші та *resūlium* – заощадження, майно. Це, безперечно, підтверджує думку В. Вундта та інших лінгвістів, що тварини в давні часи використовувались як засоби обміну [38, с. 468].

Серед дослідників мови наступних поколінь широковідомою є праця Т. В. Гамкрелідзе та Вяч. Вс. Іванова «Індоєвропейська мова та індоєвропейці», де наводиться зразок використання реконструкції лексичного значення слів індоєвропейської прамови для відтворення культурного, соціального, побутового життя людей того періоду.

Так, саме історичні події, які викликали суттєві зміни в соціальному житті людей (війни, окупація, побутові випадки та ін.), призводили до змін значення слів і, залежно від ставлення людей до цих змін, отримували позитивні чи негативні забарвлення або розширювали чи звужували сфери свого використання.

Одиничні зміни семантичного значення викликалися, як пояснював В. Вундт, індивідуальними причинами і були пов'язані з життям невеличких груп людей або індивідів.

В. Вундт не міг змиритися з позицією Б. Дельбрюка, який у суперечках щодо психологічних досліджень мовних явищ займав в одному випадку досить нейтральну позицію, відкидаючи, на його думку, необґрунтоване використання психології там, де вона вступає в конфлікт з історією мови, а в іншому, – роль неупередженого спостерігача, все ж схвалюючи досягнення психології та історії мови.

За такої ситуації, природно, поставало питання: що саме з результатів психологічних досліджень мало практичну цінність. Це призводило до трактування процесу як намагання вирішити, що є істиною, а що ні.

Звичайно, коли справа доходить до практичного використання психології в дослідженнях мовних змін, то складно не піддатися бажанню обирати ті засоби, які є найбільш зручними та конкретними. Тим самим, дослідження може бути позбавленим повноти усієї картини, тих гіпотез, які можуть призвести до правдивих відповідей. Практично зручними можуть бути ті чи інші дефініції, класифікації, а іноді й самі інтерпретації, істинності яким, як писав В. Вундт, часто навіть не надається особливого значення. Результатом такої нейтральної позиції Б. Дельбрюка по відношенню до різноманітних психологічних процесів була, за переконанням В. Вундта, загроза односторонності досліджень. Суто практичне ставлення до процесів зміни семантичних значень слів і, як наслідок, поверховість досліджень уважалося В. Вундтом абсолютно неприпустимим [118, с. 180].

Успіх роботи Г. Пауля «Принципи історії мови» В. Вундт пояснював саме тим, що той максимально викреслив із розгляду гіпотетичні елементи історії мови і лише на підґрунті достовірних явищ сучасних мов, (насамперед, німецької мови) намагався психологічно пояснювати факти мовного розвитку. Але ця праця отримала визнання як дослідження з психології мови і аж ніяк як дослідження історичне.

В. Вундт підкреслював, що для реконструкції семантики слова особливої актуальності набували нові відносини між історією мови та психологією. Історичне та психологічне дослідження мови, які мають різні завдання, потребують взаємної підтримки. Психологія повинна займатися дослідженням мовних фактів, які встановлює історія мови, їх психологічною інтерпретацією. Підвалини успіху і закладаються у такому взаємному доповненні.

Відсутність взаємодії між необхідними складниками ефективного наукового дослідження мовних явищ В. Вундт розглядав як головний недолік праці Г. Штейнталя «Граматика, логіка та психологія». Такий, на його думку, огріх В. Вундт пояснював панівними на той час поглядами окремого підходу до сутності дослідження мови. Позитивним зрушенням він уважав те, що

вперше місце філософії, яка була тоді поряд із граматикою та логікою обов'язковою частиною мовного аналізу, зайняла психологія. Граматика, яку Г. Штейнталь протиставив психології, стала наукою історичною. Логічна інтерпретація мовних явищ, з критикою якої в психологічному аспекті виступав Г. Штейнталь, знайшла сильну суперницю в історичній граматиці.

В. Вундт підкреслював, що через п'ятдесят років після праці Г. Штейнтала не було вже сенсу розглядати відношення граматики до логіки та психології. Особливої актуальності набував розгляд відношення історії мови до її психології. Назвавши свою працю «Граматика, логіка та психологія», Г. Штейнталь, на думку В. Вундта, вказав, що психологія, так само як і логіка, відносяться до сфери, яка лежить за межами науки про мову. Згідно з системою Гербарта, Г. Штейнталь при розгляді мовних проблем виходив з того, що психологічні закони, які встановлюються незалежно від мовних явищ, можна використовувати для інтерпретації останніх. В. Вундт характеризував відношення мовознавства та психології як такі, що допомагають одне одному. Він відзначав, що у працях Г. Штейнтала та його послідовників майже виключно офіційним змістом програми була визнана лише одна сторона цих відносин – застосування психології у мові, у той час як інша сторона – використання мовних фактів для психологічного пізнання – мала лише випадкові вияви, що з самого початку й передбачалося через обмеженість залучення до мови психологічної системи [там само, с. 174-175].

2.6. Висновки

Філософське пояснення причин семантичних змін за допомогою народного духу та гіпотетичні твердження, що набули популярності на початку XIX ст., вже не задовольняли потреби мовознавства середини та другої його половини через певну абстрактність ідей та недоказовість припущень. Все ж не можна не визнати, що підвалини семасіології, як відзначає О. О. Селіванова, закладені у працях В. фон Гумбольдта. Саме його аналіз змістовних властивостей мови, лексичних та граматичних значень із позицій антропологізму, у зв'язку зі свідомістю, мисленням, культурою, «духом народу» стали відправною точкою подальших діахронних досліджень семантики.

Багато дослідників, беручи за підґрунтя загальну теорію мови В. фон Гумбольдта, намагалися досягти конкретніших результатів за допомогою нових методів використовуючи інші науки для отримання лінгвістичної картини досліджень.

А. Шлейхер, Г. Пауль категорично заявляли про необхідність відокремлення мовознавства від філософії. Класифікація видів семантичних змін Г. Пауля (звуження, розширення, перенесення і зміщення значення, а також виокремлення головного, другорядного та оказіонального значення) надала змогу знаходити спільні тенденції семантичного руху у споріднених і неспоріднених мовах.

Єдність історичного та порівняльного мовознавства уможливила успішно досліджувати семантичні зміни та виявляти їхні рушійні чинники. Ідея порівняння споріднених мов стала фундаментальною для науковців багатьох наступних поколінь. О. О. Потєбня вважав цю ідею однією із найголовніших у мовознавстві, порівнюючи її з ідеєю людства для історії. Його вчення про внутрішню форму слова, відтворення уявлення, образу, розробка історичного аспекту семантики вважається В. А. Звегінцевим, М. М. Покровським, В. В. Виноградовим, В. В. Левицьким,

О. О. Селівановою та ін. одними з головних перспективних надбань семантики того часу.

Залучення психології, яка стала невід'ємним складником при розгляді семантичних змін та з'ясуванні їхніх причин, стимулювало дослідження зовнішньої та внутрішньої форми слова. Разом з цим, постало питання про необхідність дослідити, наскільки велику роль відіграє в мовознавстві психологія, чи не буде вона другою філософією, занадто глибоке занурення в яку знову заважатиме конкретним результатам через непомірне захоплення теоріями, що ґрунтуються переважно на припущеннях. В. Вундт, наприклад, уважав дослідження глибинних психологічних процесів важливішими за спроби Б. Дельбрюка та Г. Пауля досягти якомога конкретніших результатів. Хоча Г. Пауль і був одним із засновників психологічного напрямку в мовознавстві, В. Вундт критикував його логічний підхід до класифікації мовних явищ, намагання встановити початковий та кінцевий момент, що надавало штучності дослідженням. Лінгвістичною спадщиною В. Вундта відзначають постулювання ролі психічного механізму асоціації в семантичних змінах. Питання про вагомість частки психології у мовознавстві дісталось у спадок й наступним поколінням дослідників.

Думка про те, що людина створює мову, а не навпаки, була близька прихильникам психологічного підходу, які вважали рушійною силою семантичних змін саме психологію індивіда.

Розглядаючи історичні, соціокультурні, психологічні та інші чинники, що спричиняють ідентичні зміни у лексичному значенні слова у різних мовах, учені висунули ідею виявлення певних семантичних закономірностей в одній та навіть у всіх мовах. Надзвичайно важливою була спроба з'ясувати не тільки те, що було, і пояснити те, що є, а й можливість передбачити те, що відбуватиметься у семантиці слова.

Ідеї системності лексики активно розробляв М. М. Покровський. Теорія семантичних полів також стала надзвичайно перспективною для мовознавців наступних поколінь. М. М. Покровському належать і положення про вагомий

вплив сполучуваності слів на зміну лексичного значення, про відображення в мові концептуалізації духовного світу за зразком матеріального. Заслуга вченого також у зіставному дослідженні семантики.

І. О. Бодуен де Куртене наполягав на тому, що людська психологія – глибока, багатогранна, така, що не піддається стислому аналізу та відбиттю на папері. Головна думка його твердження – розмежування мовного та позамовного смислів. Він акцентував увагу на неможливості формулювання остаточних висновків саме через багату людську психологію.

XIX ст. стало початковим етапом розвитку багатьох ідей семасіології. Дослідники мови наступних поколінь активно використовували їх у нових лінгвістичних працях.

РОЗДІЛ 3

ДІАХРОННЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЕКСИЧНОЇ СЕМАНТИКИ В МОВОЗНАВСТВІ 90 -х рр. ХІХ ст. – ПОЧАТКУ ХХІ ст.

3.1. Динамічність лексичної системи

Чи досить знати слова, щоб розуміти речі?

(Платон, Сократ)

Дослідники мови виокремлювали її семантичну систему як найбільш динамічну. Вони відзначали, що свідомість людини не в змозі значно змінювати ані морфологічну, ані фонетичну структуру мови упродовж одного покоління. Артикуляційна та граматична системи формуються в індивіда раз і назавжди та завдячують своєю стабільністю стійкості свідомості мовця. Саме семантична система забезпечує найкращу можливість досліджувати зміни у розвитку мов. Словник людини ніколи не встановлюється остаточно, тому що він залежить від її оточення, а воно постійно змінюється. Кожна людина упродовж свого життя постійно розширює, звужує та змінює свій запас слів, і неможливо перервати цей процес надбання нового та втрати старого.

Людина ніколи не зможе задовольнити свою постійну потребу в нових лексичних значеннях. Саме тому цей спосіб розвитку мови був, є і буде актуальним, важливим та найбільш динамічним.

Надзвичайно мінливу природу семантики слів відзначають сучасні дослідники мови: М. А. Бородин, О. О. Лаптева, Е. Г. Падучева, Р. М. Ситняк [43, с. 100; 153, с. 16; 197, с. 30, 230, с. 13; 233].

Мінлива природа лексичного значення, як зазначає Р. О. Будагов, заважає представникам деяких напрямів сучасного мовознавства (наприклад, структуралізму), будувати чіткі лінгвістичні схеми. Наявність абстрактних споруд, упевнений учений, є необхідною умовою дослідження, що не заважає семантиці бути точною наукою. У цьому зв'язку мовознавець проводить паралель із фізикою, де абстракції теж існують. Головну причину навмисного

ігнорування семантики Р. О. Будагов убачає в тому, що структуралісти не беруть до уваги межу таких абстракцій. Це призводить до штучного намагання підігнати окремі мови під заздальгідь задані схеми, що суперечить нестабільності лексики. «Категорія значення в мові виявляється «незручною» для таких дослідників, тому що саме вона найбільш наполегливо нагадує про «матерію» мови, яка не вміщується у прокрустове ложе гранично формалізованих схем. Звідси – втрата інтересу до семантики та семасіології у вчених цього напрямку» [46, с. 6].

«Треба прямо та відверто сказати, – наполягав О. Ф. Лосєв, – жодних нових фактів мови, жодних нових методів розвитку мови, жодних нових законів мови, історичних або систематичних, структурна лінгвістика ніколи не встановлювала...» [161, с. 273].

В. А. Звегінцев так само говорив про намагання деяких сучасних мовознавців позбутися розгляду лексичного значення через великі труднощі встановлення для нього обмеженого лінгвістичного кола, як це робили деякі представники структуралізму, зокрема прихильники дескриптивної лінгвістики.

Він писав, що через свої екстралінгвістичні ознаки значення виявлялося незручним. Постійно відзначаючи важливість та необхідність вивчення лексичного значення, мовознавці (наприклад, Л. Блумфілд та деякі американські дослідники) будують свою дослідницьку діяльність на фактичному ігноруванні значення. «Якщо при цьому значення і враховувалось, то не як лінгвістичне явище, а як явище, яке знаходиться поза лінгвістикою, таке, що недоступне лінгвістичному аналізу; до нього можна звертатися як до допоміжного засобу й лише настільки, на скільки воно допомагає визначенню правильності проведення безпосередньо лінгвістичного аналізу» [117, с. 10].

Е. А. Макаєв у статті «Реконструкція індоєвропейського етимона» стверджує, що вичерпним науковим аналізом індоєвропейського етимона (фономорфологічного та семантичного комплексу, який є підґрунтям для

визначення певної лексеми або групи похідних утворень у різних індоєвропейських мовах) є лише його дослідження як в плані *вираження*, так і в плані *змісту*. Надаючи конкретні теоретичні пояснення та наводячи приклади стосовно плану вираження, Е. А. Макаєв звертається до плану змісту і перш за все відзначає повну відсутність науково доведених фактів у цьому аспекті: «Що стосується плану змісту індоєвропейського етимона, то слід, перш за все, вказати на повну нерозробленість усіх стосовних до цього питань. Добре відомо, що очевидна недостатність розробки семантичного аспекту в етимологічних словниках, є, по суті, спільною ознакою великої кількості словників, на що постійно вказують рецензенти ...» [171, с. 28].

Справді, у різних етимологічних словниках надається різна інформація про походження одних і тих самих слів. Заперечуючи ту чи іншу етимологію, рецензенти та автори етимологічних словників, зазвичай, вважають надані етимології незадовільними або маловірогідними. Е. А. Макаєв відзначає, що встановити кількість таких оцінок, що змінюються від словника до словника, не можливо. «Не можна не визнати, що в практиці етимологічних словників по відношенню до плану змісту етимона та його можливих семантичних співстановищ виявляється безроздільне панування суб'єктивно забарвлених та імпресіоністичних оцінок» [там само, с. 29].

Ж. Вандрієс висловлював упевненість, що не існує іншої галузі мовних досліджень, де б причини зміни явищ були чисельнішими, різноманітнішими та, разом з цим, складнішими. Він пояснював свою думку великою кількістю факторів, які роблять вплив на розвиток лексичного значення слів. Серед таких вчений називав соціальні відносини, засоби праці, які «виштовхують» старі значення слів або надають їм нових, тоді як наша свідомість сприймає наявність синонімів, дублетів, розподіляючи їх за сферами використання. Так, у французькій мові слова *chaire* (кафедра) та *chaise* (стілець), в англійській *shirt* (сорочка) та *skirt* (спідниця), *draw* (малювати) та *drag* (волочити) вживаються у різних значеннях [53, с. 181].

Мовознавців завжди хвилювала ступінь точності реконструкції та її глибина. Реконструкція є настільки точною, уважав Ж. Одрі, наскільки точним є точним опис живої мови, оскільки вона надає нам можливість дістатися зниклої мовної системи. Учений відзначає, однак, що реконструкція діє не завжди. Інколи сліди віднайти неможливо. Реконструкція, що ґрунтується на етимологічній процедурі, стикається з цією перешкодою, тому що неможливо відновити те, що зникло без сліду. Саме тому, вважає Ж. Одрі, реконструкція ніколи не може бути повною. Ще однією перешкодою у відновленні значення можна вважати те, що шляхом реконструкції відновлюються форми, які відносяться до різного часу, і не завжди можна встановити їхню хронологію [195, с. 25].

Звісно, семантика найбільш чутливо реагує на зміни, що відбуваються в суспільстві, і це становить значні труднощі в процесі реконструкції. Але завдяки певним фізичним, психологічним та навіть побутовим факторам виявляється можна виокремити базові поняття, від яких, ймовірно, з великою вірогідністю почали свій шлях подальші лексичні форми. «... у словниковому складі, так само як і на всіх рівнях мови, – писав В. О. Гречко, – виокремлюються базові елементи, які існують упродовж доволі тривалого часу. Саме завдяки цим лексичним елементам у лексиці виявляються доступними й для сучасної людини давні тексти, і це попри те, що за довгі роки мова суттєво змінилась, у тому числі, її фонетична та граматична система. Базова лексика позначає важливі, необхідні поняття, постійно присутні в житті людини; саме тому вона має значну історичну глибину» [101, с. 117].

Ж. Вандрісс не сприймав поглядів мовознавців на слово як на живий організм. На його думку, порівняння життя слова із життям істоти – це, швидше, філософський підхід. Слова не народжуються та не вмирають, як люди. Мовознавець визнавав тільки поодинокі випадки, коли ми маємо можливість спостерігати появу нових слів, що часто зумовлюється тими чи іншими подіями у суспільстві, які привертають загальну увагу. Як приклад

Ж. Вандрієс подає англійське слово *undesirable* (небажаний), що увійшло до французької мови, хоча у французькій існував його еквівалент. Це трапилося після романтичного інциденту, герою якого не дозволили перетнути кордон США. Слово *rescapé* (вцілілий від загибелі), що вживалося як місцеве слово у департаменті Па-де-Кале, увійшло до загальнофранцузької мови після катастрофи у Courrières у 1906 р. Хоча ми і маємо подібні випадки поповнення словника, Ж. Вандрієс розглядав їх як такі, що не мають нічого спільного із народженням. «Помиляється той, хто сприймає за живу істоту своє відображення у дзеркалі. Ми маємо повне право користуватися відображенням у дзеркалі для характеристики та тлумачення рухів людини, яка у ньому віддзеркалюється» [53, с. 183].

Аналізуючи працю Арсена Дармстера «*La vie des mots étudiée dans leur signification*» («Життя слів через їх значення»), Ж. Вандрієс наполягав на тому, що семантичні закони не можуть існувати у самих словах. Помилкою А. Дармстера він уважав його ствердження, що семантичними змінами слів керує певна внутрішня логіка. Ця точка зору вважалася ним схоластичною, такою, що не відповідає дійсності, яка впливає на ці зміни та обов'язково є відображеною у слові.

Ж. Вандрієс відзначав важливу роль етимології як засобу відстеження руху слів та їх значень у часі та просторі. Наукове дослідження неможливе без систематизації результатів, окреслення системи. Саме тому вчений наполягав на корисності та доцільності історичних досліджень семантики слів лише з метою отримати певні загальні закони цього процесу. Він уважав, що дослідження поодиноких випадків, навіть глибокі та продуктивні, є лише забавкою без систематичної класифікації. «Лінгвіст займається етимологією тільки заради того, щоб зібрати якомога більшу кількість схожих семантичних явищ та вивести з них закони розвитку значень слова» [там само, с. 184].

Ж. Вандрієс був упевнений, що слова не розташовані у свідомості людини окремо одне від одного. Вони входять до груп слів, готових до вживання у тій чи іншій ситуації, у тій чи іншій сфері нашого життя.

В. В. Виноградов висловлював переконання, що, досліджуючи терміни (семантичний бік включно), які належать до різних сфер людської діяльності, необхідно торкатися і цих самих сфер для розуміння їх конкретного впливу на семантику слів. Саме тому семасіологічні дослідження вимагають залучення інших, часто нелінгвістичних наук. «При дослідженні генезису та семантичної еволюції наукових, загальнополітичних та технічних термінів, історично-семантичний аналіз необхідно поєднувати з культурно-історичним вивченням цих відповідних предметів, явищ або понять» [67, с. 620].

Ж. Вандрієс висловлював думку, що ми вживаємо одне й те саме слово у різних випадках, використовуючи різні його значення залежно від загальноприйнятого уявлення про те, чи підходить це значення до певних ситуацій або чи ми вважаємо за можливе висловити наші думки, почуття, емоції за допомогою експресії окремого слова, навіть якщо воно раніше не вживалося у таких ситуаціях. Це новітнє використання може закріпитися та використовуватися іншими людьми. Саме так нові слова, входячи до нових сфер уявлень, набувають ще досі не існуючих значень. «У мозку відбувається несвідома діяльність, яка закріплює за словами певне значення та готує їх до різноманітного використання. Слово, яке використовується, ризикує змінити своє значення під впливом контексту» [53, с. 185].

Ж. Вандрієс цілком справедливо вказував на більший ризик зміни семантичного значення саме того слова, що є популярнішим і використовується людьми у різних ситуаціях. Він уважав, що вплив на значення слова відбувається двома шляхами. З одного боку, постійне використання одного й того ж слова в одному й тому самому контексті може обманути свідомість мовця, який, не маючи можливості уточнити загальноприйняте значення слова, схиляється до зміни. З іншого боку,

постійне використання одного й того ж слова в різних контекстах може стерти або змінити його значення.

«Коли ми чуємо або читаємо якусь фразу, ми уточнюємо значення одного слова за допомогою іншого. Якщо одне із слів нам невідоме, ... ми намагаємося здогадатися про його значення, спираючись на контекст...» [там само, с. 186].

Упродовж тривалого часу дослідники використовують метод розподілення слів на категорії (за важливістю) з метою отримати точні результати під час вивчення процесу реконструкції лексичного значення слів

Представник словацького мовознавства В. Бланар у статті «Про внутрішньозумовленні семантичні зміни» також закликав обов'язково приділяти увагу поширеності або важливості певних слів для обраної системи взагалі – явищу, що безперечно, має місце у кожній мові. «У процесі реконструкції лексичного значення слова необхідно враховувати також його комунікативну цінність у спілкуванні з людьми та його стилістичну функцію» [37, с. 5]. Лінгвіст переконаний, що тільки через розкриття мовних, зовнішньомовних та позамовних зв'язків слова можна пізнати його лексичну цінність.

Справді, майже у кожній сучасній мові є статистика щодо частотності використання певних слів. Таким чином виокремлюються лексичні одиниці, які відіграють у мовному суспільстві найбільш важливу роль і, в результаті, потрапляють у різні сфери людської діяльності, збагачуючи та змінюючи своє лексичне навантаження не тільки у своїй мові, але, завдяки різноманітним факторам, і за її межами.

Підтримуючи цю теорію Ж. Вандрієса, ми можемо наочно уявити собі весь процес. Намагаючись зрозуміти незнайоме слово за допомогою контексту, ми, звісно, можемо припуститися помилки і, не підозрюючи про це, використовуємо його при передачі інформації іншим. Якщо це слово для адресата теж є новим, він сприйме його із помилковим значенням. За умови активного використання цього нововведення, воно має шанси отримати

визнання та закріпитися у словнику. Тобто контекст є одним із найбільш потенційних умов для зміни семантики слова.

Яскравий приклад впливу оточення на зміну значення слова ми натрапляємо в тих ситуаціях, коли слова використовуються рідко і в сполученні з іншими словами. У розумінні значення таких слів дуже легко припуститися помилки, тому що їхнього використання не надає тому, хто сприймає інформацію, засобів для перевірки їх значення. У таких випадках слово часто відхиляється у своєму значенні від первісного змісту. Наприклад, у французькій мові прийменник *fruste* раніше застосовувався лише до монети зі стертим зображенням. Потім сполучення *monnaie fruste* було зрозуміле як «монета, зроблена без майстерності, витонченості та гарної обробки». У переносному значенні це слово почали використовувати відносно грубої, невихованої, безкультурної людини [53, с. 186].

Досліджуючи зміни лексичного значення слів, мовознавці значну увагу приділяють саме індивідууму, який використовує відоме слово, надаючи йому нового значення. Але за допомогою прикладу, наведеному вище, ми бачимо, що не менш важливу роль у цьому процесі відіграє той, хто сприймає інформацію по-новому. Саме реципієнт часто виявляється тією відправною точкою, від якої слово крокує із певними зрушеннями у своїй семантиці.

Цікаво визначити, кого саме вважати змінювачем семантики слова: того, хто першим використав вже чинне слово з новим лексичним значенням, чи того, хто першим свідомо сприйняв це нове значення. З одного боку, автор і має бути першоджерелом. Це видається справедливим, якщо зміна відбулася через свідому діяльність певного індивіда. Але якщо враховувати погляди Г. Пауля, який переконував, що зміна лексичного значення слова відбувається завдяки нестабільності людської психіки й індивід навіть не усвідомлює, що вимовляє щось нове, раніше невідоме, то лаври автора можна віддати саме тому, хто свідомо сприймає та свідомо продовжує використовувати нововведення, поширюючи це значення у мовному суспільстві.

Дуже часто слова на позначення предметів, виготовлених людиною, змінюють свої значення завдяки іншим формам чи використаному матеріалу для виготовлення або розширенню сфер його застосування. Такі лексеми набувають абстрактного значення. Як приклад Ж. Вандрієс демонструє слово *bureau* (бюро), яке спочатку мало значення тканини із верблюжої шерсті, потім отримало значення «стіл, вкритий цією тканиною», потім – «будь-який стіл для писання», потім – «приміщення, де знаходиться такий стіл», потім – «заняття, що відбуваються у цьому приміщенні», потім – «люди, що проводять ці заняття», і, нарешті, навіть «група людей, що здійснюють керування закладом або суспільством».

В. І. Абаєв писав, що етимологічний словник за своїм призначенням ніщо інше, ніж історія слів. У такому випадку не можна заперечувати зв'язок досліджень етимологічних (семантичних) з історичними та етногенетичними. «Історія слів щонайтісніше пов'язана з історією народу, набагато тісніше, ніж історія граматичного ладу. Словниковий склад, як найбільш чутливий до змін, знаходиться в стані безперервного змінювання... Все ж словниковий склад мови не змінюється немов надбудова, не шляхом відкидання старого та побудови нового, а шляхом поповнення вже чинного словника новими словами, які виникають з розвитком культури, науки тощо» [1, с. 59].

Ж. Вандрієс підтримував думку А. Дармстера про те, що нове значення не обов'язково витісняє старе, а продовжує існувати поряд з ним; розвиток нових значень часто відбувається не тільки від основного, воно розгортається у різних напрямках від основного, і кожне з них, у свою чергу, може стати центром семантичного розвитку. Учений також визнавав, що нове значення з часом може стати основним: «Як гілка, що забирає поживну силу від стовбура, нове значення помалу зростає та заміщує попереднє» [53, с. 187]. Ця теорія і в наш час успішно використовується лінгвістами для схематичного пояснення зміни лексичного значення слів.

Яскравим прикладом співіснування старого та нового значення може бути англ. слово *mill*. Коли почали виникати перші текстильні фабрики в

Англії, старе слово почало вживатися для позначення цього технічного нововведення. Таким чином *mill* (латинське запозичення 1-го ст. до н.е.) додатково до старого значення «будівля, де зерно переробляють на муку» отримало нове значення – «текстильна фабрика». Ідентичною є зміна слова *carriage*, що мало й досі має значення «каре́та», але з першим виникненням залізниці в Англії воно отримало нове значення – «залізничний вагон».

Прикладом зміщення попереднього значенням новим може слугувати англ. слово *nice* – «милий», що колись означало «дурний» та слово *gossip* – «пліткар», «пліткарка», на позначення поняття «хрещений батько або хрещена мати» [192, с. 145].

Одним з найбільш яскравих прикладів того, що різні значення одного й того самого слова завжди готові проявитися та переважити інші, Ж. Вандрієс уважав утворення дієслова від іменника. При цьому мовці обирають з багатьох значень слова саме те, за допомогою якого їм потрібно відобразити свої почуття у певний момент. Так у німецькій мові від слова *Herz* «серце» утворилося дієслово *herzen* – «притуляти до серця», в англійській від *finger* «палець» утворили дієслово *to finger* – «вказувати пальцем», у валлійській від *cefn* «спина» утворили дієслово *cenfu* – «повертатися спиною». Для таких утворень, уважав вчений, є тільки єдине правило – це відображені через дієслово дії, які вважалися найбільш характерними у той момент, коли фіксувалося нове значення.

Іноді основне значення загальних термінів майже не використовуються у їх загальному значенні. Наведемо ще кілька прикладів. Залежно від того, чи йдеться про хірургію, фінанси, військове мистецтво, лісництво або математику, слово *операція* означає абсолютно різні речі. Слово *сезон* має різні значення для власника театру, рибалки, найманого робітника, землероба. Основні значення таких загальних термінів використовуються, мабуть, тільки філософами.

Саме про вплив сфери життя на значення слова говорив М. М. Покровський ще до Ж. Вандрієса, досліджуючи зміни лексичного

значення слів за сферами уявлень. Як приклад він подавав російське слово *бойкий*, яке зовсім втратило зв'язок з *бой*, *бить* і тепер має значення «жвавий», «той, якого легко розбити», «той, що добре продається» залежно від професії людини.

Ж. Вандрієс приділяв увагу рідкіснішому, але все ж важливішому явищу узагальнення, коли назва окремого переходить на увесь рід. Так, дитина, яка знає тільки назву річки у рідній місцевості, називає так будь-яку іншу річку. Такі помилки не мають тривалих наслідків. Але є й такі, що залишаються і закріплюються у мові. Скажімо, у південнослов'янських мовах лексема зі значенням «роза» стала позначати будь-яку квітку взагалі: словінське *roža*, хорватське *rožica*. Це поширилося настільки, що у сусідніх німецьких говорах слово *Blume* «квітка» відсутнє зовсім, воно замінилося словом *Rose*. У деяких італійських говорах ця назва так закріпилася за усіма квітами, що довелося вживати інше слово – *rosar* або *garoful di spine* для позначення троянди [53, с. 190].

3.2. Причини семантичних змін у мовознавстві 90-х рр. XIX ст. – початку XXI ст.

Зрозуміти природу слів повною мірою видається можливим лише через дослідження шляху, яким їхнє значення пройшло від найдавніших часів до свого сучасного стану. Звернення до фактів діяхронії зумовлено, очевидно, тим, що на сьогодні відбувається зміна наукової парадигми, чим «виявилася подоланою негласна заборона на використання даних історії мови навіть при синхронному аналізі: адже, зрештою, постійна зміна мови є однією з істотних особливостей її функціонування, тому повний опис мови беззаперечно має враховувати діяхронічні аспекти» [201, с. 325].

Однією з головних сил еволюції лексичного значення вважається бажання охопити якомога більше за допомогою наявної кількості слів.

Принцип економії є однією з універсальї семантичного розвитку [122, с. 339; 113, с. 50; 177, с. 533-534; 179, с. 12].

М. М. Покровський був переконаний, що на розвиток мови впливають два фактори: зовнішній, культурно-історичний, та внутрішній, психологічний. Як психологічний фактор змін в семантиці слова він висунув *принцип семасіологічної асоціації або аналогії*. Але, на відміну від неконтрольованих, непередбачуваних імпульсів у психології індивіда, як це розумів Г. Пауль, він причинами семантичних змін уважає спільну, схожу психофізичну діяльність як представників одного народу, так і різних народів. Визнаючи тотожність лексичних і морфологічних явищ, учений підкреслює, що для тих і для інших характерна здатність до класифікації, а також для певних закономірностей у змінах.

Актуальними, на наш погляд, є думки вчених щодо взаємовідношень діяхронного і синхронного дослідження семантики.

«Для когнітивної теорії діяхронний аспект опису мови стає значно важливішим, ніж синхронний, враховуючи принципи лінгвістики ХІХ ст. Історичні дослідження підтверджують, що для глибокого розуміння мовного устрою і для пояснення мовних явищ звернення до походження цих фактів стає одним з основних методів їх вивчення» [201, с. 355]. В останніх роботах ряду дослідників синхронної семантики характерним є звернення до діяхронного матеріалу. Тут знаходимо численні приклади того, як слово змінило своє значення, що воно «пам'ятає» зі свого минулого і як ця «пам'ять» впливає на його вживання. Таким чином, зникають сумніви у тому, що мотивація є основою номінації.

М. І. Толстой відзначає що, семантика ХХ сторіччя активно звернулася до синхронного дослідження лексичного значення слів, але, за словами вченого, можна навести ще низку висловлювань авторів різних напрямів про те, що синхронна полісемія являє собою не що інше, як проекцію діяхронного розвитку на синхронну площину або «розгорнуту в просторі діяхронію» [259, с. 15].

Поділяє таку думку й В. В. Виноградов: «У синхронному тождество слова є відзеркаленням його колишніх змін і натяком на його майбутній розвиток. Отже, синхронічне та діахронне – лише різні сторони одного і того ж історичного процесу. Їхня динаміка – прорив у майбутнє. Співвідношення значень у сучасному вживанні слова, їх ієрархія, їхні фразеологічні контексти та їхня експресивна оцінка завжди містять у собі діахронні відкладення минулих епох» [67, с. 17].

Цікавими є погляди з цього приводу й інших учених.

«Знання еволюції значення слова немалозначне для розуміння його сучасної природи та структури, тому судження етимології повинні цікавити – і вони так чи інакше цікавлять – фахівця з сучасної лінгвістичної семантики, інакше програє сама лінгвістична семантика» [264, с. 148].

«... Розрив між синхронією та діахронією у галузі лексичної семантики видається штучним. Разом з тим, очевидно, назріла необхідність послідовного зближення синхронних та діахронних семасіологічних досліджень» [25, с. 94].

Можна було б заперечити, що семантичні компоненти, які представляють «пам'ять слова», «культурну пам'ять» тощо, присутні в значенні слова імпліцитно і виявляють себе лише при якихось спеціальних умовах, зазвичай, під тиском контексту та, перш за все, при вживанні мови в поетичній функції, тобто в поезії, в мовних іграх і т.п. (Р. Якобсон). Справді, вивчення цих факторів в якійсь мірі є питанням загальної ідеологічної настанови дослідника. Однак, навіть якщо спробувати жорстко відмежувати комунікативну функцію мови від поетичної, то як бути з тим, що, крім перерахованих вище обставин, є банальний словотвір, у якому послідовно і регулярно зберігається старе значення слова (факт більш ніж загальновідомий, однак прихильниками різкого протиставлення синхронії і діахронії чомусь ігнорований)?

Отже, відношення семантичної похідності, що зв'язують між собою різні значення одного слова на рівні синхронної полісемії, і відношення між

значеннями слова в різні моменти його історії є одним і тим самим явищем, що має назву семантичної деривації. Ю. Д. Апресяном цей термін вживається як синонім до терміна «багатозначність», однак практично не використовується [11, с. 175, 187]. Посилаючись на В. В. Виноградова, Ю. Д. Апресян подає у цьому самому значенні термін «семантичний словотвір». Цей термін є, мабуть, найбільш вдалим – зокрема тому, що може бути застосований не лише до процесу, але і до результату, тобто до конкретних фактів семантичних переходів, кожен з яких може бути названий «семантичною деривацією». Цей термін зручний ще й тому, що вказує на похідність, не уточнюючи її природи, тим самим він однаково може бути активно використаним як у синхронії, так і в діяхронії. А це має принципове значення, тому що забезпечує необхідну термінологічну базу для створення певної інтегральної моделі, у рамках якої діяхронні семантичні зміни та синхронні відношення між значеннями багатозначного слова описувалися б за допомогою однієї метамови.

Найбільший інтерес для нас представляють випадки регулярної семантичної деривації, яка відтворюється самостійно в історії різних слів і різних мов. Прикладом може служити перехід лексеми російське *поймать* → у лексему *понять*.

Проте уважніший аналіз матеріалу свідчить, що проблема об'єднання синхронних і діяхронних відношень семантичної деривації видається дещо надуманою. Насправді проблема, ймовірно, у зворотному – як їх розрізнити. Річ у тім, що між діяхронною та синхронною семантичною деривацією є проміжні випадки, і межа досить умовна. Так, якщо для недосвідченого носія російської мови слово *понять*, мабуть, не пов'язується із словом *поймать* і взагалі з ідеєю «схопити» (тобто тут ми маємо справу з чисто діяхронною деривацією), то дієслова *улавливать* і *ухватить*, які теж містять семантичну деривацію, безумовно, однозначно асоціюються із *поймать* і *схватить*. При цьому дієслова *поймать* і *схватить* мають у сучасній російській мові тільки пряме, а *улавливать* – тільки переносне

значення. Тим самим, важко сказати, чи маємо ми у цьому випадку справу з синхронною чи діахронною семантичною деривацією.

Будь які зміни в лексичній системі помічаються тільки тоді, коли від індивідуального використання слова переходять у використання суспільне. О. І. Смирницький, уважаючи це незаперечним фактом, говорив: «... виконуючи семасіологічний аналіз, необхідно брати до уваги конкретні історичні умови розвитку певних мовних явищ у загальній системі кожної конкретної мови в історичну епоху відповідного суспільства. Тому, загалом, семантичні процеси знаходяться у тісному зв'язку із конкретними моментами суспільно-історичного розвитку, адже мова пов'язана безпосередньо і з виробничою, і з іншою діяльністю людини» [238, с. 13]. Залежність семантичних процесів від подій у суспільстві активно досліджували Ф. К. Бок, У. Лабов, А. Мартіне [42, с. 382-386; 148, с. 96-181; 176, с. 528-531].

Дослідження процесу закріплення значення за звуковим комплексом є особливо цінним, оскільки розкриває асоціативні шляхи, які з'єднують у свідомості мовного колективу уявлення про один предмет з уявленням про інший предмет чи явище, і, як результат, ці уявлення включаються як знання до смислового змісту одного слова. Світогляд та психологія народу розкриваються за допомогою смислової історії слів, розвитку їхніх значень, особливості його матеріального середовища та соціального устрою, так само як це здійснюється за допомогою історичних знахідок [105, с. 5].

Дослідження асоціативної складової у процесі словотворення призвело до появи Словників асоціативних норм різних мов [51; 158; 275; 283; 299].

О. А. Меркулова відзначає, що «Визначення основного напрямку історичного розвитку семантики слова у багатьох випадках можливе лише за умови встановлення історії слова та предмета, тих відносин, звичок, звичаїв тощо, які існували упродовж відповідних періодів розвитку суспільства. Ця екстралінгвістична основа необхідна як своєрідне тло, що визначає напрямки основних змін семантики слова й особливості функціонування історичних

законів семасіології» [180, с. 40]. Вплив екстралінгвістичних факторів також підкреслювали М. М. Маковський, В. О. Никонов [173, с. 17; 193, с. 233].

Історія людства тісно пов'язана з історією завоювання одним народом іншого. Тому семантичні зміни можуть відбуватися через зміну ставлення людей до тих чи інших явищ. Іноді ці явища мають дуже конкретний характер. Ж. Вандрієс пропонує яскраві приклади з французької мови, де слова brigand (розбійник), gibaud (розпусник), assassin (вбивця), grivois (розгульний), що раніше означали певні роди військ, отримали негативні значення через грубість та розбещеність армійців [53, с. 195].

Ж. Вандрієс розумів, що існують певні відхилення у психології різних народів, які, без сумніву, впливають на процес зміни значення слів. Він уважав можливим відтворити етнічну психологію на основі досліджень різних семантичних змін слів. Вчений припускав, що висновки, зроблені у такому дослідженні, звісно, часто не будуть конкретнішими, адже всі народи мають дуже схожі психологічні тенденції, притаманні людському мисленню взагалі. Але він сподівався, що вдасться встановити різницю у мірі вияву цих рис та їхніх відтінків. Наприклад, він був упевнений, що англійський словник виявить більшу повагу, ніж французький до релігії та людей, які присвятили себе служінню богу. Німці та французи часто вживають назви тварин для порівняння з людьми. Але якщо більш відомі своєю сентиментальністю німці, називаючи своїх коханих жінок жайворонками або білочками, вкладають у ці слова відтінок ніжності, французи часто мають на увазі щось іронічне, непристойне та навіть презирливе [там само, с. 196].

Важливе значення для зміни лексичного значення слів, на думку Ж. Вандрієса, мають соціальні умови, у яких живуть носії мови. Ці умови не можуть не впливати на відносини між людьми та відображення цих відносин у словнику. У народів, що активно займалися скотарством, добробут та багатство вимірювалося кількістю тварин. Там тварини стали майже грошовою одиницею. Так, у багатьох індоєвропейських мовах зберігалися випадки, коли худоба – єдине багатство – вживається у значенні «монета».

Ірландське право часто виражало штрафи та ціни головами худоби: рабиня *cumal* коштувала три корови, і слово *cumal* набуло значення монети. У валлійських законах X ст. ціна продажу будь-яких речей вимірювалася таким самим способом – у середньовічному збірнику оповідань прикраса на сукню коштувала 300 корів.

Ж. Вандрієс говорив про велику кількість прикладів, коли гроші та худоба позначаються одним словом. У тих мовах, де ці значення відокремились пізніше, і стало можливим встановити і пояснити шлях утвердження значення. Як приклад вчений подає латинське слово (гроші), яке є тільки похідним від *pecus* (худоба). Німецьке слово *Vieh* (худоба) використовуються тепер тільки по відношенню до худоби, але відповідне йому англійське слово *fee* має значення грошового винагородження [там само, с. 198].

Ми бачимо, що два фактори були для Ж. Вандрієса найбільш вагомими у процесі зміни лексичного значення слів – психологічний та соціальний. Психологічний фактор є індивідуальним, а соціальний залежить від використання мовного матеріалу у різному соціальному середовищі. Ці фактори, або причини, лежать в основі лексичних процесів та пояснюють їх загалом. Конкретні ж лексичні процеси, відрізняючись великою своєрідністю, дуже часто залежать від випадковостей. Саме тому, якщо історія не надає потрібних фактів, такі випадковості неможливо не тільки передбачити, але навіть пояснити *post factum*.

Відомий чеський дослідник мови В. Матезіус висловлював довіру перш за все лінгвістичним обґрунтуванням тих чи інших результатів, розглядаючи екстралінгвістичні фактори як такі, що можуть завадити їхній достовірності. Аналізуючи працю Ш. Баллі «*Traité de la stylistique française*», яка, на його думку, торкається проблем семасіології, В. Матезіус відзначає її позитив у тому, що «...проблеми статичної семасіології базуються не на психологічних, а на *надійних* лінгвістичних основах» [181, с. 58].

Відомі сучасні дослідники мови Т. В. Гамкрелідзе та Вяч. Вс. Іванов у своїй праці «Індоєвропейська мова та індоєвропейці» особливою цінністю для реконструкції екстралінгвістичних факторів історичного існування носіїв певних мов вважають формально-семантичний аналіз лексики відповідних діалектів. До таких факторів вони відносять: екологічне середовище (фауну, флору, географічне оточення та клімат), умови проживання носіїв та їх пересування у цьому середовищі, їхню культуру у широкому розумінні (матеріальну та духовну).

Двома неодмінними супутниками процесу дослідження змін семантики слів неодмінно постає пізнання мовних явищ через умови життя та пізнання (хоча часто тільки фрагментарне) основних умов існування носіїв діалектів у споріднених мовах. Саме тому лінгвоісторіографічний аспект є невід'ємною частиною більшості досліджень мови.

Т. В. Гамкрелідзе та Вяч. Вс. Іванов наполягають, що не можна навіть думати про дослідження семантичного аспекту мови без співвідношення його з «позамовним світом речей», який віддзеркалюється у плані змісту мови. Часто для того, щоб реконструювати прамовне значення лексеми, необхідно вийти за межі суто лінгвістичних факторів, залучаючи типологічні дані, які мають відношення до історії певних сфер культури.

Як один з яскравих прикладів, подається загальноіндоєвропейська основа *H₂ej₂/os-, відображення якої в історичних індоєвропейських діалектах дають значення «мідь», «бронза», «залізо»; але прамовне значення встановлюється саме «мідь», не «бронза» і тим паче не «залізо». Такі висновки робляться на підставі знань про культуру та побут того часу, який, як доведено, пов'язаний саме з епохою міді.

У своїй праці автори підкреслюють, що особлива зацікавленість сучасної лінгвістики семантичним аналізом передбачає вихід за межі замкнутої системи мови (де ми маємо можливість розглядати тільки перехід одних значень в інші) до світу позамовних понять та встановлення певних

співвідношень між одиницями цього плану та семантичною структурою мови [78, с. 458].

Приділяючи увагу різноманітним причинам семантичних змін, ми не повинні забувати про структуру кожної мови, яка не може бути однаковою навіть у дуже схожих мовах. Ці структурні особливості зумовлюють різні шляхи змін значень слів, незважаючи на схожість ситуацій у різних мовах. Важко пояснити, чому в німецькій мові *Land*, на відміну від англійського *land*, має значення, відповідно, «країна» та «земля». Важко пояснити, чому німецькі прикметники *micel* та *lützel*, які генетично та функціонально відповідають англійським словам *micel* та *lytel*, передали свої функції прикметникам *groß* та *klein* та повністю випали із системи мови, а в англійській продовжують функціонувати і старі одиниці *much* та *little*, і нові – *great* та *small*.

В. В. Виноградов писав, що лексичне значення слова виокремлюється не тільки через його відповідність поняттю, за допомогою якого виражається, але й залежить від властивостей тієї частини мови, до якої воно належить; від суспільно зрозумілих та встановлених контекстів його вживання; від його конкретних лексичних зв'язків з іншими словами, зумовленими законами тієї чи іншої мови, законами сполучення значення слів; від семантичного співвідношення цього слова із синонімами і, взагалі, з близькими за значенням та відтінками словами, від експресивного та стилістичного забарвлення слова [64, с. 6].

Яскравий представник французької школи соціального мовознавства А. Мейє приділяв велику увагу принципам та методам порівняльного дослідження в історичному мовознавстві. Він намагався знайти соціологічне пояснення більшості мовних історичних змін. Семантичні зміни слів пояснював він, відбуваються через перехід від ширшої соціальної групи до вужчої та навпаки.

Учений відзначав небувалу для того часу активність в історичному мовознавстві, пов'язану з намаганнями дослідників підвести всі зміни в мові

під певні закони, навіть під загальні закони; ніколи ще не витрачалося стільки зусиль у намаганнях пильно розглянути окремі явища мови, дістатися самої душі людей як творців мовних нововведень. Для цього мовознавство встановило зв'язок із суміжними дисциплінами. Все це, за словами А. Мейє, призвело до накопичення великої кількості різноманітних фактів, що зумовило необхідність замислитися над методикою дослідження, перевіркою доцільності та точності методів, які використовуються, та намагатися, не знижуючи чіткості, конкретності та точності, перенести їх на нові галузі. Саме про ідею порівняння всіх мов за допомогою ймовірних загальних законів говорив О. О. Потебня як про одну з найбільших перспектив історичного мовознавства. А. Мейє критикував сучасні йому етимологічні теорії за надмірну гіпотетичність та відсутність можливості знайти в більшості з них навіть натяки на будь-які докази [183, с. 9].

Ступінь схильності окремих лексем до зміни лексичного значення, їхня стабільність чи нестабільність у певній мірі залежить, як вважають Т. В. Гамкрелідзе та Вяч. Вс. Іванов, від приналежності слів до частини мови. На їхню думку, наприклад, іменники, на позначення різних типів знарядь частіше зазнають змін, ніж дієслова. Це, у свою чергу, пояснюється технічним розвитком суспільства і призводить до суттєвих труднощів у процесі реконструкції первісної форми слова [78, с. 460].

3.3. Закономірності семантичних змін у студіях мовознавців 90-х рр. XIX ст. – початку XXI ст.

«Семасіологічні дослідження повинні призвести до відкриття відповідних семантичних законів, обов'язкових, або таких, які можна використовувати у будь-якій мові» [202, с. 36].

В. І. Абаєв, писав: «Питання ставиться так: яким є механізм роботи свідомості? Які операції виконує свідомість з інформацією, що надходить до неї із зовнішнього світу? Якому загальному принципу ці операції

підпорядковуюються? Як вони формують лексико-семантичну структуру мови?» [3, с. 8].

Ж. Вандрієс стверджував, що цілком можливою є побудова спільної семантики, яка поєднає усі спостереження за змінами у значенні слів в усіх мовах, і при цьому наполягав на необхідності відштовхуватися не від самих слів, а від ідей, які вони відображають. Саме тоді дослідники отримають можливість звести семантичні зміни до декількох принципів, не просто логічних, а й психологічних. Як приклад він подає франц. *fois* (разів) («стільки разів»), часто вживане у значенні *voyage* (подорож). Людину, яка опускає бочки до підвалу або переносить щось з одного місця на інше часто питають: *Combien de voyages avez-vous fait?* (Скільки подорожей ви зробили), замість того, щоб спитати: Скільки разів ви спустилися чи піднялися? У латинській мові *vices*, *vicissim* «разів» походять від слова, що має значення «подорож». Якщо звернемося до германських мов, відзначав Ж. Вандрієс, то побачимо, що в значенні *разів* використовують у середньовісній німецькій *allvart*, в ірландській *fecht*, у нижньонімецькій *Reise*, у скандинавській *gang*. Усі ці слова мають значення *подорож*. Ж. Вандрієс пояснював це природним розвитком значення окремо в різних мовах, де відбулися схожі зміни [53, с. 193].

Семантичні дослідження дуже тісно пов'язані з пошуками універсальних чинників зміни словами лексичного значення. Йдеться не тільки про споріднені мови, а і мови взагалі. Будь-які суспільства, завдяки тотожності людської природи, завжди матимуть більше схожих базових рис, ніж відмінних.

У другій половині ХХ ст. С. Ульман відзначає, що проблема універсалій набуває важливого значення для розвитку семантичних досліджень, тоді як на самому початку розвитку сучасної семантики (перша половина ХІХ ст.) одним з найголовніших завдань уважалося виявлення загальних законів. Посилаючись на погляди Х. К. Райзига, він пише, що на початку ХІХ ст.

семасіологія вже виокремила як самостійна дисципліна для дослідження умов, що визначають розвиток лексичного значення слів [269, с. 250-299].

М. Бреаль, увівши до лінгвістики новий термін *семантика*, одним із її першочергових завдань відзначав дослідження законів, які керують змінами в значеннях слів.

«Спрямованість змін у словниковому складі мови, – переконаний В. А. Звегінцев, – може визначатися історичними умовами, але здійснюється на основі структурних особливостей мови, які складаються історично і встановлюють певні правила її функціонування» [114, с. 261].

Слушну думку подає сучасний російський мовознавець В. О. Гречко про те, що завдяки сприйняттю мови як системи, цілком природно сприймаються її граматичні та фонетичні закономірності. «Нам, звісно, не дано знати визначеність мети, але визначення та вгадування напрямку руху мови за допомогою порівняння деяких фактів синхронії та діахронії це можливо» [101, с. 106]. Таким чином, семантичний рух, як складова руху мови, неодмінно повинен мати певні закономірності.

Реконструкція лексичного значення – це етимологічне дослідження, яке неможливо проводити без опори на системні відношення (граматичні, фонетичні, семантичні) різних мовних елементів. Якщо говорити про безсистемність семасіологічних явищ, то етимологічні дослідження втрачають певну частину наукової надійності.

«Особливо гостро, – відзначала О. А. Меркулова, – постає питання про критерії надійності етимології. Це відображається у визначенні завдань науки. Ступінь надійності етимології завжди залежить від ступеня системності тих умов, за яких виникло слово; від того, наскільки чітко можна дослідити послідовну траєкторію слова» [184, с. 39].

М. М. Маковський відзначав, що саме через розповсюдження в науці концепції про несистемний характер лексики, реконструкція слів часто страждає від атомарного, роз'єданого аналізу лексичних елементів різних мов. У зв'язку з цим він скаржився, що саме через неприйняття системності

поряд із здоровими та цілком можливими словниковими зближеннями часто трапляються фантастичні вирішення проблем етимологічних. «Свавільності при ідентифікації лексем значною мірою сприяє й підміна лінгвістичних зв'язків логічними, а також надмірна фетишизація звукових відповідностей та законів [172, с. 35]. У своїй праці «Ідентифікація елементів лексико-семантичних структур» учений розглядає відповідні лексико-семантичні закономірності, що, на його думку, дозволяє певним чином обмежити довільну інтерпретацію лексичних явищ.

Здатність граматичного та лексичного значення співвідноситися з логічним та предметними рядами дозволяє виносити ці види мовного значення за межі однієї мови. А це вже дає змогу, беручи до уваги ідентичність мислення людини незалежно від її приналежності до тієї чи іншої мови, шукати закономірності розвитку мовних змін і навіть передбачати їх. Саме цієї точки зору ще в XIX ст. дотримувався видатний російський дослідник мови, засновник слов'янської семасіології М. М. Покровський.

Зрозуміло, що не можна автоматично переносити граматичну структуру однієї мови на іншу, навіть якщо вони дуже схожі подібні між собою, адже їхні елементи взаємодіють по-різному. Але ми можемо говорити про категорії часу, стану та інші категорії та відношення, які є базовими характеристиками різних мов. В. А. Звегінцев наводить приклад явищ у лексичному складі зіставляваних мов, які схожі за предметним співвідношенням, що може виступати спільною основою: «Коли ми зіставляємо російське *стол* та англійське *table* або російське *дом* та німецьке *Haus*, то приділяємо увагу перш за все, предметному співвідношенню. Власне кажучи, тільки воно уможливило переклад з однієї мови на іншу, не зважаючи на інколи велику відмінність у лексичних значеннях слів зіставляваних мов» [114, с. 98].

Лінгвіст, однак, зауважував, що закони мовознавства не зовсім такі, як фізичні або хімічні. Під поняття закону у мовознавстві підводяться різні процеси та явища, які у своєму вияві часто незакономірні. Саме тому, вважав

він, використання терміну «закон» у мовознавстві зазвичай супроводжується додатковими поясненнями, застереженнями, суть яких зводиться до того, що «... лінгвістичні закони – це закони особливого порядку, їх не можна зіставляти з жодними іншими, саме застосування цього терміна до мовних процесів має умовний характер...» [116, с. 157].

Ж. Вандрієс у своїй праці «Мова» стверджував: «Можна побудувати загальну семантику, яка, об'єднавши спостереження за змінами значень у всіх мовах, зведе їх до кількох принципів, не просто логічних, але й психологічних; для цього слід відштовхуватись не від слів, а від ідей, які вони виражають» [53, с. 192].

Е. А. Макаєв відзначав гіпотетичну перспективність постулату, висунутого А. Шлейхером у порівняльному мовознавстві, про те, що закономірності розвитку давніх індоєвропейських мов, включаючи також індоєвропейський прамову, є такими ж, як сучасних. Е. А. Макаєв припускав, що це положення можна перенести на різні рівні мови. У такому випадку головне питання можна буде сформулювати приблизно так: «... як мають бути відібрані і оброблені дані сучасних індоєвропейських мов на лексико-семантичному рівні для встановлення відомої сукупності семантичних моделей, обов'язкових і для давніх індоєвропейських мов, настільки оперативних, щоб з їх допомогою можна було б конкретно і несуперечливо пояснити структуру плану змісту індоєвропейських етимонів» [171, с. 29].

Е. А. Макаєв пропонує позначити цю процедуру як семантичну екстраполяцію. Спираючись на визначення екстраполяції, прийняте в точних науках, лінгвіст говорив про можливість сформулювати сутність цього принципу так: «... з'ясувати питання про те, як на підставі емпіричних даних величин і відношень однієї галузі можна зробити висновок про величини та відношення, постуловані в інших галузях» [там само, с. 29].

Дослідник не піддає сумніву й виняткову важливість цього принципу для теоретичного мовознавства і філософії мови. Але особливе значення, на його переконання, цей принцип має для типології мови, де саме зіставлення

певних фонетичних, морфологічних і синтаксичних моделей у мовах різних систем імпліцитно припускає наявність тотожних величин і відношень між ними; а також для порівняльного мовознавства, у якому реконструкція лише постульованих величин та відношень між ними на основі емпіричних даних є однією з найважливіших процедур лінгвістичного аналізу.

Е. А. Макаєв із жалем виключав можливість побудови якоїсь загальної теорії семантичної екстраполяції на сучасному йому етапі розвитку індоєвропейської семасіології та етимології. Він припускав можливість вказати лише на деякі опорні пункти і надати вельми поверхневий та попередній нарис деяких імовірних прийомів у цій сфері [там само, с. 29].

Справді, якщо ми збираємось реконструювати семантичну структуру слова, дослідити всі зміни у значенні, яких воно набувало протягом століть або навіть тисячоліть, необхідно визначитися з факторами, що спричиняли би такі зміни. Немає сумніву, що ці зміни відбуваються завдяки людській психології, але слід зрозуміти, що є поштовхом до виникнення нових значень, яким чином дійсність «змушує» направляти семантичні зміни у схожі русла у мовах різних народів.

Питання, чи є семантичні процеси стихійними чи закономірними, постало вже в перших працях, присвячених семасіології, і продовжувало обговорюватися в лінгвістичній літературі згодом. Більшість дослідників мови вважали неможливим встановлення таких закономірностей. М. Бреаль, посилаючись на надзвичайну складність процесів зміни значення слів, акцентував увагу на можливості тільки класифікації цих змін за певними категоріями і відкидав можливість формулювання правил щодо виділення закономірностей у них. А. Мейє також дотримувався такої ж думки, вказуючи на те, що кожне слово розвивається своїм індивідуальним шляхом.

Засновник та перший президент Празького лінгвістичного гуртка В. Матезіус розробляв теорію потенціальності, яка, на його думку, необхідна для розуміння змістової сторони мовлення. Досліджуючи праці В. Вундта, він погоджувався, що нова назва закріплюється за предметом завдяки його певній

домініантній ознаці, а не завдяки загальному уявленню про цей предмет. «Пізніше назва закріплюється відповідно до загального уявлення про предмет, і якщо з розвитком мислення змінюються різні елементи цього загального уявлення, то змінюється і значення назви» [181, с. 58].

У виділенні найбільш яскравого елемента в загальному, в намаганні наділити певне *щось* ознакою, притаманною чомусь іншому, знову можна побачити *принцип семасіологічної асоціації*, про який говорив М. М. Покровський.

Г. Шухардт пропонував зібрати висловлювання для однакових понять з усіх споріднених мов. Тоді ми виявимо або формальні спів падіння, або паралельний розвиток понять, або навпаки, їхнє розходження. У разі невдачі, подальші етимологічні дослідження будуть опиратися на отриманий негативний результат. Г. Шухардт вірив, що чим більше зібрано матеріалу, тим більше шансів встановити напрямок розвитку змісту слів [213, с. 389].

Австрійський філолог наступного покоління Л. Шпітцер, зберіг загальний напрямок досліджень Г. Шухардта, але змістом його досліджень була не внутрішній зміст мови, а стиль певної цивілізації [314, с. 1].

К. Санден, досліджуючи еволюцію семантики германської основи *nut-*, чи не вперше ставить змістовну сторону слова на один рівень з фонетичною. Він відзначає різочу гармонію германських похідних в їх семантичному розвитку [316, с. 118].

Р. О. Будагов Наполягав на потребі конкретної розвідки на матеріалі різних національних мов, які показали б, що означає співвідношення структурних та антиструктурних категорій і яке значення таке співвідношення має для розуміння самих цих мов. «На жаль, у світовій лінгвістиці, – відзначає він, – таких досліджень все ще дуже мало» [50, с. 7].

Говорячи про семантичні закони, В. А. Звегінцев закликав приділяти пильну увагу взаємозв'язку процесів розвитку мови з історією народу та особливостям семантичного розвитку слів, зумовлених структурними особливостями конкретних мов. Але він також розумів складнощі такої

роботи. «Виявлення взаємодії факторів, які, з одного боку є відображенням у мові історичних умов її існування, а з іншого боку, зумовлені особливостями структури конкретної мови, що, насамперед, надає розвитку її смислової сторони конкретних форми, є дуже складним. Ця складність пов'язана, насамперед, з тією обставиною, що різні структурні елементи мови володіють неоднаковим рівнем «чутливості» до фактів історії народу. Якщо постає питання про дослідження конкретних форм впливу історії на закономірний розвиток мови, то, у першу чергу, необхідно враховувати різницю форм зв'язків структурних частин мови з історією народу. Найбільш наочно історичні події відображаються на словнику мови і, особливо, на лексичному значенні слів» [114, с. 256].

Йдеться про встановлення взаємозалежності між лексичним складом мови, історією і культурним розвитком суспільства. «Чим розвинутішим та культурнішим є суспільство, тим сильніше воно відчуває потребу у багатому та різноманітному словнику» [там само, с. 254).

«Історія ... мови... як наукова дисципліна є неможливою без спільної бази історії матеріальної та духовної культури та, перед усім, без знання історії суспільної думки. Сьогодні часті провали та блукання на цьому шляху є неминучими. Досить послатись на відсутність розробленої семантичної історії таких слів, як *особистість, дійсність, правда, право, людина, душа, суспільство, значення, сенс, життя, почуття, думка, чинник*» [67, с. 6]. Такої ж думки дотримуються О. Мондалієв та Н. А. Сандибаєва [186, с. 172].

В. А. Звегінцев вважає що, на шляху свого розвитку народи зустрічають фактори, події, які стимулюють розвиток лексичного складу. Залежно від структурної різниці між мовами схожі суспільні стимули часто викликають неоднакові зміни у лексиці. Вчений говорить також про випадки паралельного розвитку лексики різних народів, які зумовлені історично-суспільними причинами. Це те, про що говорив М. М. Покровський, доводячи лінгвістичному світові закономірність та навіть передбачуваність семантичних змін.

В. А. Звегинцев переконаний, що багато спільних рис, які завжди виявляються поряд із різницею, властивою окремим мовам, неможливо пояснити тільки генетичними зв'язками. Схожість напрямків утворення нових слів та розвитку значення старих закладається у тотожних історичних та культурних умовах. Як приклад він демонструє процес утворення слова на позначення грошей. У деяких германських мовах це слово походить від слів зі значенням «оплата», «дань». Такими є давньоверхньонім. *gelt*, голл. *geld*, давньоангл. *gild*, давньонорв. *gjald*. Значно частіше в основі слова *гроші* лежать значення, що відображають предмети, цінність яких була зумовлена історичними умовами існування окремих народів. Відомо, які метали цінувалися більше, і, як результат, маємо назви металів, закладені у поняття «гроші»: лат. *aes* – «бронза» та *argentum* – «срібло» – «гроші», ірл. *airgead*, кимрське *arian*, брет. *ari'hant* – «срібло» та «гроші». Схожі напрямки можна спостерігати у поняттях *майно*, *власність*, що найчастіше беруть свій початок від дієслів зі значенням «мати, володіти». Гот. *aihts*, давньоангл. *oeht*, давньонім. *eht*, сканд. *aucht* від дієслів: гот. *aigan*, давньонорв. *eigan*, давньонім. *eigen* – «володіти»; дан. *besiddelser*, швед. *besittningar*, гол. *bezit*, нім. *Besitz* – від дієслів: дан. *besidde* та ін.; церковносл. *именіє*, сербохорв. *imanje*, *imutak*, *imovina*, чеське *jmeni*, *majetek*, польське *majatek*, рос. *имущество*, *имение* від церковносл. *imeti* – «мати» та ін.

У радянській лінгвістиці дослідження із семантики вважалися мовознавцями перспективними та успішними саме при умові вивчення беззаперечно чинних законів розвитку лексичного значення. А. О. Белецький переконував: «У цій сфері ми доб'ємося успіхів, якщо визнаємо таке: не зважаючи на значні труднощі, пов'язані виключно з різноманітністю матеріалу, тут теж можна встановити свої закономірності ... на основі порівняльно-історичного методу. Тут слід вивчати зв'язки понять (асоціацію ідей) на різних ступенях розвитку суспільства та різні способи вираження понять». Як приклад він подає зв'язок поняття «вода» у давній індійській мові (пор. давньоінд. *udan-*, *udam*, *udakam*, пор. лат. *unda*, грець. *ὕδωρ*, род. відм.

ūdatos, лит. *vanduò*, род. відм. *vandèns*, латиська *ūdens*, гот. *watō*, род. відм. *watins*, тощо) з поняттям «текти, струмити» (пор. давньоінд. *unadmi*, *undmah*, віддієслівний прикметник *unnah*, *uttah*) [28, с. 18-19].

А. Г. Григорян у статті «Деякі проблеми системного й історичного вивчення лексики» зауважував, що серед лінгвістів досі немає єдності в розумінні самого терміну «система», особливо стосовно до лексики, хоча ідея її системності наявна вже в роботах О. О. Потебні, М. М. Покровського, Л. Щерби, а визначення лексико-семантичної системи мови в загальних рисах було подане В. В. Виноградовим ще у 1953 р. [102, с. 57].

Відомий дослідник семантичних полів Й. Трір переконував, що задля розуміння окремого слова необхідна наявність всього його поля, без якого значення не може існувати [318, с. 5].

Особливою рисою його праць був вичерпний опис емпіричного матеріалу й системність у звертанні до даних історії мови. Але, як відзначав Ю. С. Степанов, предметом досліджень Й. Тріра були абстрактні слова – ключові терміни культури, і їх визначення зводилось до опрацювання існуючих понять [250, с. 319-320].

С. Г. Проскурін зауважував, що на базі дослідження певної ситуації колективної праці у давньому суспільстві тлумачилось становлення цілого комплексу слів, реальний зв'язок яких визнається далеко не всіма дослідниками мови [217, с. 35].

Важливе значення для стану досліджень лексики другої половини ХХ ст. мають проблеми семантичної реконструкції, оскільки, як уважав О. М. Трубачов, це уможлиблює відносну повноту наукового розуміння щодо існування лексичних одиниць: «... поглиблене розуміння сучасного значення слів і є тією самою їхньою реконструкцією. Деякі сторони значення слова активні, інші, навпаки, пасивні, латентні, приглушені, але й вони можуть проявлятися при вживанні слова» [265, с. 3-4].

А. Г. Григорян переконує що, обмеженість системного підходу стає особливо очевидною, коли мова заходить про співвідношення синхронії та

діахронії у мові. Він дуже часто пише, що систему розуміють в чисто синхронному плані, тобто припускають якусь одночасність складових її елементів та їх співвідношень. Разом з тим, очевидно, що ця одночасність не може бути зведена до однієї точки на тимчасовій осі – вона завжди має більшу або меншу тривалість [102, с. 57].

О. М. Трубачов у статті «Реконструкція слів та їхніх значень» вказує на існування при синхронних дослідженнях конкретних проблем щодо дотримання конкретного періоду. «Строгий принцип єдиного зрізу, одномоментності в синхронії ніколи не витримувався та й не міг витримуватися, цим і пояснюється вимушена необхідність умовно сприймати як синхронність певний відрізок часу, з чим неминуче пов'язане спрощення дійсності» [51, с. с. 3].

Сама можливість чисто синхронного дослідження, на думку, А. Г. Григоряна, неодноразово ставилась під сумнів у лінгвістичній літературі. Справедливо вказувалося, що у кожному часовому зрізі є елементи, правильне осмислення яких неминуче виводить за межі цього зрізу. Є. Курилович був упевнений, що: « ... синхронний опис мови не може обійтися без понять архаїзму та інновації. Витіснення старої форми новою – це не моментальна подія, а процес, що протікає в часі та просторі. Розглянутий з історичної точки зору мовний матеріал, наскільки би він не був обмежений у просторі та часі, складається з різних хронологічних шарів» [144, с. 401].

А. Г. Григорян пише, що семантична реконструкція саме тому й можлива, що ці приховані сторони значення існують і можуть бути виявленими у сучасному вживанні. У той же час специфіка семантичних категорій, їхня велика складність у порівнянні з формальними елементами, практично необмежена кількість, віднесеність до екстралінгвістичного фактору і т. п. є причиною того, що реконструкція значень відстає від реконструкції форм. Про специфічні труднощі семантичної реконструкції писали А. Мейє, Е. Бенвеніст, М. І. Толстой, О. М. Трубачов та інші.

В. В. Виноградов розумів, що ідея закономірного руху мови у європейському мовознавстві викликала певну полеміку між прихильниками зовнішніх чинників впливу на мову, які рекомендували шукати закономірності руху мови у тій сфері його буття, що безпосередньо відображає його соціальну зумовленість, та дослідниками, які віддавали перевагу внутрішнім факторам, що спричиняють мовні зміни. Закономірності мовних змін, на думкою перших (М. Я. Марр, І. І. Мещанінов та їх послідовники), пов'язані з такими історичними періодами, коли суспільство зазнає значних перебудов. В. В. Виноградов був упевнений, що головним недоліком такого напрямку досліджень було деяке ігнорування значення внутрішніх законів мови [63, с. 6]. Так само серед мовознавців другої половини ХХ ст., які переконують у існуванні семантичних закономірностей є Р. О. Будагов, М. М. Маковский, О. О. Тараненко [49, с. 236; 174, с. 56-72; 175, с. 17; 255, с. 3,7].

Досить обережно з цього питання висловлювались Ю. Д. Апресян, Винокур Г. О., Г. А. Климов, Н. Б. Мечковска, Б. О. Серебренников, О. І. Смирницький [11, с. 189; 68, с. 3-13; 127, с. 16; 185, с. 391; 229, с. 60; 240, с. 162].

Якщо слова із схожим значенням зазнають схожих семантичних змін у різних мовах, то цей процес не може бути стихійним та хаотичним. Тут, доречно буде згадати слова, сказані І. О. Бодуеном де Куртене: «Визнавати можливість безпричинних явищ і в той же час займатися серйозно наукою послідовному розуму не можливо» [155, с. 312].

Л. Г. Зубкова зазначає, що таке твердження, без сумніву, надихає дослідників на виявлення певних закономірностей цього процесу та застосування конкретних методів дослідження у ході реконструкції лексичного значення [119, с. 121-123].

Розуміючи головні чинники рушійної сили процесу зміни лексичного значення слів, учені можуть дослідити ці зміни в глибину століть та

тисячоліть, реконструювати лексичне значення аж до самої індоєвропейської прамови.

Наукове дослідження можливе лише за умови існування в аналізованому предметі чи об'єкті певного системного характеру. Статистичне відображення хаотичності явищ ні до чого не призведе. Саме тому багато лінгвістів XIX – XX ст. (О. О. Потебня, С. Ульман, Г. Шухардт, М. М. Покровський, В. А. Звегінцев, Т. А. Дегтярьова та ін.) критично сприймали погляди про неможливість встановлення закономірностей семантичного розвитку слів.

3.4. Види та способи семантичних змін у мовознавстві 90-х рр. XIX ст. – початку XXI ст.

Питання про причини семантичних змін залишається актуальним для мовознавців багатьох поколінь. Як уважає В. В. Левицький, найвідоміші семасіологічні класифікації укладені С. Ульманом, Г. Кронассером та К. Балдингером, при чому останній за основу бере праці А. Мейє, К. Яберга та інших лінгвістів.

К. Балдингер виділяє п'ять типів семантичних змін: лінгвістичні (вплив контексту), культурно-історичні (приклад К. Яберга: винахід пороху і, як наслідок цього, зміна значення фр. *poudre* «пил > порох»), соціальні (перехід слова з однієї соціальної сфери в іншу), психічні (табу, евфемізми та ін.) та психологічні (синестезія).

Г. Кронассер виділяє два головні типи з кількома підтипами: **А. Первинні причини:** 1) стимули зовнішнього світу, який сприймається чуттєво (зникнення, зміна та виникнення предметів, станів та дій); 2) психічні (табу, зручність, бажання досягнути чіткості, страх, іронія, гнів та ін.); 3) фізіологічні (синестезія). **Б. Вторинні:** 1) зрушення синонімів в семантичних полях; 2) зараження в консоціаціях (поняття *консоціація* уведене Г. Шпербергом). Остання і, як вважає Г. Кронассер, головна причина зміни

значення слова полягає у «дивергенції між обмеженою кількістю слів та безмежністю явищ» [300, с. 192].

В. В. Левицький, беручи за основу праці з семантики початку другої половини ХХ ст., уточнює та доповнює вищеподані класифікації. Причини, зумовлені потребою мовців висловлювати свої думки та позначати предмети нашого оточення, він називає когнітивними або комунікативними, а причини, зумовлені потребою відображати свої почуття (те, що наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. називалося психічними, психологічними, фізіологічними та іншими), – емотивними. Те, що Г.Кронассер називає вторинними причинами, а А. Мейє та К. Балдінгер – лінгвістичними, теж уточнюється В. В. Левицьким з погляду сучасного мовознавства. Розглядаючи вторинні причини, він підкреслює, що: « ...зрушення синонімів та зараження в консоціаціях належать до факторів різного роду: зрушення синонімів – це явище, яке відбувається у системі мови, а зараження – у тексті (контексті)» [155, с. 314].

На базі праць Г. Кронассера, М. Бреалю, С. Ульмана, Е. Веландера, Г. Шпербера, Г. Хатсфельда, О. Єсперсона, Т. В. Строевої, Е. Вільямс, Т. А. Дегтярьової та інших лінгвістів, а також власних досліджень В. В. Левицький пропонує досить повну, як на сучасний погляд, класифікацію причин семантичних змін, поділяючи їх на два великі класи:

А. Первинні, позалінгвістичні причини, зумовлені потребами комунікації в широкому загалі, тобто потребою мовців повідомляти та висловлювати свої думки та почуття: 1) *когнітивні*, зумовлені розвитком мислення, пізнавальної діяльності людини, потребою називати та висловлювати поняття (сюди ж слід віднести так звані *соціальні* причини, а саме: зміни, зумовлені розвитком суспільства, цивілізації); 2) *емотивні*, зумовлені потребою мовців висловлювати свої думки.

Б. Вторинні, внутрішньолінгвістичні причини: 1) синтагматичні: а) вплив мінливого контексту (звуження, розширення, зміщення контексту); б) вплив граматичної функції; в) зараження; г) еліпси; д) вплив постійного

контексту; 2) парадигматичні: а) вплив звукової аналогії; б) вплив звукового символізму; г) зіткнення синонімів; д) наслідок конфлікту між несумісними значеннями слова; е) вплив інших системних відношень у лексиці [там само, с. 312-315].

Розподіл семантики на різні типи спричиняє значні труднощі у класифікаціях семантичних змін. Традиційна лінгвістика не заперечує існування морфологічної та синтаксичної семантики, але вона відносить ці галузі знання до компетенції різних лінгвістичних наук (граматики та лексикології), підкреслюючи тим самим принципову відмінність між граматичним та лексичним значенням. Дуже переконливо демонструє цю відмінність В. А. Звегінцев, підкреслюючи, що для більш повної характеристики специфіки різних видів мовного значення необхідно, крім мовної функції, звернутися до додаткових, закономірних для мови, рядів співвідношень, а саме: логічних понять, які є продуктом нашого мислення, та предметів об'єктивної дійсності. Немає сумніву, що ці фактори відіграють суттєву роль у якісній характеристиці структурних частин мови та певним чином визначають особливості різних видів мовного значення. Даючи характеристику специфіки різних видів мовного значення, необхідно виявити співвідношення кожного з них із вищезгаданими рядами та визначити форми цих співвідношень. В. А. Звегінцев підкреслює, що значення елементів фонетичної системи мови не співвідносяться з логічними поняттями, предметами та явищами об'єктивної дійсності. Оскільки фонемі існують тільки для певної мови та мають значення тільки у системі цієї мови, то й значення фонем виявляється замкненим у її системі. Відображенням цієї замкнутості пояснюється та обставина, що жоден із значущих елементів звукової структури мови не може бути співвіднесений із такими ж елементами іншої мови через відсутність співвідношення з такими позамовними та загальними категоріями, як логіка та об'єктивна дійсність [114, с. 97]. Навіть якщо звуки у різних мовах артикуються абсолютно однаково, не можна робити висновок, що той самий звук входить у звукову

структуру різних мов. Ці звуки функціонують за законами різних фонетичних систем, мають різні типи зв'язків з іншими елементами своїх систем і, як наслідок, попри зовнішню схожість, мають різне мовне значення.

Таким чином, відсутність співвідношення у фонетичних значеннях досить виразно відокремлює цей тип значення від двох інших: граматичного та лексичного. В. А. Звегінцев говорить навіть про тенденцію уникати терміну «значення» щодо елементів фонетичної структури, оскільки, на його думку, термін «значення» традиційно пов'язують із предметно-логічними категоріями, тоді як звуки мають тільки функційне значення.

Завдяки співвідношенню з логічним та предметними рядами граматичне та лексичне значення слова мають багато спільного, що ускладнює їхнє розмежування. Але в той же час між ними є різниця, яка не тільки чітко відокремлює їх від фонетичних значень, але й одне від одного. Як наочно демонструє В. А. Звегінцев у своїй праці «Семасіологія», ця різниця полягає у такому:

1. Фонетичні значення мають мовні функції, але не мають зв'язків та співвідношення ані з логічним, ані з предметним рядами. **2.** Граматичні значення мають мовні функції, а також співвідносяться з логічним рядом, але не мають предметного співвідношення (вони відхилені від окремого та конкретного). **3.** Лексичні значення мають мовні функції, а також зв'язок з логічним та предметним рядами.

Особливості згаданих вище значень виявляють себе як у функціонуванні різних типів мовного значення, так і в їхньому розвитку: «Коли зіставляються тотожні граматичні категорії (значення), тоді використовують логічні поняття як основу, на якій тільки й виявляється можливим проводити таке зіставлення. Це звернення до логічного ряду. Воно дозволяє встановити загальний логічний момент у зіставляваних граматичних категоріях, а їхню різницю будуть зумовлювати мовні функції, які вони виконують у різних мовах. Якщо ж ми звернемося до лексичних зіставлень у різних мовах, то їх основу, у першу чергу, складає предметна

віднесеність, а різниця буде зумовлюватися зв'язком з різними поняттями та мовними функціями» [там само, с. 99].

Виведення універсальних законів семантичних змін, які, безперечно, значно полегшили б дослідження у такій царині як компаративістика, так чи інакше захоплювало майже всіх учених, тому що вони виводяться через порівняння багатьох мовних систем, кожна з яких вважається добре дослідженою. У результаті цього з'являються нові вислови, що містять нові знання, яких до цього не було ні в одному з описів порівнювальних мовних систем.

У лінгвістичних матеріалах термін «універсалія мови» почав активно вживатися після конференції у Нью-Йорку 13-15 квітня 1961 р., яка була присвячена саме мовним універсаліям. Сам термін «універсалія мови» мовознавець Ю. В. Рождественський вважав дещо невдалим, «...оскільки термін називає принципово нову галузь лінгвістичних досліджень старим ім'ям, що несе на собі вантаж багатьох асоціацій» [220, с. 3].

Ю. В. Рождественський відзначає, що універсалії мови не відносяться до метамови лінгвістики. Обов'язковою умовою є їх поширення на будь-яку мову. Універсалії мови, наголошує він, не є поняттями лінгвістичного методу, але вони виводяться на підставі цих понять. Формулюючи розмежування понять лінгвістичного методу та універсалій мови, дослідники зазвичай роблять це з великою обережністю; при цьому підкреслюється, що відносити лінгвістичні універсалії до універсальних понять, які стосуються теорії методу, марно. Ю. В. Рождественський зауважує, що універсалії мови, на відміну від понять теорії методу, слід виводити з емпірії мов, а не дедуктивно, оскільки вони є результатом емпіричного дослідження загальних властивостей мовних систем [там само, с. 4-5].

У мовознавстві ХХ ст., особливо в його другій половині, постійно велась полеміка про доцільність синхронічних та діяхронічних досліджень у тому чи іншому аспекті. Цікавим щодо цього є точка зору, висловлена Ю. В. Рождественським: «Виведення лінгвістичних універсалій не стосується

діахронії, оскільки факт встановлення культурної спільності та субстанційної спорідненості тут несуттєвий; але це не стосується і синхронії, оскільки завжди розглядається більше ніж одна система. ... Лінгвістичні універсалії не стосуються понять синхронії і діахронії; видається доцільним віднести їх до панхронії» [там само, с. 10].

Під панхронією учений розуміє такий зв'язок між синхронічними лінгвістичними системами, який залежить не від культурно-історичних чинників, а лише від властивості системності та її реалізації в матеріалі так званих «природних мов».

На основі універсальних дефініцій Ю. В. Рождественський пропонує, можливі різновиди лінгвістичних універсалій, які можна застосовувати і в семантиці: 1. Абсолютні (або повні) універсалії, характерні для всіх мов. 2. Універсальні імплікації: «якщо в мові наявне явище А, то і наявне явище Б». 3. Статистичні універсалії: «для більшості мов має місце ...». 4. Статистичні кореляції: «у більшості мов явище А вказує на наявність явища Б» [там само, с. 10].

Російський дослідник мови Б. О. Серебренников також відзначав, що тлумачення мовних універсалій має двоїстий характер. Перш за все, до поняття універсалій включаються так звані абсолютні універсалії, які є у всіх мовах. Разом, з тим він говорив про прагнення дослідників цієї проблеми підвести під поняття універсалій і такі явища, які фактично не виявляють ознак загальної, абсолютної поширеності. Під цю категорію мають підпадати такі загальні закони або тенденції, які діють з високим ступенем вірогідності для різних мов або однієї мови у процесі її часового існування. Ці, так звані діахронічні універсалії, за переконанням ученого, мають імовірнісний характер.

Б. О. Серебренников, враховуючи факт, що універсалії існують поряд з так званими «фреквенталіями» (явища високого ступеня частотності), запропонував найбільш вдалу на його думку дефініцію: «Мовна універсалія – це однаковий ізоморфний спосіб вираження внутрішньосистемних кореляцій

мовних елементів або однотипний за своїм характером процес, який виявляє високу частотність у різних мовах світу» [228, с. 5].

Принцип однаковості, зауважував Б. О. Серебренников, повинен поширюватися і на семантичні універсалії (наприклад, зв'язок назви «гирло річки» зі словом «рот», спостережуваний у багатьох мовах) [там само, с. 5].

Дослідженню питання семантичних закономірностей завжди приділялась велика увага. С. Ульман відзначав, що, уважно придивившись до розглянутих різних семантичних законів та інших універсалій, які або не наочно допускалися, або наочно формулювалися лінгвістикою минулого, можна виявити одну спільну рису – майже всі вони базувалися на недостатньому матеріалі. Занадто часто на підставі ненадійних даних, узятих з обмеженої кількості мов, робилися далекосяжні висновки. Передбачувані універсалії, отримані таким чином, у багатьох випадках були цілком правдоподібними, але правдоподібність не є доказом. «Крім того, за самою своєю природою, – переконував С. Ульман, – більшість семантичних універсалій є всього лише статистичними ймовірними закономірностями, а ймовірність їх наявності в окремій мові може бути визначена тільки у тому разі, якщо в розпорядженні дослідників є набагато більші і показовіші дані, ніж ті, якими ми володіємо тепер» [269, с. 251].

Що стосується значення та вживання терміна «універсалія», то С. Ульман застерігав учених користуватися ним досить обережно, коли це поняття застосовується до семантичних явищ, де часто доводиться мати справу з неточним і суб'єктивним. Явища і процеси щодо їх значущості, переконував С. Ульман, можуть розділятися на три широкі категорії.

1. Деякі з них можуть виявитися «абсолютними універсаліями». Але й універсалії першого типу будуть «абсолютними» тільки у тому сенсі, що трапляються вони у дуже багатьох мовах. Ми, наполягав учений, ніколи не зможемо переконливо довести, що ці явища є *панхронічними*, тобто що вони існують в кожній мові на будь-якій стадії її розвитку.

2. Більшість семантичних універсалій носить статистичний характер: вони не обов'язково повинні бути представлені у кожній мові, але можна так чи інакше передбачити ймовірність їх наявності. Слід додати, що певні семантичні явища не описані ще з достатньою точністю, і тому вони не можуть підлягати суворому статистичному аналізу; щодо них може бути застосована тільки груба ймовірнісна оцінка.

3. Ще один тип загальних явищ, який подавав С. Ульман, близький до універсалій, але набагато обмеженіший за розповсюдженням. Це результати паралельного розвитку слова, що трапляється у певній групі мов, але не виходить за її межі. Сюди відносяться багато типів метафори та інші форми семантичної зміни: вони настільки поширені, що факт їх наявності у різних мовах не можна вважати простою випадковістю, однак не настільки, щоб цей факт був статистично значущим. Звичайно, завжди є можливість перетворення такого спільного для багатьох мов явища в статистичну універсалію, якщо сфера його розповсюдження буде досить широкою, і тоді цей випадок зведеться до попереднього.

4. Крім зазначених категорій загальних явищ, не думку С. Ульмана, заслуговує на увагу проблема типологічних критеріїв, оскільки є очевидні зв'язки між цією проблемою і проблемою універсалій. Семантична типологія вивчена дуже погано, проте, якщо виробити один або два критерії, вони будуть обговорюватися у відповідних розділах мовознавства.

У семантиці, як і в інших галузях лінгвістики, існують, очевидно, універсалії двох видів – синхронічні і діахронічні, але на практиці не завжди легко відокремити одні від інших. Доцільно виділити ще третій клас семантичних універсалій – ті, що виходять за межі індивідуальних слів і пов'язані із загальною структурою словника [там само, с. 253-254].

Питанням існування універсалій у другій половині ХХ ст. займались У. Вайнрайх, Б. А. Успенський, Г. Хенігсвальд, Ч. Ф. Хоккет та ін. [271, с. 5-30; 60, с. 163-249; 279, с. 77-104; 282, с. 45-76].

У. Вайнрайх писав, що семантичні універсалії є тим питанням

мовознавства, де, незважаючи на велику кількість досліджень, немає такої єдності поглядів, як це спостерігається в інших аспектах лінгвістики. Якщо була б потреба охарактеризувати кількома словами ті універсальні семантичні властивості, з приводу яких думки лінгвістів більш-менш збігаються, то довелося б, вочевидь, обмежитися такими двома твердженнями.

а) Усі мови являють собою особливі системи передачі інформації, які відрізняються від інших, немовних, семіотичних систем.

б) Семантичне членування (картування) дійсності тією чи іншою мовою є довільним, і семантична «карта» якоїсь однієї мови відрізняється від семантичних «карт» усіх інших мов [60, с. 163].

3.5. Семасіологія та етимологія. Семантична реконструкція та синкретизм

3.5.1. Індоевропейська прмова. Реконструкція лексичного значення слів є одним із актуальних та перспективних питань сучасного мовознавства. Планування дослідницької діяльності обов'язково включає розподіл наявних мов на споріднені та неспоріднені, визначення спільного між першими і другими свідчить про їхнє історичне походження... з чого? Неможливість ігнорування схожих рис у багатьох мовах світу дає лінгвістам право говорити про певну історичну спільноту, яка володіла певною мовою – прмовою.

Питання, яке й досі викликає полеміку – чи індоевропейська прмова справді існувала? Тут йдеться не про можливість довести, що такої мови не було, а швидше за все, навпаки, про виявлення достатньої кількості доказів існування єдиної мови на певному географічному просторі. Це дещо нагадує презумпцію невинності – якщо не надано достатньої кількості доказів на підтримку тієї чи іншої гіпотези, вона вважається науково не обґрунтованою та не доведеною.

Річ у тім, що досягнення історичного мовознавства надає нам достатньо матеріалу, на основі якого можна говорити про велику ймовірність

існування єдиної мови – прамови. Кількість збігів, писав Ж. Одрі, та їх відповідність, що встановлюється на всіх рівнях мовної системи давніх індоєвропейських мов, робить загальну індоєвропейську мову якщо не відчутною реальністю, то науково обґрунтованою гіпотезою. «Безперечно, що існувала мова, яка була для всіх індоєвропейських мов тим, чим латинська мова є для романських мов, та є спільною мовою (прамовою), з якої вони вийшли за часто повторювальною схемою: подрібненість прамови на діалекти, а потім, за відповідних історичних умов (політичні переломи й географічне розселення общини), розщеплення та виникнення нових мов, низка з яких, у свою чергу, стає прамовами; цей цикл може повторюватися та починатися спочатку» [195, с. 119-120].

А. Мейє погоджувався, з тим, що всі мови групувались навколо якоїсь первісної спільної мови. Він був переконаний, що досліднику, займаючись відновленням спільної прамови, не слід робити висновки на основі одного окремого випадку, а тільки зіставляючи одну мовну систему з іншою. Підкреслюючи, що практично ніколи не можна зіставити реконструкцію з відомою нам реальністю, учений все ж застерігав від застосування одного окремого факта, як, скажімо, у романських мовах. Однак, він був переконаний, що жодна реконструкція не в змозі представити спільну мову такою, якою вона була у живому варіанті. Саме тому, відзначаючи відновлення А. Шлейхером індоєвропейської прамови за допомогою історично засвідчених мов цієї сім'ї як геніальне нововведення, А. Мейє вважав грубою помилкою укладання тексту на цій реконструйованій прамові.

Мови, що розвинулися із спільної мови, на переконання А. Мейє, зберігають не тільки певні давні характеристики, але й стійку схильність до тотожних чи схожих новоутворень. Як наслідок, деякі елементи спільної мови зникають без сліду або залишають сліди настільки слабкі, що їх неможливо помітити, якщо спільна мова фактично не відома. Порівняння демонструють систему зіставлень, на основі якої можна побудувати історію мовної сім'ї; але

таке порівняння не представляє реальної мови з усіма притаманними їй виразними засобами [183, с. 22].

Умови розвитку мови, переконував французький учений, спільні для всіх типів людей або для окремого типу цивілізації, повинні забезпечувати зберігання її єдності. Але існують також умови, притаманні тільки певним суспільствам, певним історичним періодам, певним територіям. Ці особливі умови і стають причинами того, що мова, єдина впродовж певної епохи, розпадається з часом на різні говори [там само, с. 82].

Для встановлення факту існування давньої прамови А. Мейє уважав за необхідне відшукати мовні риси, що збереглися у порівнювальних мовах. Граматику, звукову структуру та словниковий склад він розглядав як складові, яким, безперечно, необхідно приділяти увагу, щоб отримати найбільш повну картину дослідження та якомога менше залишити місця для припущень. Серед труднощів процесу дослідження розглядався той факт, що незважаючи на зв'язок, всі три вищезгадані системи мають здатність у більшості випадків змінюватися незалежно одна від одної [там само, с. 34].

Російський мовознавець Н. А. Слюсарева у статті «Проблеми лінгвістичної семантики» відзначає, що у семантиці найбільших мовних одиниць відображені результати відтворення у свідомості людей об'єктивно існуючого світу, так би мовити, базових понять, що формуються упродовж історії людства. Намагання відшукати спільні для багатьох мов семи (семантичні множники, семантичні функції), мабуть, відзначає вона, спрямовані саме на цю сферу, хоча створюється враження, що значення слів розкриваються через найдрібніші одиниці. «У цьому виявляється діалектика пізнання: чим меншою є семантична одиниця, тим більший її обсяг, тим універсальніше вона реалізується у мовах; протиставлення «самець – самка – дитинча» виступає як виявлення мінімальних семантичних ознак, але, загалом, як категорія, властива тваринному світу, включаючи людину» [237, с. 22].

Сучасний російський мовознавець В. П. Нерознак у своїй статті «Прамова: конструкт чи реальність?» називає особливою проблемою саме реконструкцію так званих проміжних прамов, між прамовним станом сім'ї (індоєвропейська прामова) та прамовним станом окремих мовних груп (праслов'янської, праіранської, пракельтській, тощо), що в індоєвропеїстиці мають назву *мовні єдності(прамови)*: пор. балто-слов'янська, італо-кельтська, індо-іранська мовні єдності. Ця проблема, як і інші, відзначає В. П. Нерознак, пов'язана із реконструкцією прамовних станів різних порядків, повинна вирішуватись у рамках теорії мовних єдностей [188, с. 36].

Ж. Одрі критикує намагання мовознавців, зокрема М. С. Трубецького, відкинути гіпотезу існування індоєвропейської прамови не через її нереальність, а через її непотрібність, через намагання ігнорувати те, що може бути підґрунтям для розуміння рушійної сили мови, її життя та законів.

Спроба не враховувати факт існування індоєвропейської прамови нагадує навмисне ігнорування лексичного значення в процесі історичної реконструкції, що так дивувало, а іноді й обурювало Л. Блумфілда, В. А. Звегінцева, Р. О. Будагова, В. И. Абаєва (див. III розділ).

Так, гіпотетичність завжди відлякувала мовознавців, але гіпотеза – це і є початок наукового дослідження, що починається з припущень та, окрім фактів, часто певною мірою базується на них.

Ж. Одрі уважав, що неприйняття існування індоєвропейської прамови, пояснення збігів у неспоріднених мовах запозиченнями відкидає разом із поняттям прамови поняття *індоєвропейського народу*. «Але якщо, як все це вказує, не існувало спільної мови, чи є сенс ставити питання про існування його носіїв» [195, с. 120].

Підтвердженням цієї думки є праця Т. В. Гамкрелідзе та Вяч. Вс. Іванова «Індоєвропейська мова та індоєвропейці», де за допомогою пам'яток індоєвропейської прамови відтворюється життя давнього народу, його культура.

М. Майрхофер у своїй статті «Санскрит та інші мови давньої Європи» згадує висловлювання сера Уільяма Джонса, члена Вищої судової палати в Калькутті, що прозвучало у 1786 році. Мова йшла про давність санскриту, і, незважаючи на це, його перевагу над грецькою мовою й латиною у витонченості та мовному багатстві. Головною ідеєю було доведення схожості цих трьох мов на різних рівнях – коренях, словах, граматиці. М. Майрхофер переконав, що спільність у рисах є настільки великою, що у жодного філолога, який порівнює ці мови, сумнівів про їхнє походження з одного джерела, вже не існувало [170, с. 506]. Існування індоєвропейської прамови у своїх працях також не піддають сумніву М. Д. Андрєєв, А. Мейє, Д. М. Ніколаєв, С. А. Старостин, В. М. Топоров, Й. М. Тронський, D. Q. Adams, J. P. Mallory та ін. [7; 182; 191; 249; 261; 262; 291; 304; 305].

В. П. Нерознак уважав, що питання про реальність прамови, формах її вияву у реконструйованих моделях, необхідно вирішувати з опорою на три основні критерії: 1) традиційні методи порівняльно-історичних досліджень, що охоплюють всі процедури та прийоми реконструкції (фонетико-фонологічної, морфологічної, синтаксичної, лексико-граматичної); 2) дані типології, які враховують усю різноманітність структур мовних одиниць; 3) теорію мовних єдностей, що інтерпретують прамову та інші типи генетичних й ареально-генетичних єдностей у термінах багатоозначових класифікацій [188, с. 36].

Одним зі спірних питань і досі залишається встановлення часових, хоча б приблизних, рамок виникнення індоєвропейської прамови. В. І. Георгієв у своїй статті «Проблема виникнення індоєвропейських мов» припускав, що певні індоєвропейські мови були оформлені вже в III тисячолітті до н. е. Зміни у суспільстві, відзначав він, у первіснообщинну епоху відбувалися вкрай повільно. Саме тому, якщо вдається встановити якісь мовні факти, які відносяться до кінця первіснообщинної епохи, то видається можливим віднести їх до набагато пізнішого періоду [79, с. 48].

Однак є вчені, що ставлять існування індоєвропейської прамови під сумнів. Серед них італійський дослідник В. Пізані: «Ми створили для себе міф, недоступний для перевірки, тому що він відноситься до доісторичного періоду, тобто до періоду, з якого ми не можемо мати конкретних документів. Якби ж такі документи з'явилися, доісторія перетворилася б в історію. На основі цього міфу ми побудували науку; і оскільки ця наука зазнає краху, якщо буде доведена ілюзорність такого міфу, ми повинні вважати його незаперечною істиною і не припускати жодних сумнівів з цього приводу» [200, с. 5].

Тут мова може йти навіть не про повне заперечення існування індоєвропейської прамови, а про надання досліднику певної свободи висувати свої гіпотези, що можуть конкурувати із вже наявними, та в жодному разі, як закидалося В. Пізані, не ставлять під сумнів важливість історично-порівняльного методу для сучасної лінгвістики. «Саме це я хочу підкреслити: я в жодному разі не збираюсь руйнувати порівняльний метод, на якому, між іншим, я будую свої твердження, але я хочу з'ясувати, що ж насправді лежить в основі наших порівнянь» [там само, с. 6].

В. Пізані стверджував: «... різні мовні сім'ї – германська, слов'янська, балтійська, кельтська та інші – не є незалежними та монолітними групами, що виникли завдяки розщепленню такої ж монолітної індоєвропейської прамови, а являють собою результат поширення окремих явищ з одного або більше центрів, які через політичні чи інші причини, охопивши певну територію, по-різному поширилися в індоєвропейських та частково неіндоєвропейських мовах, якими розмовляло населення цієї території» [там само, с. 4]. Він переконував, що окремі діалекти, як результат такої еволюції, володіючи деякою кількістю спільних ізоглос, можуть зберегти численні особливості, що демонструє їхню приналежність до давніх мовних фаз, які передують часу відносної мовної єдності.

Ми бачимо, що, висуваючи нові гіпотези та заперечуючи неодмінне існування індоєвропейської прамови, В. Пізані насправді недалеко відійшов

від головного принципу походження кількох від спільного. Не приймаючи ідею розщеплення моноліту, він висуває ідею поширення явищ з одного або кількох. Як відомо, нічого нового не можна побудувати з нічого; а намагання італійського дослідника викласти свої гіпотези можна пояснити бажанням іти власним шляхом, хоча і в спільному напрямку.

В. Пізані пропонував зосередити свої зусилля на реконструюванні окремих мовних явищ: «Отже, порівняльне індоєвропейське мовознавство має повне право на існування лише в тому випадку, якщо воно буде обмежуватись порівнянням явищ та реконструкцією «праявищ», але не «прамов» » [там само, с. 10].

Знання про індоєвропейську прамову ми можемо отримати тільки шляхом порівняння мов, представлених у тих писемних пам'ятках, чия індоєвропейська приналежність не викликає сумнівів. Свідчення про такі мови ми маємо на всій території від Китайського Туркменістану до Іспанії та Ірландії, з ХІХ ст. до н.е. (анатолійські мови) до ХV ст. н.е. (албанська).

Про існування деяких індоєвропейських мов – пише сучасний французький мовознавець Ф. Бадер – ми можемо тільки здогадуватися, спостерігаючи їх сліди в топоніміці або формах, що часто відрізняються від очікуваних. Він справедливо зауважує, що у цьому ми повністю залежимо від надходження нових фактів. Відкриття тохарської мови на початку ХХ ст., потім дешифрування хетської мови (1916 р.) дещо похитнули образ індоєвропейської прамови, яка реконструювалась у ХІХ ст. головним чином на основі співвідношень між грецькою та індоіранською. Відкриття нових фактів з континентальної кельтської, пише Ф. Бадер, змушують дещо переглянути наше уявлення про знану до того часу спільнокельтську мову. Він також зауважує, що навряд чи можна вважати щось раз та назавжди встановленим. Як приклад Ф. Бадер наводить лікійську та лідійську мови, які у наш час розглядаються як індоєвропейські, а в середині ХХ ст. у виданні “Langues du monde” (1952 р.) до складу індоєвропейських мов включені не були [26, с. 202].

Відомий угорський та англійський мовознавець О. Семеренї також був упевнений, що реконструкція прадавніх форм відповідає стану мовознавства на відповідному історичному етапі. «... не можна не визнати, що кожна реконструкція відображає відповідний рівень розвитку лінгвістики. Як наслідок, реконструйовану форму, як і природничу наукову теорію, слід модифікувати та покращувати відповідно до нових відкриттів. Насправді, наші реконструкції ... «кращі» за ті, якими ми оперували сто років тому, тобто вони більше відповідають історичним фактам» [226, с. 37]. Учений говорив передусім про фонетичну реконструкцію, але її принципи саме в такому розумінні можна вважати універсальними.

В. П. Нерознак писав, що саме через те, що наші знання про доісторичні етапи мовного розвитку самі знаходяться у постійному русі, періодично змінюється і сама прамовна модель, тобто змінюється парадигма знання. Через це, переконував він, прамовна модель ніколи не може бути реконструйована як реальність. Вона постає як модель знання, що історично розвивається, відображає сучасний стан порівняльно-історичного мовознавства. Це мовознавство спирається не тільки на прийоми генетичної реконструкції (внутрішньої чи зовнішньої), але й на досягнення синхронного мовознавства, насамперед типологічного [188, с. 36].

3.5.2. Семасіологія та етимологія. Метою сучасної етимології є визначення того, у якій мові, на якому історичному етапі, на базі якої первинної мотивації і, відповідно, від якого слова, за якою словотворчою моделлю та з яким первинним значенням утворене слово, а також з'ясування шляхів і причин перетворення його первинної форми і значення віддавна аж до сучасного стану. Реконструкція первинної мотивації, форми та значення слова – предмет етимологічного аналізу.

Метою семантичної реконструкції є перетворення первісного змісту (денотативного значення), що можливе лише через дослідження стадій розвитку семантики слова, еволюції людської думки. А це безумовно,

пов'язане з різними лінгвістичними та екстралінгвістичними чинниками. Відомі вчені, такі як С. Абаєв, О. М. Трубачов, В. В. Левицький підкреслюють надважливу роль етимологічних досліджень у цьому процесі. Звісно, користь є двосторонньою: «Важливість семантики слова для праці етимолога є абсолютно очевидною; це той випадок, коли істина не потребує доказів, а коло її використання є надзвичайно широким» [266, с. 64].

Говорячи про те, що дає семантика етимології, О. М. Трубачов вважає доцільним і питання, що етимологія робить для семантики. Він переконаний, що жодна лінгвістична дисципліна не збирає настільки повну інформацію про значення слова, як етимологія, що поєднала заради своїх досліджень сучасні дані, історичні писемні пам'ятки, дописемну реконструкцію та семантичну типологію. Нерозуміння або навмисне ігнорування допомоги етимології при реконструкції семантичного значення слова, попереджає О. М. Трубачов, неодмінно призведе до нестачі матеріалу для пояснення певних мовленнєвих явищ, спроб отримати допомогу від інших наук. Звісно ж, психологія, філософія, культурологія та інші галузі знань роблять великий внесок у семасіологічні дослідження, але без етимології багато результатів набуватимуть певної штучності та необґрунтованості. Дослідник переконаний у взаємній користі співпраці цих двох наук.

Широкі перспективи О. М. Трубачов бачить у діяхронічних дослідженнях із семасіології, підкреслюючи незадовільний стан якості досліджень у цій галузі: «На жаль, ця дисципліна, що переживає бурхливий розвиток у наш час, постає перед нами у дещо самодостатній формі. «Примат синхронії над діяхронією» тут поки ще переважає мудрішу широту поглядів, хоча причина полягає, можливо, іноді не у свідомій тенденції, а, вочевидь, у недостатній обізнаності» [там само, с. 65].

Такої ж точки зору дотримується і С. Ульман. Він відзначає, що на початку 30-х років ХХ ст. спостерігалась переорієнтація семантики так само, як і багатьох інших розділах лінгвістики. Першочерговим завданням постає синхронічне дослідження мовних явищ, на перший план висунулось

використання описових та структурних методів. Традиційні методи вивчення лексичних змін хоч і не були повністю забуті, але, безперечно, відійшли на другий план. Наслідком цього С. Ульман вважає невелику кількість праць, присвячених пошукам семантичних законів. Увага дослідників мови концентрується здебільшого на синхронічних явищах загального характеру, а також на принципах, що визначають структуру словника.

Визнаючи складність та певну примхливість шляхів семантичного розвитку слів, В. І. Абаєв переконував, що у цій сфері не завжди царюють свавілля та хаос. Навпаки, «... широке залучення історико-семасіологічного матеріалу з різних мов, (не тільки споріднених), надає багатьом етимологічним дослідженням так саму переконливість із змістовної сторони, яку вони можуть мати із сторони формальної» [1, с. 62].

О. А. Меркулова у своїй статті «Семантичні закони і образ світу» розглядає проблему розробки нових методів етимологічного аналізу, які ґрунтуються не тільки на фонетичних законах, але й на семантиці слів. Вона говорить про відкриття семантичних законів шляхом аналізу лінгвістичних явищ через культурологічний аспект.

На її думку, результати етимологічних досліджень зіграли дуже важливу роль у становленні порівняльно-історичного методу. Порівняно з розквітом етимології у першій половині XIX ст., на сучасному етапі можна спостерігати згасання інтересу до етимології. Традиційні методи, переконує О. А. Меркулова, не відповідають сучасному стану теоретичного мовознавства через те, що вони, приділяючи велику увагу фонетичним законам, не враховують семантичну складову слова [184, с. 39].

Відомий сучасний російський лінгвіст Ж. Варбот визнає, що при всій беззаперечності зв'язку етимологічного аналізу форми і значення слова поширена думка про особливі труднощі семантичного аналізу (пояснення зв'язку та розвитку значень, реконструкції первинної мотивації та первинного значення) має об'єктивні підстави, оскільки семантичні зміни надзвичайно різноманітні за якістю і діапазоном, а в семантиці немає законів, що

визначають обов'язкові (для певних умов) зміни значень. Таким чином, етимологія спирається тільки на ймовірність семантичних змін.

Але, відзначає вона, і в аналізі семантичного аспекту слова етимологія має деякий набір методів, що виходять з принципу аналогії: метод семантичних паралелей, метод семантичного поля (і похідні від нього принципи номінації), метод порівняння із семантичним змістом етимологічного гнізда.

Метод семантичних паралелей полягає в тому, що як доказ передбачуваної зміни значення або можливості поєднання значень використовуються випадки аналогічного розвитку (або поєднання) значень. Так, похідність слова *дрібний* від *молоти* в семантичному плані аргументується розвитком слова *дробовий* від *дробити*.

Метод семантичного поля передбачає розгляд розвитку слова на тлі синонімічних або семантично близьких утворень (назви рельєфу, назви взуття, термінологія певного ремесла і т. п.), на матеріалі яких виявляються типові для цього поля принципи номінації (первинної мотивації) і, відповідно, визначається ймовірна первинна мотивація досліджуваного слова. Так, відома мотивація назв рельєфу назвами частин тіла людини або тварини (*ніс, хребет*) дозволяє генетично ототожнити російське *степь* – «безлісний, вкритий травою простір» (але первинне – «піднесена рівнина») з діалектним *степь* – «холка коня».

Семантичні зміни і типи мотивації лише частково пояснюються загальними закономірностями людського мислення (звідси семантичні паралелі змін типу: *близько* → *скоро*, *тяжкість* → *печаль*) або загальним досвідом матеріального виробництва, суспільного життя, спілкування людей (*гострий* → *швидкий*, *сильний* → *швидкий* → *нахабний*, *матеріал* → *предмет*, *виготовлений з цього матеріалу*).

Велика частина змін значень зумовлена природним та суспільним середовищем, історією культури, які багато в чому різні у кожного народу. Тому при використанні методів семантичних паралелей і семантичного поля

етимологія спирається насамперед на дані тієї ж мови або близькоспоріднених мов. Найбільша мовна близькість зіставлених матеріалів забезпечується методом порівняння семантики аналізованого слова із семантичним змістом (значеннями всіх споріднених лексем) етимологічного гнізда, яке визначається джерелом цього слова. Цілком слушною є думка Ж. Варбот, що тлумачення семантичних змін, попри всі можливості зазначених методів, має базуватися на сукупності знань про весь світ, який оточує носіїв мови, їхню історію, що може зумовити і неординарні зміни значень слів. Так, для тлумачення етимології слова *gorix* ключовим виявилось звернення до природного середовища слов'ян, у якому *gorixi* – це плоди ліщини, які ростуть пучками, в'язанками; це і дозволило пояснити слово *gorix* як похідне, з первинним значенням «зв'язати».

Для пояснення походження російського слова *орава*, при сучасному значенні «безладне і гучне скупчення людей», допомагають відомості про характерні для старого селянського побуту звичаї колективної допомоги під час найбільш трудомістких робіт, а також спорідненість з кашубським словом *orava* – «взаємна сусідська допомога при оранці». Отже, ця лексема зводиться до старої *кричати* – *орати* [54, с. 645-646].

Як бачимо, необхідним робочим прийомом в етимології є реконструкція – відновлення первинних форм і значень слів.

Однак між зафіксованим станом слова і реконструкцією його первинної форми і значенням завжди є часовий інтервал. Зміни, що відбулися за цей час «знімаються» теоретично, тому результати етимологічного аналізу є гіпотетичними при навіть найсуворішому дотриманні всіх методичних вимог. Безпосередній наслідок цього – чисельність етимологічних тлумачень одного і того ж слова, нерідко одночасно визнаних етимологією.

Гіпотетичність етимологічних рішень значною мірою визначається індивідуальністю історії кожного слова. Тому, цілком слушно зауважує Ж. Варбот, досліди формалізації етимологічного аналізу є практично

неефективними, оскільки формули цінні лише як засіб узагальнення проведених результативних досліджень.

У своїй праці «Індоєвропейська мова та індоєвропейці» Т. В. Гамкрелідзе та Вяч. Вс. Іванов висловлюють переконання у необхідності реконструкції лексичного значення слів для відбудови картини побутового життя давніх часів. Так само і Ж. Варбот висловлює впевненість, що, з'ясовуючи походження слів, виниклих у дописемний період, етимологія виявляє принципи номінації та реконструює лексичний фонд цього періоду, що становить інтерес не тільки для історичної лексикології, але і для вивчення історії відповідного суспільства, його матеріальної і духовної культури. Так, можливість генетичного ототожнення слів *корабель* і *короб* на праслав'янському рівні означає ймовірність виготовлення суден у стародавніх слов'ян шляхом плетіння.

Етимологічне вивчення запозичених слів виявляє контакти носіїв мови з іншими народами, час і характер цих контактів: велика кількість кораблебудівних і військових термінів, запозичених російською мовою з германських мов, назв одягу, страв – з французької.

Ж. Варбот відзначає небайдужість носіїв мови до зіставлення слів, і однією з причин цього є прагнення мовців (іноді навіть інстинктивне) з'ясувати для себе зв'язок того чи іншого слова з іншими словами. Якщо історичні зміни затьмарили цей зв'язок, нерідко відбувається «підганяння» форми слова до іншого, близького за звучанням, при умові певної близькості або схожості значень. Такі перетворення називаються народною етимологією. Так, слово *свідок* – похідне від *сведав*, перетворене народною етимологією в напрямку зближення із словом *бачити*.

Отже, етимологія вимагає не тільки пояснення походження слів, усвідомлюваних як етимологічно невизначені, але й вивчення генезису всього лексичного складу мови, незалежно від ступеня його етимологічної «прозорості» [54, с. 646-647].

Проголошення Ф. де Соссюром принципу дослідження мови «в самому собі і для себе» спричинило деякий відхід багатьох науковців його часу та наступних поколінь від дослідження власне мови та культури; велика увага приділялася вивченню структури мови. У кінці XIX та упродовж XX ст., особливо у другій його половині, зацікавленість структурою змінюється дослідженням мови як продукту людської культури у тісному зв'язку з нею і на широкому фоні історії носіїв мови.

3.5.3. Реконструкція та діяхронна інтерпретація. Г. А. Климов відзначав самокритичність ранніх компаративістів, які часом визнавали непереконливість результатів щодо сутності вироблених ними операцій. Характеризуючи теоретичну спадщину представників лінгвістичної парадигми періоду до молодогограматизму, він говорив про невизначеність у тому, що саме означали відкриті їми співвідношення.

Не дуже помітно, на його думку, прогресувала й теорія методу компаративістики й у період панування молодогограматичної доктрини. Незважаючи на існування по кінець XX ст. безлічі емпіричних досліджень, що демонструють методичні можливості різних типів реконструктивної процедури, загальний стан розробки цієї ключової для генетичного мовознавства проблематики і на теперішній час важко вважати цілком задовільним. Це спонукає знову звертатися до самої основи лінгвістичної реконструкції.

Предметом розгляду статті Г. А. Климова «Реконструкція і діяхронічна інтерпретація в компаративістиці» служить порівняльна характеристика двох, на переконання автора, істотно різних процедур компаративістики, що, зазвичай, об'єднуються як єдиною системою символізації, так і загальним терміном *реконструкція*. Термін *реконструкція*, як правило, вживається безвідносно і до самого змісту цього прийому, і до ступеня ймовірності конструктів, які при цьому вибудовуються. Лінгвіст переконує, що саме відмінності між ними змушують провести принципове розмежування між

поняттям власне реконструкції, з одного боку, і поняттям діахронічної інтерпретації, з іншого. Таке розмежування, поза всяких сумнівів, не залишилося непоміченим в компаративістиці, але його важливість для дослідницької практики залишається не оціненою належним чином.

Г. А. Климов відзначає відсутність навіть більш-менш стійкого позначення діахронічної інтерпретації. Говорячи про далеко не однозначне використання в літературі термінів «дальня реконструкція» та «подальший аналіз», автор вважає не надто вдалим терміни, «реконструктивний аналіз», «прареконструкція» і навіть сам термін «діахронічна інтерпретація», запропонований О. Семереньї.

Дослідник визнає, що необхідно обґрунтувати доцільність такого термінологічно розмежування, оскільки бачення власне реконструкції і подальшого по відношенню до неї кроку – діахронічної інтерпретації, як правило, виявляється невідомим компаративістам-емпірикам. Однак, таке розмежування застосовується все частіше багатьма теоретиками порівняльного мовознавства, які часто доходять до нього самостійно. «Якщо власне реконструкція, (яка вживається з метою історичного тлумачення відповідностей, зафіксованих у фактах споріднених мов), призводить до побудови певного архетипу (праформи), то діахронічну інтерпретацію, (що надає вже не реальний мовний субстрат, необхідний для реконструкції, а тільки архетипи), компаративіст застосовує при бажанні поглибити діахронічну перспективу дослідження за рахунок проникнення в хронологічно більш віддалені етапи прамовного стану» [128, с. 10].

Отже, компаративіст у результаті реконструкції формулює гіпотезу так би мовити «першого ступеня», а потім за допомогою діахронічної інтерпретації формується гіпотеза «другого ступеня».

Російський лінгвіст другої половини ХХ ст. І. М. Тронський в загальних рисах проводив розмежування між власне реконструкцією та діахронічною інтерпретацією. «Порівняльно-історичний метод, – писав він, – сам по собі доводив тільки до «архетипу», до того пункту, з якого починалися

розбіжності в окремих відгалуженнях. Для того, щоб йти далі, треба було оперувати іншими методами – методом пережитків, методом системної реконструкції, зразки для яких були вироблені на позамовному матеріалі, наприклад, у галузі доісторичної етнографії. Ці методи належало застосовувати до матеріалів уже не історичних мов, а до даних, здобутих тією реконструкцією, що була вироблена шляхом порівняння» [262, с. 5].

Отже, до діахронічних інтерпретацій повинні бути віднесені будь-які дослідження відновлення на рівні так званих «предпрамов» (preprotolanguages), тобто прамовних станів другого і віддаленішого від сучасності порядку, оскільки вони вже цілком ґрунтуються на зіставленні прамовних архетипів. Зокрема, статус діахронічної інтерпретації з усіма наслідками, і перш за все, щодо ступеня їхньої достовірності, належить відновленням, які застосовуються у суперечливих гіпотезах щодо зовнішньої спорідненості індоєвропейських мов.

Підтвердженням спорідненості індоєвропейських мов, підкреслює Г. А. Климов, є те, що проміжні прамови виводяться на матеріалі вже певним чином генетично згрупованих мов, що можливе лише за умови попереднього визнання їхньої спорідненості. Тим паче, немає підстав для сплутування з діахронічною інтерпретацією практики звернення до так званої «ступеньованої реконструкції», за допомогою якої простежуються проміжні етапи мовної історії від прамови до сучасності. Оскільки дослідження не втрачає при цьому своєї опори на фактичну мовну даність, воно цілком залишається у сфері реконструкції як такої [128, с. 12].

Не слід, однак, вважати, відзначає Г. А. Климов, що в конкретних порівняльно-історичних дослідженнях обидва різновиди реконструкції незмінно виступають у своєму ідеальному вигляді. Насправді проведені реконструктивні операції часто виявляються складнішими через випадки узгодження діахронічної інтерпретації з елементами власне реконструкції для вирішення якогось єдиного завдання. Автор упевнений, що розмежування понять «власне реконструкція», з одного боку, та «діахронічної

інтерпретація», з іншого, виявляється корисним не тільки для компаративістики, але й для інших галузей мовознавства, яким притаманний чітко виражений діахронічний аспект досліджень [там само, с. 15].

Кардинально відмінними виявляються продукти реконструкції та діахронічної інтерпретації по відношенню до ступеня своєї вірогідності (незалежно від реальної хронологічної глибини відновлення). На думку Г. А. Климова, вибудовані архетипи часто відповідають як відносній, так і абсолютній достовірності, незважаючи на якусь умовну межу між ними. Як приклад учений пропонує архетип, виведений на основі відносно достовірної реконструкції із сукупності міжмовних відповідностей: герм. **kuningas* «старійшина роду, король», і «абсолютно» достовірний – архетип, верифікований за допомогою подальшого виявлення його реального мовного антецеденту як архаїзм у якійсь із споріднених мов у давніх писемних пам'ятках або як запозичення в неспорідненому мовному середовищі (герм. *kuningas* – давнє запозичення в прибалтійсько-фінських мовах). Що ж стосується ступеня достовірності діахронічної інтерпретації, то, змушений визнати Г. А. Климов, про неї, як правило, не доводиться говорити навіть у тих оптимальних випадках, коли дослідження проводяться над архетипами, реконструйованими з високою мірою надійності. Тим паче, важко судити про ступінь їхньої достовірності, якщо вони надбудовуються над декількома з конкурентних архетипів.

Головними причинами того, що кон'єктури діахронічної інтерпретації практично не піддаються верифікації, Г. А. Климов вважає звичайну неможливість простежити їх реальні мовні антецеденти, з одного боку, і обмежену ефективність підтвердження їхньої типологічної (структурної) коректності, з іншого. За цих умов ступінь їх правдоподібності визначається, в основному суб'єктивно забарвленою оцінкою компаративіста. Неможливість зіставлення варіантів контролю за цими побудовами з перспективами верифікації архетипів Г. А. Климов демонструє за допомогою трактування праїндоевропейської історичної форми двоїни числівника **oktou*

«вісім», що самостійно не реконструюється у **okto* «чотири». Це лише в загальних рисах підтверджується картвельським матеріалом: пор. лазьк. *otxo-* «чотири», що походить з пракартвельскоіндоєвропеїзму **otxo-*, не виявляє з ним бажаної повної формальної тотожності [там само, с. 12-13].

3.5.4. Принципи та труднощі семантичної реконструкції та синкретизм. Для структури та історії індоєвропейських діалектів суттєвого значення набуває вивчення та реконструкція лексичної семантики та встановлення діалектично розподілених загальноєвропейських лексем [78, с. 459].

Соціолінгвістика, етнолінгвістика, психолінгвістика надають важливу додаткову інформацію про вплив екстралінгвістичних факторів на історичне та сучасне існування мови і допомагають спостерігати й розуміти причини семантичних змін.

Одним з прийомів об'єктивного відновлення незасвідчених прадавніх форм мови є семантична реконструкція. Вона являє собою певний алгоритм дій при дослідженні стародавніх значень слів споріднених та неспоріднених мов.

Для того, щоб реконструювати лексику, писав Ж. Одрі, недостатньо зіставляти лексеми. Після того, як визначається мотивована основа, писав він, найчастіше реконструюється лише тільки потенціальне значення. Учений подає такий приклад: гр. *κλέος*, вед. *śrávah*, слава, авест. *sraṇō*, старосл. **СЛОВО** «слово» реконструюють мотивовану індоєвропейську основу **klé-os-* *те, що слухають*. Але ніщо на лексичному рівні не дозволяє віднести до індоєвропейської значення лексем *слава* або *слово*, зауважує мовознавець [195, с. 116-117].

Майже кожен дослідник одним з найголовніших принципів реконструкції лексичного значення слів уважав та вважає принцип їхньої співвіднесеності з позамовною реальністю. Аналізуючи певні зміни у житті суспільства різних народів, учені встановлюють відповідності, проводять

паралелі та реконструюють лексичні значення в глибину історії аж до самої прамови.

Сучасний російський лінгвіст О. О. Сорокіна пропонує такі принципи реконструкції прадавніх лексичних форм: 1) встановлення значень слів, що досліджуються за допомогою контекстів, 2) вивчення давньої лексики за семантичними розрядами та тематичними групами, 3) виокремлення етимологічних та типологічних даних як факторів, що науково обґрунтовують результати, отримані у процесі семантичної реконструкції; 4) враховування екстралінгвістичних даних – історичних та археологічних досліджень [248, с. 6].

Певними труднощами у встановленні спільноєвропейських лексем є історичні фонетичні зміни, що можуть вести дослідника хибним шляхом. Наприклад, фонетичні відхилення можуть викликатися заборонаю (скажімо, релігійною) використання тих чи інших слів. Такі явища можна спостерігати у словах, що входять до лексико-семантичних груп назв частин тіла або назв тварин. Табуїстичні та евфемістичні фактори роблять процес реконструкції складнішим, але у той же час здатні розширювати коло досліджень.

Одне із суперечливих питань сучасної лінгвістики, що навряд буде вирішеним у доступному для огляду майбутньому, – це різні етимологічні дані щодо семантичної реконструкції одних і тих самих слів у спеціалізованих словниках. Не треба надмірних зусиль та багатьох етимологічних словників, щоб з'ясувати відповідний реконструйований шлях слова в одному словнику та виявити іншу інформацію або навіть її відсутність в іншому джерелі. Аналізуючи різні реконструкції, перед дослідниками постає питання, якій точці зору надати перевагу.

Е. А. Макаєв уважав, що особливої уваги заслуговують явища, які відносяться до семантичної екстраполяції. У своїй статті «Реконструкція індоєвропейського етимона» він визначав їх як спосіб альтернативного рішення, коли два або кілька із запропонованих етимологічних пояснень мають деяку ступінь імовірності і досліднику доводиться обирати, за

допомогою якого з цих пояснень (або етимологічних альтернатив) відновлювати план змісту індоєвропейського етимона.

Учений подає кілька характерних прикладів із різних етимологічних досліджень.

1. Вірм. *haç* «хліб» Х. Педерсен зіставляє з гр. *πατέομαι* – «їсти», гот. *fodjan* – «годувати», реконструюючи індоєвропейську праформу **pat-ti*; А. Вальде - І. Гофман зіставляли вірм. *haç* з лат. *panis* – «хліб», указуючи на індоєвропейський архетип **pa-sko* або **pa-ski*. Н. Покорний пов'язує *haç* з і.-є. коренем **pek* ~ – «піч», подаючи праформу **pek-ti*, хоча виведення вірм. *ç* < і.-є. *k* ~ *t* видається сумнівним. Позначення хліба у різних індоєвропейських мовах, відзначає Е. А. Макаєв, дозволяє зв'язати семантично слово *хліб* із семантичним полем «годувати, харчувати, їсти». Однак не виключена можливість запозичення вірм. *haç* з кавказьких мов.

2. Я. Фріск, подаючи етимологію гр. *ποταμός* – «ріка», зближує це слово з гр. *πίπτω* – «падати» і відновлює як вихідне значення «водопад»; Я. Ваккернагель пов'язав гр. *ποταμός* з грець. *πετάνωμι* – «поширювати, простягати», встановлюючи вихідне значення для «поширення, розтікання» і наводячи семантичну та етимологічну відповідність герм. **fapma* – «відстань між витягнутими руками, обійми». Деякі додаткові дані на захист цієї точки зору надав Фр. Шпехт, знаходячи низку семантичних паралелей в англосаксонській поезії: давньоангл. *flód* – «потік, ріка» та давньоангл. *faeðm* – «обійми, сажень» в Беовульфі: «... *léton weg niman / flod faeðmian fraetwa hyrde*» (вірші 31, 32, 33) «відправили в путь, віддали повелителя в обійми вод», однак доводи Фр. Шпехта, на думку Е. А. Макаєва, не видаються цілком переконливими.

Е. А. Макаєв говорив про доволі серйозну проблему, яку наочно демонструє вищеподаний матеріал. Дослідники, зауважує вчений, далеко не завжди чітко розуміють, який етимологічний зріз вони мають на увазі, тобто чи йдеться про відновлення протовірменського та, відповідно, протогрецького етимона, чи про індоєвропейський етимон. Він вважає, що

питання може бути сформульоване так: 1) як вихідне у протовірменській для вірм. *haç* впливає значення «їжа, корм»; як вихідне для гр. *ποταμός* у протогрецькій впливає значення «водопад»; 2) вищевказані вихідні значення приписуються індоєвропейському етимону.

Е. А. Макаєв переконаний, що у першому випадку процедура реконструкції вихідного значення не може викликати жодних заперечень і, очевидно, використання внутрішньої реконструкції семантичного рівня окремої індоєвропейської мови дозволить внести більшу ясність у відносну хронологію семантичних трансформацій і тим самим дозволить уточнити методику етимологічних досліджень. Слабкістю представленого прикладу він вважає те, що співвідношення плану вираження і плану змісту етимона залишається невизначеним, тому що для вірм. *haç* відновлюється загальне значення «їжа, корм», а реконструкція надається на загальноіндоєвропейському рівні. У протовірменській, відзначав Е. А. Макаєв, таке поєднання було неможливим.

У другому випадку, зазначав мовознавець, на жаль, використовується досить поширена в порівняльному мовознавстві процедура, відповідно до якої будь-яке значення лексеми будь-якої індоєвропейської мови механічно приписується спільноіндоєвропейській мові, тобто це значення приписується плану змісту індоєвропейського етимона. Таку реконструкцію Е. А. Макаєв не схвалює. Семантичний рівень спільноіндоєвропейської мови у цьому випадку виявляється місцем накопичення всіх можливих семантичних спектрів окремих індоєвропейських мов. Через це індоєвропейська реконструкція стає нереалістичною і загрожує втратити розумне підґрунтя.

Саме таким нагромодженням семантичних зрушень вважається вченим схема П. Перссона «Зміна значення слів», подану в додатку до його широковідомої монографії. Реконструюючи індоєвропейський етимон для одно- та двоскладових баз, П. Персон встановлює, на його думку, найбільш типові семантичні зрушення: *колодязь* < *бити ключем, вирувати*; *куц* < *здуття, набухання*; *думати* < (*подумки*) *спостерігати*;

слуга < напружуватися, поспішати; жолудь < їжа; м'ясо < шматок, частина; страх < застиглий, нерухомий; гасити < слабкий, млявий; посміхатися < блищати; чистий < блиск; мішок < здуття; грати < скакати; суперечка < неспокійний рух; гудити(ганьбити) < рвати, виривати; смерть < розпад тощо. Якщо не порушувати питання обґрунтованості та реалістичності таких семантичних перетворень, залишається неясним, переконаний Е. А. Макаєв, наскільки ймовірно вони походять із спільноіндоєвропейської епохи, чи можуть ці зрушення включатися в характеристику плану змісту індоєвропейського етимона. Невизначеним для дослідника виявляється й те, чому ці реконструкції належать до епохи роздільного існування індоєвропейських мов і як відображають внутрішній процес розвитку лексико-семантичної системи однієї або декількох індоєвропейських мов.

Е. А. Макаєв не мав сумнівів, що у такому випадку вищеподані семантичні зрушення не можуть бути приписані безпосередньо індоєвропейському етимону, і, закономірно, виникає питання, що в такому випадку входило до плану змісту індоєвропейського етимона? Отже, є певна необхідність поширення принципу відносної хронології і на лексико-семантичний рівень.

На думку Е. А. Макаєва, пильної уваги заслуговує методика Я. Фріска, яку варто застосовувати для реконструкції плану змісту індоєвропейського етимона. В основі цієї процедури покладений постулат про можливість виявлення плану змісту відповідного етимона шляхом транспозиції його плану вираження з однієї мови в іншу. Визначаючи етимологію вірм. *erdnum* (суч. вірм. *erdvel*) «клястися», Я. Фріск виходить з того, що для вірм. *erdnum* індоєвропейська праформа повинна бути, передусім, відновлена як **dhru-nei-ti*. Якщо, продовжує дослідник, і.-є **dhru-nei-ti* транспонувати в звукову оболонку грецької мови, то ми повинні отримати гр. **υρῦνομι* або **υρενομι*. Але, зазначає він, така основа в грецькій не засвідчена, хоча представлена основа гр. *υρέομαι* «дзвеніти, звучати, голосно лунати, голосно кричати», що

й відповідає вірм. *erdnum*. Як семантичні зрушення дослідник порівнює нім. *schwören* «клястися», гот. *swaran* та давньоінд. *sváratī* «дзвеніти, лунати».

Е. А. Макаєв переконував, що ця методика етимологічного аналізу може особливо ефективно застосовуватися при аналізі лексем, які відносяться до певних шарів індоєвропейського кореневого слова – до сакральної, поетичної, правової лексики, при цьому лише тоді, коли семантичний аспект лексеми у цій мові є точно встановленим і його розвиток добре документований у пам'ятках. В іншому випадку, впевнений він, така етимологічна процедура не може дати очікуваних результатів і повинна бути відкинута.

Роблячи висновки з вищеподаних варіантів реконструкції, Е. А. Макаєв виражає сподівання, що надалі не нагромадження значень та семантичних трансформацій, а семантична вибірковість стане провідним принципом при реконструкції плану змісту індоєвропейського етимона. Він також сподівається, що вибір етимологічного альтернанта при цьому буде надалі регулюватися більш об'єктивними критеріями, тому що сама методика відновлення індоєвропейського етимона набуває строго наукового характеру лише тоді, коли в розпорядженні дослідника є вичерпний опис індоєвропейської семасіології, коли встановлений характер та напрямок семантичних трансформацій в різних ареалах індоєвропейської мовної спільноти, розкриті принципи моделювання внутрішньої форми окремих індоєвропейських мов і навіть цілих ареалів, що позбавляє реконструкцію індоєвропейського етимона анахронізмів і дозволяє етимології за строгістю та точністю лінгвістичного аналізу зайняти належне місце в індоєвропейському порівняльному мовознавстві поряд з порівняльною фонетикою та порівняльною граматикую [171, с. 31-33].

Тим часом мислення знаходить своє вираження і відображення в словнику так само, як і в усьому складі мови. Знання ідеології соціального середовища на тому чи іншому ступені суспільного розвитку само по собі ще не веде прямим шляхом до розуміння семантичної системи мови цього

середовища. Ідеологія й мова не є дзеркальними відображеннями одне одного. Відомо, що в мові, поряд з відображенням живих ідей сучасності, величезну роль відіграють успадковані від минулого – іноді дуже далекого – технічні засоби вираження. До того ж, про світогляд давніх епох у дослідженнях істориків культури зазвичай складається або однобічно спотворене, або надто абстрактне уявлення. Світ значень, відображений у формах мови, має в різних системах свої закони зв'язків, свої принципи побудови. Зрештою, для вивчення історії навіть окремих слів необхідно відтворити повністю контексти вживання цих слів у різні періоди історії мови, а також різні види їхніх зв'язків і співвідношень з іншими лексичними рядами. А це – мета майже нездійсненна.

Слова, ідеї і речі повинні вивчатися як аналогічні та взаємодіючі ряди явищ. Але співвідношення між ними – складне. В історії матеріальної культури функції та зв'язки речей змінюються залежно від контексту культури, від її стилю. Форми світоглядів також еволюціонують, і навряд чи відтворення ідеологічних систем минулого можливе без допомоги лінгвістичного аналізу. Мова – це не тільки засіб вираження думки, а й форма її становлення, орган освіти думки (як казав Гумбольдт) – і разом з тим сама сформована думка. Історичне вивчення словника неможливе без знання історії матеріальної і духовної культури, але воно не повинно полягати в механічному поєднанні фактів побуту і світогляду з формами мови. Звісно, для розуміння будови лексичної системи, властивої тому чи іншому періоду розвитку мови, необхідне знання типів мислення, властивих різним епохам, необхідне чітке уявлення історичних законів зв'язку понять і значень. Але тут виходить своєрідне зачароване коло. Відкриття закономірностей в історичних змінах форм і типів мислення неможливе без вивчення історії мови і, між іншим, історії слів і їхніх значень. Історія ж мови, у свою чергу, як наукова дисципліна, немислима без загальної бази історії матеріальної і духовної культури і, насамперед, без знання історії суспільної думки. На сьогодні часті провали і блукання на цьому шляху неминучі. Досить послатися на

відсутність розробленої семантичної історії таких слів, як *особистість, дійсність, правда, право, людина, душа, суспільство, значення, сенс, життя, почуття, думка, причина*.

Щоправда, з'ясуванню причин і умов семантичного розвитку лексичних систем допомагає знання загальних етапів і напрямів історії мови в цілому. Історія значень слова може бути відтворена лише на широкому тлі історії семантичних систем цієї мови. Ще в 90-х роках XIX ст. М. М. Покровський відстоював цю тезу: «Окремі явища мови цілком зрозумілі нам лише тоді, коли ми будемо вивчати їх не лише у зв'язку з тими спеціальними категоріями, до яких вони належать, але, по можливості, і у зв'язку із загальним розвитком» [202, с. 19].

Аналізуючи висловлювання І. А. Бодуена де Куртене про процес зміни та розвитку значення коренів від невизначеності до визначеності змісту і від конкретності до абстрактності, А. Г. Григорян звертає увагу на те, що перший з цих напрямків не суперечить другому, а є процесом спеціалізації, «розчленування» початкових синкретичних значень. Це підтверджується іншим висловлюванням І. А. Бодуена де Куртене: «Як приклад проблем, які цього стосуються (семасіології), можу назвати процес все більшого осмислення значення слів, що регулярно повторюється, процес переходу від конкретності до абстрактності» [40, с. 214].

Таким чином, робить висновок А. Г. Григорян, синкретичність (нерозчленованість, дифузність) значень не тільки не є тотожною їхній абстрактності, але й певним чином протиставляється їй. Синкретичність зближує з конкретністю те, що обидві ці властивості часто відносяться дослідниками до ранніх етапів семантичної історії слів. Але, зауважує лінгвіст, синкретизм, всупереч поширеній думці, має відношення не тільки до стародавніх значень слів. Синкретизм – поняття відносне, і про нього можна говорити лише з деякої зовнішньої (часто пізнішої) точки зору.

Про синкретизм йдеться тільки при зіставленні різночасових фактів однієї й тієї ж мови та тільки у тих випадках, коли сам розвиток мови призвів

до розрізнення значень, які раніше не розрізнялися. Таким чином, сучасні значення є нітрохи не менш синкретичними, ніж давні, а останні нітрохи не менш «розчленовані», ніж перші. Різниця, переконує А. Г. Григорян, лише у тому, що ми можемо дивитися на стародавні слова новішим поглядом [102, с. 60].

Абсолютної синкретичності або абсолютної «розчленованості» не існує, так само як «немає ані першого, ані останнього слова», писав М. М. Бахтін [27, с. 373].

В. В. Левицький уважає, що термін *семантичний синкретизм*, а саме, об'єднання в одному слові кількох, часто важко співвіднесених, семантичних компонентів, є, певною мірою, умовним. Те, що позначається словом *синкретизм*, пише він, може бути лише ланцюжком семантичних трансформацій, з якого досліднику відомими є початкова та кінцева ланка. І це твердження відмінне від поглядів М. М. Бахтіна. Щодо проміжних ланок у таких ланцюжках, – пише В. В. Левицький, – то вони, як правило, припускають велику кількість альтернативних тлумачень. Кожне з цих тлумачень може бути підтвержене реально зафіксованими фактами у тій чи іншій мові. Звісно ж, визнає він, у деяких випадках семантичні гіпотези, що висуваються, залишаються суто умоглядними (абстрактними). Їх реальність можна підтвердити тільки відповідними семантичними змінами, які мають регулярний характер [155, с. 350].

Однією з найбільш важливих гіпотез сучасної семасіології, яка є основою для етимологізації індоєвропейських та германських коренів, як уважає В. В. Левицький, є гіпотеза про синкретизм поняття «різати/зв'язувати/гнути».

Аналізуючи зіставлення, наведені О. М. Трубачовим («Етимологічний словник слов'янських мов»), і ті самі зіставлення, подані етимологічним словником Ю. Покорного, В. В. Левицький говорить про два принципово різних підходи до інтерпретації мовних фактів. В одному випадку протилежні значення «різати» та «зв'язувати» розглядаються як варіанти єдиного

синкретичного значення, а в іншому – ці значення приписуються або омонімічним формам, або інтерпретуються як деривати, що виникли у результаті ланцюжка семантичних змін («різати > займатись різьбою > вміло вирізане, фігура, образ»), або як комплексна дія, яка складається з різних видів діяльності («збивати», «теслярувати», «плести», «з'єднувати» та ін.)

Гіпотеза про семантичний синкретизм, підкреслює В. В. Левицький, дозволяє по-новому інтерпретувати цілий ряд індоєвропейських коренів та їх дериваційно-семантичних зв'язків [там само, с. 350-352].

А. Г. Григорян розглядає реконструкцію як процес, що передбачає зворотню дію до процесу деривації, з тією різницею, що реконструкція – це дослідницька процедура, а деривація – реальний мовний процес.

У мовознавстві другої половини ХХ ст., відзначає А. Г. Григорян, поширення набув термін «семантична деривація», що, однак, вживається неоднозначно. Визначення поняття семантичної деривації тісно пов'язане з тезою про єдність форми та змісту в мові у найширшому, загальномовному (точніше, семіотичному) плані, про абсолютну взаємозалежність між формою та змістом: будь-якій, навіть найдрібнішій зміні форми відповідає паралельна зміна змісту [102, с. 61].

Цим змінам приділяв пильну увагу О. О. Потебня, досліджуючи поетичну мову, яка, безперечно, схильна до таких змін слова, навіть якщо вона не впливає на його фонетичний аспект, відбивається на особливостях сполучуваності та на інших формальних характеристиках слова.

Щодо лексики, то тут єдність форми та змісту зазвичай розуміється не так абсолютно. Загалом, визнається існування паралелізму (симетрії) між цими двома планами, але допускається і можливість різних відхилень. Аналізуючи погляди Є. Куриловича та Е. Сепіра, А. Г. Григорян подає такі можливі варіанти: 1) змінюється і форма, і зміст. Сюди відносять звичайний (регулярний) словотвір, деетимологізацію, тобто паралельну втрату формального та семантичного членування, і т. д.; 2) змінюється форма при незмінному вмісті (порівняйте словозміну і різні фонетичні процеси, що не

торкаються семантики слова); 3) змінюється зміст при незмінній формі (порівняйте різного роду переноси значень, у результаті яких виникає полісемія).

Термін «семантична деривація», відзначає вчений, використовується у таких значеннях: а) будь-яка зміна змісту безвідносно до зміни форми; б) семантичний процес (відношення), паралельний процесу стосовно формальної деривації – 1-й варіант із наведених вище, в) зміна змісту при незмінності форми – 3-й варіант [там само, с. 61].

Для вирішення завдань історичної та сучасної семасіології найбільш перспективним видається широке розуміння семантичної деривації саме через її широту та загальність.

Засновники вчення про внутрішню форму слова (В. фон Гумбольдт, Х. Штейнталь, О. О. Потебня) зосереджували свої зусилля на розробці двох основних питань: 1) про походження й онтологічну сутність слова (і мови в цілому), 2) про відмінності людських мов, зумовлені їхньою внутрішньою формою. І аж до сьогодні під внутрішньою формою бачать насамперед чинник, що зумовлює різницю у мовах. У той же час А. Г. Григорян наділяє функції внутрішньої форми навіть більш важливим значенням: вони дозволяють виявляти та описувати спільність формальної та семантичної структури слів спочатку в одній й тій самій, а потім вже і в різних мовах [там само, с. 61-62]. Автор уважає О. О. Потебню ученим, який одним з перших поряд з теоретичним осмисленням внутрішніх зв'язків слів запропонував їхню практичну розробку на широкому слов'янському матеріалі.

Схожа робота, відзначає А. Г. Григорян, але на матеріалі класичних мов була виконана М. М. Покровським. Але те, що зроблено, становить лише невелику частину того, що ще належить зробити. Деякі автори вважають вчення про внутрішню форму різновидом етимологічного дослідження так званою «ближньою етимологією». Але якщо врахувати, що: 1) етимологія насамперед займається словами із «затьмареною» внутрішньою формою, лише епізодично звертаючись до більш «прозорих» утворень, як-от: рос.

постылый, приличный, завидовать, позор, омерзение тощо, (хоча їхня семантична історія, переконаний лінгвіст, іноді вимагає докладних коментарів); 2) вчення про внутрішню форму традиційно займається такими загальними питаннями, як співвідношення форми і змісту, мови і мислення та ін., – то виявиться, що і за об'єктом вивчення, і за проблематикою вчення про внутрішню форму є ширшим, ніж етимологія.

Вужчий погляд на вчення про внутрішню форму слова ґрунтується на думці, що не всім лексемам вона притаманна. При цьому, вважає А. Г. Григорян, мають на увазі тільки «прозору внутрішню форму, яка відображає живі словотворчі зв'язки. З історичної ж точки зору всі слова під час свого виникнення мають внутрішню форму. Виняток можна було б зробити лише для перших слів, якби вони існували» [там само, с. 62].

Досліджуючи слов'янську ремісничу термінологію в діахронічному аспекті, О. М. Трубачов доводить, що зв'язки з плетінням у термінології гончарства виявляються набагато повнішими та яскравішими, ніж у термінології ткацького виробництва [263, с. 19, 244].

Висновки, зроблені вченим, базуються на розкритті давніх семантичних зв'язків та тотожностей: техніка плетіння та ткацтва є взаємопов'язаними, тому що ткацтво розвинулося з більш давнього плетіння. Беручи до уваги таку історичну спорідненість, лінгвіст вважає, що цілком природним було б відображення цього зв'язку на всій семантиці ткацької лексики, у той час, коли насправді він помітний лише в незначній мірі. Як приклад вчений наводить факт, що серед дослідженого ним матеріалу слов'янських мов жодна назва посудини з глини не утворена від основи зі значенням *пекти, обпалювати*. На підставі отриманих результатів О. М. Трубачов говорить про *автономність плану лексичної семантики також й по відношенню до плану самих реалій та відповідних їм понять*.

У процесі виникнення словотворчої інновації, а також пов'язаної з нею семантичної інновації нове та старе значення можуть вступати у відношення певної парної рівноваги, за якої нове значення закріплюється за старою

формою, у той час коли старе – за словотворчим похідним. Як приклад вчений наводить слово *лоток* – «мілке дерев'яне коритце» та *латка* – «сковорода з глини», припускаючи, що друге походить від першого (подовження кореневого голосного), але в плані семантики є більш давнім [там само, с. 220-221].

Однією з перешкод у реконструкції лексичного значення слів відомий італійський дослідник В. Пізані вважає прийом, що використовується з метою утворення та засвоєння слів описового характеру. Він досить часто залучається для тлумачення слів номінативного характеру, у результаті настає помилкове розуміння слова, оскільки неточно встановлюються відношення, які не мають нічого спільного з подальшими словами. Як приклад вчений пропонує слово *calimatis*, що мало початкове значення «лихо, нещастя» взагалі; пізніше воно почало сприйматися зі значенням «неврожайний рік», оскільки у складі цього слова помилково бачили *calamus* – «тростина, стебло». У поданому випадку, зазначає В. Пізані, переосмислення відбувається у тісному зв'язку з народною етимологією, і помилка виявляється тільки з історичного погляду. Лінгвістичне ж утворення у цьому прикладі є досить природним, і той факт, що його підтримують чи не підтримують носії мови (і через це воно знаходить або не знаходить своє місце серед елементів, використовуваних у певному мовному середовищі), він вважає свідченням позитивного чи негативного ставлення мовців до новоутворення, але не заперечує його законності. Саме діяльність колективу щодо тлумачення слів номінативного та описового характеру виявляється важливою складовою в історичному дослідженні змін лексичного значення слів та реконструкції найдавніших пам'яток, отже, переконаний В. Пізані, є складовою етимологічної науки.

Надзвичайно важливим для вивчення процесів зрушення у семантиці він вважає дослідження способів існування колективу, що розмовляє та направляє свої зусилля на описову та номінативну діяльність.

Проблемним, на думку Ф. Бадера, виявляється питання про можливість отримання точних наукових результатів (реконструйованих праформ) через розуміння того факту, що індоєвропейська, як і інші мови, із самого початку знаходилась у постійному розвитку. Звісно, не підлягає сумніву той факт, що реконструювання індоєвропейської прамови в загальних рисах є цілком можливим. Дослідники мови намагаються дати відповідь, чи не є намагання детального реконструювання прамови всього на всього міражем [26, с. 202].

Які ж фактори відіграють важливу роль в оцінюванні науковості та, насамперед, правдивості реконструкції? Для оцінювання вірогідності синтаксичної реконструкції відомий австрійський учений В. Дресслер пропонує такі критерії, які за умов незначного корегування, є цілком прийнятними для вірогідності реконструкції лексичного значення слова. Це, по-перше, визначення розповсюдженості відповідного випадку у давній індоєвропейській мові; по-друге, наявність регулярного співвідношення значення реконструйованого слова з відповідними уявленнями у різних індоєвропейських мовах; по-третє, результати внутрішньої реконструкції; по-четверте, наявність додаткових явищ у рамках реконструйованого випадку.

Ще одним важливим фактором, на який дуже рідко звертається увага при реконструкції прамови, В. Дресслер визначає фактор мовної типології. Він вважає реконструкцію неправдоподібною, якщо та не має відповідностей у жодній живій мові світу. «Чим більше (у процентному відношенні) паралелей виявляється у живих мовах, тим більш вірогідною є гіпотеза. Якщо реконструкція відповідає певній квазіуніверсалії, то вона є правильною з великою вірогідністю. Якщо вона відповідає універсалії, то вона є достовірною» [107, с. 409].

Яскравими прикладами до вищеподаних тверджень можуть бути терміни спорідненості, наведені Ж. Одрі, які від Індії до Ірландії точно відповідають один одному; скажімо, назва матері: давньоінд. *mātár-*, давньогр. *μάτηρ*, лат. *māter*, гот. *mōþar*, давньоірл. *máthir*. Оскільки тут процес

запозичення виключається через віддаленість мов одна від іншої у просторі та часі, ця співвіднесеність може бути пояснена тільки їх спільним походженням, отже не існує природного та необхідного зв'язку між формою та змістом [195, с. 24-25]. У цьому випадку паралель із живими мовами є більш ніж наочною, на що вказував В. Дресслер.

Відомий мовознавець Е. Бенвеніст, розглядаючи проблеми семантичної реконструкції, висловлював думку, що незважаючи на досить велику кількість робіт на теми лексичного значення, всі вони свідчили лише про слабке уявлення дослідників щодо самих принципів категорії значення в мові. Фонетику та морфологію він уважав такими, що знаходяться в більш вигідному становищі. Критерії реконструкції у них можуть бути конкретними завдяки тому, що вони виходять з точних правил. Натомість, досліджуючи значення, ми можемо спиратися лише на гіпотези, що спираються на «здоровий глузд», на особисту оцінку лінгвіста, на ті паралелі, які він у змозі провести.

Головною проблемою семантичної реконструкції Е. Бенвеніст бачить у тому, щоб довести здатність двох формально тотожних або зіставлених морфем уподібнюватися також і за значенням. Якщо вони на це здатні, слід науково довести, як саме вони ототожнюються. Для цього їх потрібно «провести» через усі рівні аналізу всередині однієї й тієї ж мови або на різних етапах семантичної реконструкції [30, с. 331].

Єдиним та загальноприйнятим принципом, на який спирався вчений, полягав у тому, що значення лінгвістичної форми визначається всією сукупністю її використань, її дистрибуцією та типами зв'язків, що з них виходять.

Початком будь-якої реконструкції, писав відомий Ж. Одрі у своїй статті «Типологія та реконструкція», є порівняння. Саме тому, уважав він, порівняльний метод частіше за все використовується у процесі реконструкції. Але одним тільки методом порівняння не отримати повних наукових результатів. Тому у процесі обробки даних, продовжує вчений, важливим є

звертання до так званої внутрішньої реконструкції. Суть її полягає у моделюванні процесу розвитку від певного стану мови; при цьому за основу беруться загальні тенденції розвитку мов та їхня типологія.

Теоретичним підґрунтям цього методу служить точка зору, що форма або структура, яка не зводиться до новоутворювань однієї мови і не є запозиченням з іншої, обов'язково повинна бути успадкованою [195, с. 25].

У компаративістиці, відзначав Г. А. Климов, так само, як і в історії розвитку інших галузей порівняльного мовознавства (у широкому сенсі цього слова), просування в розробці методичного інструментарію насамперед виявлялося побічним наслідком досліджень емпіричного плану і лише у своїй деякій частині було зобов'язаним прогресу самої теорії. Наявний вступ у компаративістику, по суті, є вступом у порівняльну граматику індоєвропейських мов [128, с. 9].

Науковість дослідження, особливо історичного, не може не базуватися на тенденціях (певних спільних закономірностях), які спостерігаються в різних мовах – споріднених та неспоріднених. Семантична реконструкція слів індоєвропейської прамови не була б можливою без визнання систематичності змін лексичного значення слів, а дослідження не можна вважати науковим, визнавши хаотичність семантичних змін.

Дотримуючись принципу історизму, слід приділяти особливу увагу межі між конкретними мовними фактами та бажанням отримати (реконструювати) давню мову, яка буде відповідати сучасним комунікативним вимогам. Італійський мовознавець В. Пізані застерігав від поєднання елементів, притаманних різним епохам та, можливо, навіть різним ареалам. Він погоджувався з німецьким дослідником І. Шмідтом у тому, що прамова не може бути реконструйованою як єдине ціле. Принаймні на цьому етапі мовознавства (1966 рік) це було науковою фікцією [200, с. 8]. В. Пізані справедливо відзначає, що, складаючи повноцінне речення індоєвропейською прамовою, є велика ймовірність того, що воно буде виглядати наочним прикладом незграбного цілого з уривків. Так, звісно, А. Шлейхер навіть

подав приклад байки індоєвропейською прамовою, але це швидше приклад такого нестримного бажання науковця нарешті отримати щось «матеріальне», щось наочне, чого так прагнули дослідники прадавньої мови [там само, с. 8].

У процесі вивчення принципів реконструкції лексичного значення слів методи дослідження повинні взяти за основу принцип історизму. Досягнення сучасного мовознавства необхідно співвіднести з досягненнями науки про мову минулого.

«У кожній науці, – пише Ю. А. Бельчиков, – є свої геніальні віхи, є свої фундаментальні основи, є, врешті, творці, які заклали ці основи. Звернення до праць, ідей таких учених завжди є корисним для науки. Воно допомагає новим поколінням дослідників більш глибоко зрозуміти логіку руху наукової думки, зберегти спадкоємність в її розвитку, більш чітко уявляти перспективи своїх новаторських пошуків [29, с. 92].

Дослідження мови є настільки багатограним, що поруч можуть існувати абсолютно різні погляди на самі принципи досліджень. Тих, хто вважає вкрай необхідним застосування порівняльно-історичного методу у поясненні переважної більшості мовних явищ, дещо шокують сміливі заяви про неважливість історії для мовних досліджень. Р. А. Будагов відзначав різкі виступи ортодоксальних структуралістів проти будь-якого посилення на історію, проти будь-якого історичного тлумачення мовного явища, через що вони завжди були змушені замикати будь-яку систему, будь-яку структуру власними кордонами, і це робило дослідження дещо штучними.

Р. О. Будагов писав, що вже Е. Сепір уважав історичне тлумачення мови забобою, який в середині XIX ст. просочився в соціальні науки. Р. О. Будагов давав, що Н. Хомський та його послідовники ще рішучіше налаштовані проти історії та історичних інтерпретацій; на їхнє переконання, історія мови нічого пояснити не в змозі [50, с. 7].

Звісно, теорії, навіть ті, які на перший погляд видаються протилежними до загальноприйнятих, мають право на існування. У процесі дослідження вони можуть стати основою для наукового обґрунтування та доповнення вже

визнаних, змінюючи та навіть зміцнюючи їхні позиції. Тільки за наявності інших думок можливо зрозуміти роль того, до чого дослідник докладає своїх зусиль.

Ж. Одрі, як і Е. Бенвеніст, головною метою лексичної реконструкції вбачав відновлення точних значень слів, а не задоволення їхнім «розмитим» змістом. Він не заперечував існування в індоєвропейській прамові спільних та багатозначних лексем, але задля точності дослідження рекомендував утриматись від збільшення їхньої кількості. Також Ж. Одрі наполягав на необхідності узагальнення засвідчених фактів. Навіть якщо похідне значення є широким, його використання, з якого було відзначено початок розходження, необхідно найдетальніше встановити та дослідити. Формальне зіставлення буде, на думку вченого, спокусою, яку треба відкинути, якщо уявлювану дослідником семантичну розбіжність пояснити неможливо.

Ж. Одрі підтримав відмову А. Мейє від зіставлення ірл. *уаž- «приносити в жертву комусь» з гр. ἀγ-, ἀξωμα – «не ображати, поважати», оскільки їх значення не узгоджуються. Коли ж в індоіранському пантеоні встановили клас богів, що шанують, не ображаючи, (Митра – Домовленість, Варуна – Клятва, Ар'яман – Гостинність, Бхага – Розподілення та інші), то це зіставлення стало можливим і набуло сенсу. Ж. Одрі вважає, що погодитись із розпливчатим значенням слова *шанувати*, з якого пішли, з одного боку, значення «вшановувати жертвою», а з іншого – «шанувати, поважаючи», означає відхилитися від проблеми та припинити пошук її вирішення. Він переконує, що «... таким чином, потрібно включати в індоєвропейську лексику одиниці з точним значенням, наприклад, грецький корінь із характерним використанням в індоіранській, а не одиницю з розмитим змістом, що мало пов'язане з цим значенням» [195, с. 117-118].

Однією з досить поширених проблем, які заважають оцінюванню смислових значень, Е. Бенвеніст вважає проблему перекладу. Лінгвіст, писав він, завжди має схильність несвідомо керуватися категоріями своєї рідної мови. На сучасному етапі досліджень, пов'язаних із реконструкцією, ця

думка також є досить актуальною. Б. К. Гігінешвілі у статті «До проблеми достовірності реконструкції», розмірковуючи про наявний суб'єктивний характер складнощів дослідження, відзначав залежність реконструкції від того, хто її здійснює. «Однак реальність, яка залежна від інтерпретатора, вже не є реальністю, і, оскільки методика порівняльно-історичних досліджень не зазнала якихось серйозних змін, доводиться визнати, що, мабуть, не всі дослідники застосовували її досконало. Такий висновок підтримується ще й тим незаперечним фактом, що на одному і тому ж рівні розвитку мовознавства трапляється взаємовиключні або дуже різні реконструкції» [82, с. 66].

Такі проблеми є навіть у випадках, коли реконструкція ніколи не підлягала сумніву. Як приклад Е. Бенвеніст подає індоєвропейський корінь **dhē-*, який за елементарними даними порівняльно-історичної граматики може мати одночасно значення «класти» та «робити». Але у класифікації понять французької *poser* – «класти», *placer* – «розміщувати», *mettre* – «класти, ставити», *loger* – «помістити, вселяти» та ін., тоді, як *faire* – «робити» входить до ряду *accomplir* – «здійснювати», *construire* – «будувати», *fabriquer* – «виробляти», *opérer* – «діяти» та ін. Ці два ряди не перетинаються. Насправді, переконує він, причини потрібно шукати в більш точному описі використань. Навіть там, де застосовуємо переклад «класти», умови використання свідчать, що «класти» має значення «класти, щось, що буде існувати тривалий час, що залишиться там надовго»: гр. *θεμεῖλα* «фундамент» – «закласти фундамент», при цьому *βωμον* «вівтар» – «ставити вівтар». Саме тому це дієслово може мати значення «затвердити в існуванні, заснувати, створити».

Конструкція з **dhē-*, продовжує Е. Бенвеніст, предикативна, що й створює умови для звичайного значення «робити» як у тих мовах, у яких це дієслово має ще значення «класти», так і в тих, у яких, (як у латині), де воно має тільки значення «робити»: *βασιλέα τινα θεῖναι* – це буквально *aliquem regem facere* – «робити когось царем». Головне у цьому процесі, вказує

Е. Бенвеніст, – визначити принцип. Головне побачити, що: 1) різниця між «класти» та «робити» у тій, доволі різко окресленій формі, у якій воно постає перед нами, не відповідає індоєвропейській реальності; 2) сама конструкція з **dhē-* – суттєва складова використання та значення; 3) поняття «робити», оскільки воно виражається через **dhē-*, зумовлене особливими зв'язками і лише вони надають нам змогу точно його описати, тому що точний опис можливий лише в термінах самої цієї мови [30, с. 333-334].

Одним з важливих моментів у процесі реконструкції лексичного значення слів є розуміння того, що основною одиницею реконструкції є все ж морфема. О. І. Смирницький писав, що відтворення порівняльно-історичним методом морфеми і її варіантів не повинно сприйматися як реконструкція тільки окремих морфем. Складні утворення, якщо вони за своєю будовою є ідіоматичними, можуть бути реконструйовані повністю. Морфеми реконструюються разом з їхніми семантичними та функціонально-структурними характеристиками [238, с. 15].

Звичайно, відзначає Е. Бенвеніст, потреба звернення до контексту може здатися очевидним методичним принципом, наполягати на якому видається зайвим. Але, впевнений він, коли значення виявляються у різноманітності використань, слід переконатися, що всі випадки дозволяють не тільки зближувати значення, що здаються досить різними, але й знаходити для них мотивацію. Під час реконструкції будь-якого семантичного процесу вчений уважає необхідним враховувати певні фактори, що призводять до появи нового виду значення. Це допомагає звести до мінімуму вірогідність помилок, пов'язаних із суб'єктивними оцінками. Е. Бенвеніст пропонує приклад так званого тривіального зближення: лат. *testa* «черепок, посудина з глини, глечик» та фр. *tête* «голова». Поширена точка зору, яка наводиться навіть у сучасних словниках, полягає в тому, що перехід від значення «черепок» до значення «голова» спричинився жартівливим переносом. Е. Бенвеніст зауважує, що деякі серйозні та досить очевидні факти щодо цього випадку не були взяті до уваги. Пояснення цього, переконаний він,

починається з позначення голови у класичній латині. Слово *caput* має значення не тільки «голова», але й «обличчя, персона», а також «капітал (фінансовий)» та «столиця». Воно трапляється у таких словосполученнях, як *caput amnis* – «витік, гирло річки», *caput coniurationis* – «голова змови», *caput cenae* – «головна страва за обідом», *caput libri* – «розділ книги», *caput est ut ...* – «головне у тому, щоб...» та ін. Велика кількість та широта цих варіантів ослаблювали специфічність значення *caput* – «голова», що призвело до двох можливих вирішень. Його переосмислювали або як *caput corporis* – «головна частина тіла», що через свою неоднозначність не було сприйнято мовою, або замінювали іншим словом.

Ще один приклад з латини: слово *testa*, яке мало значення «тверда шкаралупа», спочатку використовувалося у значенні «черепна коробка» (пор. англ. *brain-pan* і нім. *hirnschale* – «черепна коробка»). Значення «череп» чітко виявляється у латині пізніше (Антонін Плацентин: *vidi testam de homine* – «я побачив череп людини») і вже там використовується для позначення голови: *testa – caput vel vas fistile* – «голова або посудина з глини» (С. G. L., V, 526-539). Існує велика вірогідність, що слово *testa* було у вжитку римських медиків задовго до того, коли воно стало траплятися у текстах. Саме тому Е. Бенвеніст впевнений, що тут немає ніякого жарту, це просто окремий випадок оновлення, який поширився на більшість назв частин тіла. У цьому процесі виявляються послідовні протиставлення: лат. *caput : testa* > сторофр. *chef : teste* > суч. фр. *tête : crâne* – «голова» : «череп».

Зважаючи на вищесказане, тлумачення слова *testa* як жартівливе позначення голови вже не знаходить підтвердження. Головне питання, як співіснують та розмежовуються значення відповідно *caput ma testa* у пізнішій латині, *chef ma teste* у старій французькій мові, що призвело до сучасного розподілу? Те, що таке дослідження досі не зроблене, Е. Бенвеніст пояснює (хоча б частково) тим, що неточна оцінка природи цього процесу ускладнила його розуміння.

Під час порівняння із залучанням багатьох мов часто трапляється так, що споріднені форми відрізняються одна від одної своєю значенням. Хоча семантична єдність гнізда не викликає сумнівів, воно, здається, не може бути визначеним. Складається враження, що первинне значення, збережене однією з мов, відхилилось від інших через якісь особливі причини в кожній з інших мов. Як наслідок, виникає багатоскладовий характер семантичної ситуації. За приклад Е. Бенвеніст бере випадок із словами на позначення *дороги, шляху*: санскр. *rānthāh*, авест. *rantā*, вірм. *hun*, старосл. *путь*, старопр. *pintis*, гр. *πόντος*, лат. *pons*. Архаїчність флексії говорить про індоєвропейську давність терміна. Однак, в індоіранській, слов'янській та балтійській мова йде про «шлях». У грець. *πόντος* має значення «море», лат. *pons* – «міст», а вірм. *hun* – «блід». Навряд чи значення перешкоджає реконструкції загальної форми. Через те, що ці значення не є еквівалентними і тому, що в діалектному мовленні розбіжності виявляються саме у грецькій мові та латині, їх, зазвичай, пояснюють чинниками, пов'язаними із стилем чи типом культури. Е. Бенвеніст відзначає неможливість розкрити точні причини окремих, пов'язаних із географією чи культурою, ще доісторичних різновидів. Можливо все ж припустити, що «шлях», «протока», «блід», «міст» є, так би мовити, варіантами одного й того ж значення, яке вони дають змогу реконструювати. Учений переконаний, що проблема торкається не семантики слова кожної окремої мови, а кожного із цих слів та загалом групи, до якої вони належать.

Ще однією необхідною умовою успішної реконструкції семантики слів, на думку Е. Бенвеніста, є визначення напрямку зміни значення та встановлення вихідного значення, яке дало початок іншому. Це важливо при порівнянні слів певної групи, тому що виявляються зміни значення, які чітко класифікуються. Щоб уникнути потреби надання доказів заною кожного разу, слід визначити якийсь спільний та постійний критерій. Це може бути, як зауважує автор, конкретний або абстрактний характер значення, при цьому

переважно припускається розвиток значення від конкретного до абстрактного [30, с. 334-349].

Схожої точки зору дотримуються і в сучасному мовознавстві. Російський лінгвіст Г. І. Кустова впевнена, що завдяки наявності очевидної семантичної домінанти певні групи лексики краще піддаються опрацюванню. Такими групами вона вважає дієслова фізичної дії, предикати емоційного стану та відносин, ментальні предикати. У дієслів фізичної дії, відзначає вона, очевидною є домінанта «фізична» (хоча вони мають і «нефізичні» компоненти, наприклад, *ціль*), а у ментальних дієслів – «нефізична». Набагато менше уваги, на думку дослідниці, приділено предикатам зі змішаною семантикою. Вони (в основному, дієслова), поєднують у своєму значенні два компоненти: «фізичний» – просторовий (в основному, місце знаходження та переміщення) та «нефізичний» – перцептивний та перцептивно-контактний, оскільки аспект ситуації, який стосується його, не обмежується сприйняттям, й передбачає складніший людський контакт. Прикладами представників такого класу можна вважати дієслова: *виникати, зустрічати, знайти, виглянути, загубитися, сховати, проникнути, зіштовхнутися* та ін. [146, с. 229].

Е. Бенвеніст називає терміни «конкретний» та «абстрактний» неоднозначними, запозиченими з давньої застарілої філософії. Важливо остаточно встановити, чи лежать ці терміни в основі принципів семантичної реконструкції. Найкращим засобом перевірки, переконує Е. Бенвеніст, є аналіз того, як вони – несвідомо – використовувались під час дослідження якоїсь однієї досить важливої лексичної проблеми. Тут він має на увазі вельми цікавий випадок етимологічного гнізда, яке чітко визначається щодо своїх формальних зв'язків, але значення якого розподіляються між поняттями про абсолютно матеріальні речі, з одного боку, та про моральні та соціальні категорії, з іншого.

Е. Бенвеніст говорить про термін, що, зазвичай, відповідає поняттю «вірність, відданість» (*trust*). Цей термін мав велике соціальне та культурне

значення в германських народів періоду середньовіччя (пор. *trust, true, truce* та ін.). Єдність значення цього терміна в германських формах стає очевидною із звичайного їх перерахування. У готській мові є *trauan* – «бути довірливим», *ga-trauan* – «довіритися», *trauains* – «довіра», *traustey* (за генетивом *trausteis*) – «погодження, союз», давньоісл. *trūa*, алем. *trūōn*, давньоверхньонім. *trū(w)ēn* – «вірити», похідні від *trūwō* – у давньоісл. *trū* – «повага», алем. *truwa* – «релігійне шанування, віра», давньоісл. *trūr* – «вірний», у повній мірі алем. *trēowian*, давньоверхньонім. *triuwen* – «довірятися», похідне від *drousto-* дає давньоісл. *traustr* – «надійний» та абстрактне *draustiyā* у гот. *trausti*, давньоісл. *traust* – «довіра» давньоверхньонім. *trost* – «факт висловлювання довіри, підбадьорювання»; прикметник *dreuwo* – у гот. *eriggws*, давньоісл. *triggr*, давньоверхньонім. *gi-triuwi* – «вірний» та в іменнику алем. *trēow* жін. р., давньоверхньонім. *triuwa* – «вірність». Але поза германськими мовами споріднені терміни передають зовсім різне лексичне значення, яке, однак, частково є представленим і в германських. Вони мають значення «дерево», іноді «дуб», іноді «ліс» взагалі: гр. *δρῦς* – «дуб», санскр. *dāru*, *dru-*, авест. *dru-* – «дерево, ліс», дрваєні- – «дерев'яний», гот. *triu* – «ліс, дерево», (відповідні форми англ. *tree* та ін.), уельське *derw* (множ.) – «дуби», давньослов. *дрво*, рос. *дерево*, лит. *dervà* – «сосновий ліс».

Важливо зрозуміти, як упорядкувати розподіл значень – «дерево», з одного боку, та «вірність», з іншого, у системі форм, які і в інших відношеннях дуже тісно між собою пов'язані. Загальновідомий критерій «конкретного» та «абстрактного» стосовно семантичної реконструкції, на думку Е. Бенвеніста, далеко не завжди виявляється надійним [30, с. 334–349].

Г. Остгоф у своїй праці «*Etymologica Parerga*», у розділі «*Eiche und Treue*» (Дуб та вірність) в основу всього морфологічного та семантичного розвитку кладе індоєвропейське слово, представлене гр. *δρῦς* – «дуб», звідки, на його думку, походять значення в *Treue* та *truste*. Гот. прикметник *triggws*, давньоверхньонім. *gitriuwi*, *getreu* – «вірний», за Г. Остгофом, має значення «міцний, мов дуб». Згідно з цією точкою зору, германське мислення уявляло

дуб символом міцності та надійності, а образ дуба вплинув на всю сукупність уявлення про вірність.

Однак, наполягає Е. Бенвеніст, навіть при першому уважному розгляді у цій теоретичній побудові виявляються помилки. Беручи назву дуба як відправну точку всієї деривації, Г. Остгоф, судячи з усього, припускає (і Е. Бенвеніст вважає це його суттєвим аргументом), що значення «дуб» є загальноєвропейським. Однак, переконаний Е. Бенвеніст, все говорить проти цього. Тільки в грецькій *drū-* має значення «дуб». В інших мовах значення цього слова – «дерево, ліс взагалі»; хет. *taru*, індо-іран. *dāru-*, *dru*, гот. *triu* та старослов. *дрѡва* (множ). У самій грецькій мові *δόρυ* використовується для позначення дерева, деревини корабля, древка списа та списа. Більш того, значення «дуб», яке має в класичній мові *δρός*, вторинне та значно пізніше. Родовий термін для «дерево» почав означати найважливіше дерево – «дуб». Загальна назва дерева, переконаний вчений, гр. *déndrewon*, може бути пояснена розірваним подвоєнням із дисиміляцією *der-drew-on* (пор. лат. *cancer* від *kar-kro-*) та спирається на *drew-* у значенні «дерево». Таким чином, вважає Е. Бенвеніст, все підтверджує, що *dreu-* мало значення «дерева взагалі», а значення «дуб» виникло тільки у грецькій мові. Це обмеження вважається ним цілком імовірним, тому що дуб росте лише в одній частині індоєвропейського ареалу, у середній зоні Європи, від Галії на схід не далі північної Греції. Цікаво, що індоіранської назви «дуб» не існує. Е. Бенвеніст тим самим доводить, що теорія Г. Остгофа виявляється помилковою із самого початку: значення, яке він уважав первісним, виявляється одним із пізніших та ще й з обмеженим ареалом поширення. Як наслідок, відношення між поняттями, встановлене Г. Остгофом, приймається за основу.

Е. Бенвеніст, намагаючись дістатися методичної слабкості аргументації в цілому, йде ще далі. Морфологічні зв'язки та розподіл форм, вважає він, не виявляють між словами із значенням «дерево» та «вірність» відношень деривації других від перших. Вони розподіляються однаково у кожній мові, і як ті, так й інші походять від одного й того самого значення, що видається

можливим реконструювати за допомогою усіх засвідчених форм. Як формальну базу Е. Бенвеніст бере *der-w-*, *dr-eu-* зі значенням «бути твердим, міцним, здоровим». Він порівнює санскр. *dhruva-* (замість *druva-*, контамінація з *dhar-*), авест. *drva*, давньоперс. *duruva* – «міцний, здоровий», гр. *δροFόν-ίσχυρόν* (Гесіод), староосл. *su-dorwa* > *сѣдравъ*, рос. *здоров*, ірл. *derb* (*derwo*) – «впевнений», давньопр. *druwis* – «віра» (< «безпека»), лит. *drútas* – «міцний, могутній» та ін. Серед них знаходять своє місце германські члени цієї групи, такі як гот. *traunan*, *trausti* та ін., що походять безпосередньо від них та закріпили в німецькій мові терміни «довіра, віра». Значення «дерево» пов'язане з цим загальним значенням. Е. Бенвеніст був переконаний, що *derwo-*, *drwo-*, *dreu-* «дерево» лише поодинокий випадок загального значення «міцний, дужий». Спростовуючи версію Г. Остгофа, він вважає, що наведені приклади доводять первісність поняття «міцність». Не первісна назва дуба створила його, а навпаки, через зазначення міцності дали назву дереву взагалі та дубу зокрема: гр: *δρύς* (уельське *derwen*) буквально має значення «міцний». Учений наводить паралель з іранських мов, де «дерево» називається *draxt* (сер.- персидський), *diraxt* (сучас. персидський), що походить з авест. *draxta-*, прикметника від *drang-* «триматися стійко».

Е. Бенвеніст називає концепцію Г. Остгофа романтичною. Концепція дуба як праобразу значення «вірність» поступається місцем менш оригінальному, але точнішому уявленню: у назві дерева немає нічого первісного, це якісне визначення, що було співвіднесене із певним об'єктом, стало його позначенням та віддалилося від свого семантичного гнізда. Саме це вважається Е. Бенвеністом причиною співіснування двох морфем, які стали різними: *tree* «дерево» та *true* «вірний, правильний» в англійській мові. Цим прикладом Е. Бенвеніст демонструє, наскільки ненадійним буває критерій «конкретного» та «абстрактного» щодо його використання у процесі семантичної реконструкції.

Серйозні проблеми семантичної реконструкції Е. Бенвеніст убачає у розподілі форм за різними та граматично несумісними класами. У наведених

ним вище прикладах статус форм не виключав прямого порівняння і лише значення залишалося суперечливим. Ситуація ускладнюється, коли формальній схожості протиставляється функціональна різниця. Відносно нескладним видається співвіднесення дієслівних та іменних форм, які розподіляються на основі деривації. Набагато складніше, але можливо, переконує Е. Бенвеніст, поєднати в одному семантичному гнізді форми, що не мають співвідносних синтаксичних використань (часток та віддієслівних чи іменних форм).

Під час реконструкції семантичної структури на перший план, зауважує Е. Бенвеніст, висувається проблема відношення. Саме відношеннями визначається будь-яка семантична структура. Метод, який учений вважає головним, використовується у багатьох інших галузях сучасної лінгвістики. Пріоритетним питанням постає питання знаходження розпізнавальних ознак у протиставлених варіантах; як визначити дистрибуцію та комбінаторні здатності певного значення; як відмінні значення можуть виявитися притаманними лише одним з варіантів; як варіант значення семантизується та набуває статусу самостійної одиниці. Так само як і В. В. Звегінцев, Е. Бенвеніст вважає, що ці питання легше вирішити, скажімо у фонології. Семантичні ж категорії, переконаний він, набагато складніші, такі, що вимагають всебічних досліджень з метою їх об'єктивізації та, особливо, формалізації. Це потребує, перш за все, опису використань. Тільки вони дозволяють визначити певне значення. Такий опис, переконує Е. Бенвеніст, у свою чергу, вимагає звільнитися від помилкових «очевидних істин», від посилок на «універсальні» семантичні категорії, від змішування даних, що підлягають дослідженню, із даними мови дослідника. Лінгвіст передбачає, що ці умови в роботі з реконструкції семантичного значення є найбільш жорсткими, але необхідними для досягнення конкретних наукових результатів [там само, с. 331-349].

О. І. Смирницький, відзначаючи недостатню наукову роздрібленість семантики та зацікавленість нею, відзначав, що «... аналіз семантичного

відношення між словами зіставлюваних мов має дещо кустарний характер, часто ґрунтується просто на «здоровому глузді» та на випадково дібраних паралелях. ... розробці семантичних відношень повинна приділятися належна увага, особливо у тих випадках, коли ці відношення настільки складні та віддалені, що вони не можуть вже служити початковою умовою для зіставлення, які у таких випадках ґрунтуються передусім на звукових відповідностях» [238, с. 13].

Погоджуючись із зауваженнями Е. Бенвеніста та О. І. Смирницького, і О. О. Сорокіна, яка вважає, що на сучасному етапі розвитку реконструкції основною проблемою залишається занадто широке розуміння дослідниками мови терміну «реконструкція». З одного боку, це методи та прийоми, що спираються на закони та відповідності для формальної реконструкції, з іншого – інтуїція дослідника, його лінгвістичне чуття, «семантичний інстинкт» і досвід у семантичній реконструкції. Реконструкція, відзначає лінгвіст, повинна, з одного боку, спиратись на дані мов-нащадків, дати інформацію про прамовний стан, з іншого боку, ця інформація повинна бути максимально достовірною. Саме досягнення високого ступеня достовірності та науковості і є каменем спотикання для досліджень, тому що основні труднощі, які постають перед вченими, лежать поза межами лінгвістики та визначаються екстралінгвістичними факторами [248, с. 7].

Недостатня кількість наочних прикладів, «нематеріальність» багатьох теоретичних припущень щодо реконструювання найдавнішої мови є головними причинами небажання лінгвістів, що прагнуть конкретних результатів, займатися цією проблемою. Велика кількість інтуїтивних, часто гіпотетичних припущень зумовила домінування досліджень з граматики та фонетики над дослідженням із семантики. Семантичні ж праці свідчать про бажання мовознавців працювати переважно з синхронічним аспектом через доступність живих прикладів та відсутність необхідності домислювати там, де історія залишила недостатні пам'ятки або зовсім їх не залишила.

Р. О. Будагов, аналізуючи дослідження XIX – початку XX ст., відзначає недостатнє висвітлення семантичної сторони мови. «Справді, у більшості порівняльно-історичних граматик як індоєвропейських мов, так і їх окремих, більш тісно пов'язаних між собою споріднених груп, лексика зовсім не аналізувалась. Вона залишилась за межами порівняльного та порівняльно-історичного вивчення споріднених мов» [46, с. 4]. Вчений говорить, що ситуація у другій половині XX ст. не тільки не покращилась, а навпаки, певною мірою стала ще «сумнівнішою». Його критика скерована на напрямки крайнього сучасного структуралізму, які «виводять семантичні дослідження мови за межі лінгвістики взагалі», мотивуючи це тим, що семантичне значення нерозривно пов'язане із суб'єктивними уявленнями, а це унеможлиблює використання строгих наукових методів. «Замість того, щоб прагнути подолати справжній суб'єктивізм старих праць із семасіології, прихильники таких міркувань зовсім відмовляються від вивчення найважливішого аспекту мовознавства – семантичного, наперед охрестивши дослідження смислової сторони мови лайливим терміном «суб'єктивістські» [там само, с. 4].

Р. О. Будагов вважає, що такі стосунки між лінгвістами можна порівняти з різними поглядами прихильників психологічного підходу до дослідження семантики слова XIX – початку XX ст.: з одного боку, втомленість від філософської «розмитості» та вимога твердого підґрунтя і чітких формулювань (Г. Пауль, Б. Дельбрюк), з іншого, – розуміння всієї глибини психології як соціальної, так й індивідуальної (Г. Штейнталь, В. Вундт, О. О. Потебня).

Так само глибоке незадоволення викликає у Р. О. Будагова той факт, що при нібито вивзаній важливості семантики як аспекту мовознавства, водночас науковці дещо ігнорують її. «При всій різниці, що спостерігається між тими чи іншими напрямками сучасного структуралізму (цю різницю необхідно брати до уваги), учених об'єднує наполегливе прагнення відмовитися від семантичного розгляду мови, хоча доволі часто така відмова

супроводжується декларативним визнанням виключної важливості саме семантичного її аспекту. Але при цьому робиться все, щоб відволікти увагу лінгвіста від цього «виключно важливого» аспекту мови» [там само, с. 5].

В. І. Абаєв говорить про необхідність історичного дослідження мови взагалі та семантики зокрема. Він критикує ставлення багатьох лінгвістів до цього питання як до обтяжливого, що не раз викликало бажання «прив'язати каміння на його шию та кинути у воду». «Паризьке лінгвістичне товариство у своєму статуті заборонило своїм членам займатися цим питанням. Наукове сумління не мириться з такими штучними перешкодами на шляху допитливого розуму. Всупереч деяким модним теоріям, ми виходимо з того, що пізнання генезису будь-якого явища – найважливіший крок до пізнання сутності цього явища» [3, с. 9].

Словниковий склад розглядався А. Мейє як найбільш нестабільний елемент мови. Слова з'являються та зникають з багатьох причин. Слова, що залишаються у мові, можуть настільки змінити своє лексичне значення, що, по суті, стають вже новими словами. Так, індоєвропейська назва голови сім'ї **pater* збереглося у французькій мові як *père*, але це слово в індоєвропейській мові мало соціальну функцію: словом **pater* можна було називати вище божество, найвищого з усіх глав сімейств. Французьке ж слово найчастіше позначає батька або навіть самця (самця кролика називають *père*). Таким чином, писав А. Мейє, фр. *père* як продовження індоєвропейського слова відрізняється від нього самого за значенням та насправді вже може розглядатися як нове [183, с. 34].

Відповідність значень слів, уважав А. Мейє, повинна бути такою ж точною, як і звукова відповідність (згідно з чинними у кожному випадку закономірностями). Усі смислові розходження повинні бути пояснені чітко викладеними, конкретними обставинами, а не загальною та невизначеною можливістю збігу. Як приклад А. Мейє подає фр. слово *ouaille*, яке походить від лат. *ouicula* – «ягничка». Цей факт не втрачає своєї достовірності через те, що у сучасній французькій мові це слово означає духовного сина конкретного

священика. Зближення цих слів вважається виправданим тому, що паства християнської церкви часто порівнюється з отарою овець, за якими слідкує та яких направляє пастир-священик. До того ж, слово *ouaille* траплялося, хоч і дуже рідко, на початку ХХ ст. у деяких місцевих діалектах саме у значенні «вівця» [там само, с. 37].

На жаль, подаючи конкретні зразки реконструкції елементів спільної прамови, А. Мейє, як і більшість дослідників того часу, звертався до прикладів, пов'язаних переважно з граматиною та фонологією.

Велика роль у реконструкції первісної мови відводилася фонетиці і в середині ХХ ст., що знов-таки призводило до певного дисбалансу у «ваговій» частці досліджень з фонології, граматики та лексики, які разом мають створювати якомога повнішу картину відновлених пам'яток індоєвропейської прамови.

Е. В. Севортян у статті «Чи завжди потрібний при реконструкції фонетичний архетип усього слова?» відзначав, що увага дослідників перемістилась з питання про морфемний склад слова на його фонетичний склад, на слово як фонетичне ціле.

Реконструкція фонетичної проформи-основи, писав він, принципово не може бути панхронічною і потребує відносної хронологізації, тому що відновлення найдавнішого стану основи, яка етимологізується за самими лише фонетичними даними, є недостатньою, вона може скерувати етимологізацію неправильним шляхом і виявитися помилковою [223, с. 47].

Т. В. Гамкрелідзе та В'яч. Вс. Іванов переконані, що індоєвропейські та спільнодіалектні лексеми (хоча і в загальних рисах) відображають середовище, матеріальний та духовний стан мовців. Ці ж лексеми виступають як давній лексичний прошарок словника спільноіндоєвропейської прамови та окремих її діалектів.

Реконструкція лексико-семантичної системи спільноіндоєвропейської прамови через встановлення етимологічно співвіднесених слів різних історичних індоєвропейських діалектів та співвіднесення всієї системи з

екстралінгвістичною реальністю дозволяє побачити загальну картину життя давніх індоєвропейців – носіїв індоєвропейської прамови та її давніх діалектних спільнот [78, с. 460].

Семантичний словник індоєвропейських реконструкцій, поданий Т. В. Гамкрелідзе та В'яч. Вс. Івановим, розкриває історію розвитку не окремих слів, а семантичних груп, лексичних кіл, до яких належали певні категорії мислення. Саме через подібні кола уявлень на початку ХХ ст. пропонував досліджувати розвиток семантики слів М. М. Покровський.

Категорії живого та неживого є одними з найголовніших у процесі втілення в мову розуміння світу, того, як він побудований, як він функціонує. Все живе обов'язково поділялося на *тваринний світ* (часто сюди входила і людина) та *рослинний світ*. Для позначення класу живого використовувались семантими зі значеннями *дихати, дух, душа*. Людина та тваринний світ мислилися як такі, що наділені духом, здатністю дихати. Схожу етимологічну закономірність таких семантем Т. В. Гамкрелідзе та В'яч. Вс. Іванов встановлюють у багатьох найдавніших індоєвропейських діалектах.

Учені пропонують розглядати корінь $*d[h]eu-H/s \sim *d[h]u-H/s$ – з первісним значенням «дути, вдихати, задихатися; ядуха, дух, дихання». Його варіанти із тим самим або схожим значенням можна знайти у багатьох індоєвропейських мовах [пор. хет. *tuhhai* – «задихатися», *tuhhiaz*, *tuhhima* – «ядуха», гр. *ψυμός* – «душа», «пристрасть» (Sullivan 1980), давньоінд. *dhūmah*, лат. *fūmus*, лит. *dūmai*, прус. *dumis* – «дим» (Roider 1981), *Dumones* – «жерці, що ворожили за допомогою диму» (Топоров 1975), старослов. *dumŭ*, давньоверхньонім. *toum*, ірл. *dumacha* – «туман» (множ.); основа на -s- : старослов. *dychati* – «дихати», *duchŭ*, *duša* – «дихання», «душа», лит. *dūsėti* – «покахикувати», *dūsauti* – «зітхати», *dvėsti* – «дохнути», *dvasià* – «дух» утворює у деяких найдавніших діалектів назви тварин: гот. *dīus* – «дикий звір», давньоісл. *dýr* – «дика тварина, що має чотири ноги», давньоверхньонім. *tior* – «тварина», давньоангл. *dēor* – «дика тварина», алб. *dash* «баран», «вівця» (Pokorny 1959).

Т. В. Гамкрелідзе та В'яч. Вс. Іванов подають ідентичне співвідношення семантем «дихати», «вдихати», «душа» відносно тваринного світу в іншій групі архаїчних лексем, що відображає таку саму класифікацію світу тварин за підкласами «живий» – «неживий»: давньоінд. *āniti* – «дихає», *ānilah* – «дихання», гр. *ἀνεμος* – «подих», «вітер», гот. *uz-anan* – «видихати», давньоісл. *andi* – «подих», «душа», лат. *anita* – «подих», «душа», давньоірл. *anáal* – «подих», *anim(m)* – «душа», старосл. *vonja* – «запах», лат. *animal* – «тварина» (Onians 1954).

Існування двох лексем **d[h]eǵ-* та **anH-* зі значенням «дихати», «дух» в індоєвропейських діалектах дослідники пов'язують із їхніми можливими первісними семантичними відтінками значень. Значення «задихатися», «важко дихати», «видихатися, дохнути», пов'язані в історичних індоєвропейських діалектах з першою лексемою і відсутні у другій лексемі, могли би співвідноситися із різними моментами фізіологічного акту вдихання та видихання. І.-є. **d[h]eǵ-* «видихання» природно отримує й значення «ядуха», «останнє видихання», «смерть», тоді як **anH-* – «вдихання» (з розвитком значення «запах, що відчувається нюхом»). Виникає гіпотеза, що від цих коренів, можливо, у давній індоєвропейській традиції було утворене спільне найменування для всього класу живих істот [там само, с. 465-466].

Відображення рослинного світу у давніх індоєвропейських діалектах також яскраво демонструє шлях, яким йшов розвиток семантики слів, та ілюструє асоціативний світ людей того часу. Бачення людиною всього, що її оточувало та перенесення якостей вже відомих речей на нові при збереженні певних домінантних ознак первісного поняття стає шляхом активного розширення словникового складу мовців. Це відбувалося паралельно в різних діалектах, але неможливо не відзначити спільність цього семантичного руху. Асоціативний світ людей, навіть тих, що живуть та розвиваються ізольовано, – не кажучи вже про народи, які підтримують постійний зв'язок між собою, – безперечно, має більше схожих рис, ніж розбіжностей. Перш за все, переконують Т. В. Гамкрелідзе та В'яч. Вс. Іванов, завдяки однаковій

фізичній структурі людей асоціації щодо тіла та їх перенесення у зовнішній світ скрізь йдуть аналогічним шляхом, навіть в ізолюваних народів. Ще одним важливим фактором схожості людських асоціацій є однакові базові потреби для існування: їжа, сон, репродукція, самовираження, суспільство та все, що з цим пов'язане. По-третє, фізичний світ, з яким люди живуть поряд, також має здебільшого схожі характерні риси: непохитні гори, могутні дерева, таємничі печери, недосяжне небо та небесні тіла, неосяжне море та ін. Однакові властивості скрізь мають вода, земля, вогонь та повітря.

За прикладом Т. В. Гамкрелідзе та В'яч. Вс. Іванов звертаються до рослинного світу. Цей світ, який, здебільшого, характеризується як «неживий», об'єднує в собі дерева різних видів, трави, квіти та ін. Беручи до уваги подібність людської асоціації, дослідники мають змогу реконструювати деякі найдавніші назви дерев та дослідити шлях переходу цих назв на інші поняття людського життя.

Спочатку вчені розглядають спільно-індоєвропейську назву дерева, дуба в основних індоєвропейських діалектах.

Це слово зі значенням «дерево» (у деяких діалектах «дуб») представлено основою з чергуваннями *t'e/oru- /*t're/ou- в усіх основних індоєвропейських діалектах:

Хет. *taru* – «дерево», давньоірл. *dǎru* – «дерево» (род. відм. *dróh, drúnah*), *drú-* – «дерево», *dravya-* – «дерев'яний», *drumá-* – «дерево»; авест. *dāuru-* – «деревний стовбур», *drvaēna* – «дерев'яний».

Гр. мік. *du-ru-to-mo* – «дроворуби» (гр. *δρυ-τόμοι*), *do-we-jo* «дерев'яний» (**dorweios*) гр. гом. *δόρυ* – «деревний стовбур», «дерево», «древко» (списа), род. відм. гом. *δούρος*, арх. *δούρατος* < **дорФητος*; *δρυς* род. відм. *δρύος* – «дерево», «дуб», *τά δρυμά* – «дубовий ліс» (у Гомера), *δένδρεον* – «дерево»; макед. *δάρυλλος* – «дуб».

Алб. *dru* – «дерево», *drush-k* – «дуб».

Давньоірл. *daur*, род. відм. *daro* – «дуб», *daurde* – «дубовий», *derucc* – «жолудь», галл. *d(a)rullia* – «дуб» (порів. дав.-макед. *δάρυλλος*), валл. *derwen* – «дуб».

Гот. *triu* – «дерево», давньоісл. *trē* давньоангл. *trēo[w]* (англ. *tree*), давньосакс. *trio* – «дерево», «колода».

Лит. *dervà* – «сосна», *darvà* – «смола», старослов. *drěvo* – «дерево», «колода», рос. *дерево*, *дром* – «хаша», «бурелом» [там само, с. 612].

Наступним прикладом Т. В. Гамкрелідзе та В'яч. Вс. Іванов подають семантику індоєвропейської лексеми **t'e/oru-* /**t're/oru-* та її відображення в значеннях відповідних слів окремих історичних діалектів.

Значення основи «дуб», можна виявити у діалектах двох різних давніх ареалів (з одного боку – в кельтському, а з іншого – в давньогрецькому, македонському, албанському). Це уможлиблює, уважають вчені, розглядати його як твірне для спільноєвропейської основи. Разом з цим значенням, як уважають дослідники прийнятним для спільноєвропейської мови є також значення «дерево» (як «рослина», так і матеріал – «деревина»). Такі висновки автори роблять, дослідивши це слово та його значення у хетському, тохарському, індоіранському, балтослов'яногерманському діалектах. Вони також пояснюють таку постійну тенденцію співвідносити дерево з деревиною тим, що слово відносилось до *інактивного* класу, складники якого пізніше отримали середній рід.

Цілком виправданою вважають Т. В. Гамкрелідзе та В'яч. Вс. Іванов загальну тенденцію пов'язувати первинні значення «дерево», «деревина», «дуб» зі значенням міцний, твердий. Люди, що мали справу з цим матеріалом, не могли не відзначити його фізичні якості: давньоінд. *dāruná-* – «міцний», арм. *tram* – «міцний», лат. *dūrus* – «твердий», «сильний» (від **druros*); давньоірл. *dron* – «міцний», давньоангл. *trum* – «твердий», «здоровий» (не хворий), лит. *drūtas* – «сильний», «міцний», старосл. *sŭ-dravŭ* «здоровий», рос. *здоровий*.

Основна ознака деревини дуба – її міцність та стійкість до впливу вологи, холоду та спеки і, як наслідок, довголіття. Це, напевне, лягло в основу цілого комплексу понять: «вірний» ~ «міцний» ~ «надійний» ~ «довіритися», відображеного у споріднених словах, який найбільше досліджений та засвідчений переважно в германських мовах: гот. *triggws* – «вірний», давньоверхньонім. *gi-triuwi* (нім. *treu*), давньоісл. *tryggr* – «вірний»; гот. *trauan* – «довіряти», давньоангл. *trūwian*, давньоверхньонім. *trū(w)ēn* – «довіряти» (нім. *trauen*) та ін.

З цим колом значень, очевидно, можна пов'язати й значення «віра», що виражається тією ж основою та представлений у ширшому діалектному ареалі: давньоісл. *trū* – «віра», «переконання», прус. *druwis* – «віра» [там само, с. 613].

Одним з найбільш яскравих прикладів є лексема «вино» **u(e/o)ino*, яка представлена майже в усіх індоєвропейських діалектах різноманітними лексико-семантичними варіантами. Початкова форма цієї лексеми досить переконливо реконструюється перш за все завдяки її закономірним фонемним співвідношенням в основних давніх діалектах: лат. *uīnum* – «вино» (пор. фаліс. *uīnu*, умбр. *vinu*, *uīnu* як можливі запозичення з латини): індоєвр. форма кореня з огласовкою **e:* *ueino-*; така ж вихідна форма лежить в основі відповідних германських та слов'янських слів, які походять, відповідно, від спільногерманського та загальнослов'янського: гот. *wein* – «вино», *weina-* в складних словах як *weinatriu* – «виноградна лоза», *weinagards* – «виноградник», давньоангл. *wīn* – «вино» (англ. *wine*, пор. також *win-trēow* – «виноградна лоза», *wīn-berige* – «виноградне гроно», *wīngeard* «виноградник»), давньоверхньонім. *wīn* – «вино», нім. *Wein* (також у похідних *wīn-garto* – «виноградник», *wīnreba* – «виноградне гроно»).

Старосл. *vinо* – «вино», рос. *вино*, польське *wino* – «вино». Сюди ж можна віднести давнє спільнослов'янське утворення, яке збереглося лише в південнослов'янських мовах: давньослов. *vinjaga*, сербохорв. *vinjaga*, словен. *vinjága* – «виноград» (пор. Bezlai 1976, с. 217), друга складова частина якого

-aga має значення «плід», що відповідає лит. *úoga* – «ягода», латиське *uôga* – «ягода», тох. В *oko* 'плід' та є спільнослов'янською архаїчною формою, збереженою тільки у цьому складному слові [там само, с. 647-648].

Т. В. Гамкрелідзе та В'яч. Вс. Іванов вважають, що існування слів для позначення вина, які можна співвіднести, з одного боку, в анатолійських мовах, а з іншого – у грецькій, вірменській, албанській та латинській, а також у германських та слов'янських мовах, є достатньою підставою для виведення спільноіндоевропейської форми-постулату **u(e/o)ino* у значенні «вино».

Беручи до уваги широкий ареал поширення схожих за фонетичною формою слів із значенням «вино» вже в давні часи серед мовних груп Близького Сходу, Т. В. Гамкрелідзе та В'яч. Вс. Іванов розглядають відповідні слова як «міграційні терміни», що стосуються значень «виноград» та «вино». В індоевропейській, семітській, картвельській мовних групах описані безсумнівні відповідності між назвами «вино» та «виноград». Це дає змогу говорити про виключну давність міграційного терміну, що переходив з однієї групи до іншої на дуже давньому хронологічному рівні, тобто ще в період, який передував їхньому розпаду на окремі діалекти. Певні характеристики вина та виноградної лози переносилися на інші предмети, поширюючи семантичне коло, пов'язане з ними.

Природним та цілком обґрунтованим вважається етимологічний зв'язок спільноіндоевропейської назви вина з коренем **uei-/*ui-* зі значенням «вити», «плести»: пор. давньоінд. *váyati* – «плете», вед. *vyáyati* – «загортає», *vyāna-* – «загортання»; лат. *uiĕo* – «зв'язую», «плету», лит. *veųi* – «в'ю», слов. *viti* – «вити».

Т. В. Гамкрелідзе та В'яч. Вс. Іванов подають приклади, де в індоевропейських діалектах від кореня зі значенням «вити» утворюються численні архаїчні похідні, які мають значення «гнучкі рослини, що в'ються», «гілки», «виноградна лоза»:

Утворення на **t[h]i-*: і.-е. *u(e)i-* *t[h]i-*:

Лат. *uītis* – «виноградна лоза»; авест. *vaēiti-* – «верба», «вербові пруди», лит. *vytis* – «вербові пруди»; пор. *žil-vitis* – «верба ломка», «лоза», слов. *viti* – «кручена робота» (пор. сербохорв. *ràvit* – «виноградна лоза») *fěith* – «волокна», валл. *gwden* – «зав'язка»: давньоісл. *viðir* – «верба», давньоангл. *wīðig* – «верба».

Утворення на *t[h]u-: і.-е. *u(e/o)i- t[h]u-:

Гр. *ίτυς*, еол. *Fitvς* – «верба», «обід колеса», лат. *uitis* – «обід колеса»; гр. *οἶστρον* (від) **Foitvo-* – «вид верби», прус. *witwan* – «верба», *apewitwo* – «верба», старослов. *větvǐ* – «гілка» та ін.

Автоматичні та тематичні утворення на *-o-, *-ā: і.-е. *u(e/o)i-o-/-ā:

Гр. *viήv* · *ἀμπελον* – «виноградна лоза», пор. *εὐιάδες* · *ἀμπελοι* – «виноградні лози», давньоінд. *vāyā* – «гілка», старослов. *věja* – «гілка», латиськ. *vija* «плетена огорожа»; середньоірл. *fé* – «прути» (сер.-вал. *gwīal-en* – «гілка»).

Семантика наведених утворень з коренем *uei/*ci-, як і значення самого кореня «вити», «плести», робить досить вірогідними припущення про утворення індоєвропейського слова для позначення винограду, вина як плоду рослини, що в'ється, від того ж кореня *uei_ у різних його огласовках [там само, с. 649–650].

Х. Бірнбаум розглядав діалектну подрібненість індоєвропейської прамови як причину ускладнення процесу реконструкції – вичленовування елементів прамови та саме намаганням встановити ізогlossen для певних груп індоєвропейських мов [36, с. 29].

Ж. Одрі, аналізуючи ступені розвитку давнього індоєвропейського суспільства, виокремлював деякі шари лексики, певною мірою складні для дослідника. Зокрема, це ідеологічна та релігійна лексика, оскільки «...ця сфера зазнає постійного формального оновлення, і до того ж вкриває не тільки місця й обряди, але й імена. Ж. Одрі вважав, що А. Мейє помилявся, пояснюючи відсутність спільного словника відсутністю спільної ідеології та інститутів; у цій сфері реконструюють означувальне, не маючи можливості

реконструювати означальне, яке його виражає» [195, с. 118]. Незважаючи на численні та точні відповідності між тими реальностями, які їм відповідають, Ж. Одрі переконував у необхідності відмовитися навіть від формального зіставлення вед. *brahmán* та лат. *frāmen*.

Словник лексики суспільних, політичних та юридичних інститутів Ж. Одрі вважав таким, що не зазнає оновлення, не є таємницею і є, на відміну від ідеологічної та релігійної лексики, постійним. Він погоджується із Е. Бенвеністом у можливості встановлення більшої частини слів зі сфери родичання, етнічної та соціальної організації та багатьох інституційних термінів, особливо юридичних [там само, с. 118].

Економічна та технічна лексика спільноіндоєвропейської мови вважалася Ж. Одрі практично відсутньою. «Комерційного словника практично не існує, що є природним, оскільки ця діяльність була слабо розвинута в індоєвропейців. А ось словник землеробства, ремісничої техніки та продукції представлений дуже добре; тут перед нами постає зразок цивілізації бронзового століття» [там само, с. 119].

Однією з проблем реконструкції слів, які належать до фізичного світу, Ж. Одрі вважає труднощі точного визначення референта. Це не завжди, як переконує вчений, можливо через первісну неточність похідних позначень та збереження терміну, тому що відповідна реальність просто зникла.

Загальна концепція номінацій атмосферних явищ та назв небесних тіл часто поглинає окремі лексеми. Ж. Одрі відзначав, що саме через неможливість відокремлення змісту лексеми від загального бачення того чи іншого явища космологія, важко піддається дослідженню. Наприклад, **dyew-* має значення «денне небо» (сутність, що не має позначення у сучасній космології). Як же тоді пояснити виникнення його використання як подвійних назв: як місця – *небо*, та як часу – *день*? Ж. Одрі допускав, що це поняття, відноситься до такого виду космології, яке стверджує існування двох типів неба – денне та нічне, що обертаються навколо Землі із закріпленими на них місяцем та зорями. Він також відзначає ще один варіант реконструкції назви

неба, що збігається з назвою каменя: *ákmen – це небесне склепіння, яке необхідно підпирати, щоб не впало. Чи належать ці два позначання неба до однієї космології [там само, с. 119]?

3.5.5. Достовірність отриманих результатів. О. О. Сорокіна відзначає, що в сучасних дослідженнях з реконструкції лексичного значення заради отримання якомога точніших наукових результатів активно використовується комплексний методологічний підхід. Він включає в себе порівняльно-історичний та порівняльні методи, які необхідні у процесі порівняння та зіставлення давніх значень слів у споріднених мовах. Саме таким чином, зауважує вона, здійснюється встановлення значень прадавніх форм.

Метод контекстуального аналізу виявляє зміст слова через його контекстуальне оточення. Описовий метод необхідний для інтерпретації отриманих значень слів у досліджуваних мовах. За допомогою етимологічного аналізу долається кордон письмової фіксації слова, і учений отримує доступ до дописемного періоду історії, оволодіває широкою культурно-історичною інформацією, що, у свою чергу, підтверджує науковість даних, отриманих у результаті семантичної реконструкції [248, с. 3].

Безумовно, лінгвіст не має права робити висновки щодо спільного чи різного історичного походження тих чи інших морфем, спираючись лише на їхню схожість. Відповідь повинна бути отримана виключно шляхом детального вивчення сукупності контекстів, у яких використана досліджувана форма.

Відомий чеський мовознавець В. Матезіус вірив перш за все, лінгвістичним обґрунтуванням результатів дослідження, розглядаючи екстралінгвістичні фактори як такі, що можуть завадити їхній достовірності. Аналізуючи працю Ш. Баллі «*Traité de la stylistique française*», яка, на його думку, торкається проблем семасіології, В. Матезіус відзначає її переваги у

тому, що «...проблеми статичної семасіології базуються не на психологічних, а на *надійних* лінгвістичних основах» [181, с. 58].

Ще одна особливість реконструкції лексичного значення також виявляється у неоднозначності поглядів учених на питання можливості відновлення прадавньої індоєвропейської мови. Одна частина дослідників активно працює у цьому напрямку, а інша – досі якщо і визнає можливість реконструювання давніх лексичних форм, то відкидає вірогідність їхнього повного та системного реконструювання.

Так, Б. К. Гігінешвілі у статті «До проблеми достовірності реконструкції», визнаючи існування індоєвропейської прамови, писав про неможливість її реконструювання у тому вигляді, у якому вона колись функціонувала, через нездатність відтворити всі її рівні, особливо лексико-семантичний. Він загалом поділяє відому думку, згідно з якою глобальній реконструкції підлягають лише ті рівні мови, що містять одиниці, так званого «закритого списку». Такими автор вважає складові фонетичного та морфологічного рівня мови, тоді як одиниці синтаксичного та лексико-семантичного рівня, на його думку, належать до відкритого списку і підлягають реконструкції. Проте дослідник визнає, що вивчення морфем у складі слів може мати і перспективи. «Слід, однак, відзначити, що й в цьому напрямку дослідження можна сподіватися на краще за наявності відповідностей між складними словами або стійкими висловами» [82, с. 65].

Визнання реальності форм, які підлягають реконструкції, дозволяє вченим виокремити систему (фонетичну, граматичну, лексичну), без чого дослідження втрачають наукову цілісність та частину перспективності. О. Семереньї переконував: «Тільки в разі визнання реальності різних форм, які реконструюються, є сенс ставити питання про те, як вони співвідносяться одна з одною, тобто як виглядала система» [226, с. 37].

Б. К. Гігінешвілі критикує етимологічну науку середини ХХ ст. за надмірну схильність вчених до асоціацій. «Часто зіставляються форми різних мов, що схожі тільки за звучанням, при чому допускаються великі амплітуди

у плані вираження. Іноді прагнення охопити якомога більшу кількість мов (спорідненість яких ще не доведена) змушує дослідників нехтувати основними постулатами порівняльно-історичного мовознавства» [82, с. 65].

Проте, говорячи про реконструкцію прадавніх форм мов, не споріднених, але таких, що ймовірно мали контакти, Б. К. Гігінешвілі відзначає безперечну важливість асоціацій під час верифікації отриманих результатів. Все ж він застерігає від надмірного захоплення цим прийомом і попереджає про ризик втратити наукову повноту дослідження: «Однак, використовуючи її, не слід забувати, що це лише допоміжний засіб. Основним все ж залишається «внутрішнє порівняння» у межах спорідненої групи мов, достовірність чого зумовлюється надійністю етимологічних зіставлень» [там само, с. 69].

У своєму дисертаційному дослідженні О. О. Сорокіна спирається на авторський метод реконструкції лексичного значення прадавніх форм близькоспоріднених мов, «...сутність якого визначається сукупністю таких прийомів і дослідницьких кроків: ретельне вивчення контекстів вживання досліджуваних слів, виявлення спільних сем, припущення про можливе існування таких значень у прамові, верифікація етимологічних даних і типологічних паралелей. Віддаленість лінгвістичного матеріалу у часі, його фрагментарність, зумовлюють необхідність залучення непрямих свідчень: історичних та археологічних даних» [248, с. 3].

В. В. Левицький у своїй праці «Семасіологія» критикує палеонтологічний аналіз, який М. Я. Марр використовував у дослідженні спільного походження слів, вважаючи його занадто поверховим. М. Я. Марр «доводив» (В. В. Левицький бере це слово в лапки) матеріальну схожість слів завдяки виділенню спільних елементів у словах навіть різних мов. Матеріальну схожість нім. *Himmel* «небо» та рос. *земля*, у яких М. Я. Марр виділив спільний елемент *mel*, В. В. Левицький у жодному разі не вважає доказом спорідненості, тому що вони походять від абсолютно різних

лексичних варіантів різних мов і тільки завдяки фонетичним змінам випадково мають деякі спільні риси [155, с. 34].

В. В. Виноградов, говорячи про широту семантичних зв'язків відзначав, що у мовній системі задля повного розуміння слова не достатньо віднайти притаманні йому значення. «Слово здебільшого містить у собі вказівки на суміжні ряди слів та значень. Воно насичене відображеннями інших ланцюжків мовної системи та виражає відношення до інших співвіднесених або пов'язаних з його значеннями слів» [64, с. 6].

О. І. Смирницький писав, що яскраві докази випадкових збігів через фонетичну та семантичну подібність, не така вже рідкість навіть у споріднених мовах. Так, рос. корінь *тяг* у словах *тяга*, *тягач* та швед. *tåg* – «поїзд», англ. *tug* – «буксирний пароплав» досить подібні один до одного за звучанням та близькі за значенням. Але, незважаючи на логічне припущення про їхню певну генетичну тотожність, це випадкові збіги [238, с. 10-11].

Для того, щоб переконатися у достовірності семантичної реконструкції, варто брати для дослідження якомога більше випадків використання того чи іншого слова у сучасних та історичних умовах. З цією метою звернемося до двох прикладів, наведених Е. Бенвеністом, які наочно демонструють тонку грань між правильною та помилковою реконструкцією.

Перший приклад – англійські омоніми *story* (narrative) – «розповідь» та *story* (set of rooms) – «поверх, квартира». Головною перешкодою до ототожнення цих слів є не те, що «розповідь» та «поверх» видаються несумісними, а те, що видається неможливим знайти таке використання, де ці слова можна було б взаємозамінити. Навіть вислови, навмисне дібрані через їх двозначність (скажімо, *to build a story* – «будувати розповідь (поверх)» або *the third story* – «третя розповідь (четвертий поверх),») одразу ж втрачають свою двозначність, якщо їх помістити у певний контекст. Отже, їх потрібно сприймати як різні слова. Етимологічний доказ буде у цьому випадку лише додатковим підтвердженням: *story* – «розповідь» < давньофран. *estoire* (historia), у той час, як *story* – «поверх» < давньофран. *estorée* (*staurata).

Етимологія могла б бути і відсутня; але навіть якщо вона відома, тільки її може бути недостатньо для абсолютної впевненості у незалежності обох морфем у сучасній мові. Завдяки формальній тотожності вони могли б якимось асоціюватися за значенням та створити нове семантичне поєднання.

Разглянемо поданий Е. Бенвеністом протилежний випадок. У французькій мові існують дієслова *voler* – «літати» та *voler* – «красти». Обидва дієслова є різними в усіх відношеннях. Одне *voler* – «літати» входить до семантичного класу *marcher* – «ходити», *courir* – «бігати», *nager* – «плавати», *ramper* – «повзти» та інші; інше – *voler* – «красти» є синонімічним до слів *dérober* – «викрадати», *soustraire* – «викрадати, вилучати» та ін. *Voler* – «літати» – неперехідне дієслово, *voler* – «красти» – перехідне. Дери́вація припускає тільки одну ланку, спільну для обох дієслів: *vol* 1.«політ», 2.«крадіжка». В іншому вони відрізняються одне від одного: *voler* – «літати» входить до ряду *voleter* – «пурхати», *s'envoler* – «відлітати», *survoler* – «перелітати, летіти над...», *volée* – «зліт», *volatile* – «летючий», *volaille* – «свійський птах», *volière* – «вольєр», у той час як *voler* – «красти» дає лише *voleur* – «крадій». Вже це обмеження дієслова *voler* «красти» змушує припустити, що його значення походить від штучного (метафоричного) використання дієслова – *voler* «літати». Умовою став би такий контекст, де *voler* – «літати» можна було б застосувати у перехідній конструкції, як, наприклад, про полювання із соколом: *le faucon vole la perdrix* – «сокіл переслідує та ловить на льоту куріпку», буквально «сокіл летить куріпку». Такий випадок вживання, переконаний Е. Бенвеніст, не можна передбачити заздалегідь. Він є умовою, коли використання перехідної форми, як виняток, створює нове лексичне значення дієслова *voler*. У цій ситуації *le vol* має значення як «політ», так і «викрадення» [30, с. 332-333].

Не залишається не поміченим Г. А. Климовим той факт, що на зміну беззастережному оптимізму багатьох ранніх компаративістів в оцінці реальності одержуваних архетипів прийшло тверде переконання у тому, що

ступінь достовірності цих досліджень у більшості випадків не тільки невідомий, але й, як правило, не може бути належно перевірений [127, с. 13].

У цьому зв'язку стають зрозумілими глибоко скептичні оцінки компаративістами відповідних відновлень. «Оскільки елементи різних мовних сімей, щоб їх можна було б порівнювати між собою, повинні бути відповідним чином «препаровані», – писав М. С. Трубецькой, – таке мовне порівняння завжди пов'язане зі значною часткою довільності і домислу, тим паче, що кількість лексичних відповідностей, на які необхідно спиратися, зазвичай є досить невеликою» [267, с. 61].

Щодо європейських мов, О. І. Смирницький, як і багато інших індоєвропеїстів, говорив про ситуацію, коли багато фактів, взятих для реконструкції, вважаються такими, що вже начебто існували досі в єдиній прамові. Насправді ж вони виявляються паралельними новоутвореннями, які виникли вже після відокремлення мов. Проте, епоха, яка безпосередньо передуює подрібненню мови-основи, не може не виокремлюватись в принципі, як та епоха, до якої відносяться мовні факти, що встановлюються за допомогою порівняльно-історичного методу [238, с. 15].

Без сумніву, у будь-якій праці з реконструкції, як цілком слушно відзначав болгарський лінгвіст В. І. Георгієв, є низка гіпотетичних положень. Взагалі, при трактуванні відповідних проблем гіпотез неможливо уникнути. Головним питанням є те, яку саме з них слід уважати найбільш правдоподібною, зважаючи на стан науки про мову на певному етапі розвитку [79, с. 62].

3.6. Висновки

З кінця XIX та впродовж XX ст. розвиток таких наук, як психологія, культурологія, соціологія, історія та ін., надавали лінгвістиці велику кількість артефактів з різних епох та культур. Це уможливило виокремити певні чинники, що впливають на семантичний розвиток слів різних мов.

Діахронна семасіологія є одним з важливих інструментів лінгвістики, абсолютно необхідним для побудови мовної картини як окремих історичних періодів розвитку індоєвропейських мов, так і світу взагалі. Через розгалуження інтересів семантичних досліджень другої половини ХХ ст. у різних напрямках (структуралізм, генеративізм, функціональна лінгвістика, комп'ютерна лінгвістика та ін.) деякі з нових течій не брали діахронне дослідження лексичного значення до кола своїх інтересів. Структуралісти спрямували увагу на синхронний аспект значення. Генеративісти надавали значенню слова вторинної інтерпретаційної функції і, як наслідок, семантика взагалі залишилась майже поза межами їхніх інтересів.

Сучасні лінгвістичні дослідження не залишають сумнівів щодо існування закономірностей семантичних змін у споріднених та неспоріднених мовах через психологічну та побутову схожість людських суспільств, якими б віддаленими в часі і просторі вони не були.

Розпад індоєвропейської мовної сім'ї детально вивчався за допомогою комплексного методу реконструкції Т. В. Гамкрелідзе і В'яч. В. Іванова, що є синтезом моделі «родовідного дерева» та «хвильової моделі». Активно використовується порівняльно-історичний метод, прийомами якого є зовнішня та внутрішня реконструкція, і відносна хронологізація.

У ХХ ст. спостерігається популяризація синхронного підходу до дослідження мови та здійснюються спроби структурувати семантичні явища. Водночас, багато вчених визнають неможливим досліджувати лексичні явища з відривом від історичного аспекту.

Кінцева та універсальна причина будь-якої зміни в мові зумовлена природою і призначенням самої мови або оптимальним виконанням мовою її основних функцій – комунікативної, номінативної та експресивної, – що і є першопричиною всіх мовних змін. У зв'язку з цим виявляється неможливим проведення повноцінних наукових досліджень лексичного значення, ігноруючи діахронний аспект (В. В. Левицький).

З кінця XIX та упродовж XX ст. активізуються та досягають досить успішних результатів спроби реконструкції семантики слів індоєвропейської прамови, виокремлюються її принципи та проблеми.

У другій половині XX ст. та на початку XXI ст. продовжують активно досліджуватись принципи семантичної реконструкції. Незважаючи на суттєві труднощі, сучасні дослідники мови (В. В. Левицький, О. О. Сорокіна) вважають можливим досягнення високого ступеня достовірності отриманих даних, якщо керуватися принципами, виробленими в лінгвістиці упродовж багаторічних досліджень. І хоча, зважаючи на складність слова та різноманіття його семантичних потенцій, не всі вони можуть бути застосовані до семантичної реконструкції, пропонується ряд найважливіших принципів, на які необхідно спиратися у процесі семантичної реконструкції мовних праформ. Серед них такі: встановлення значень досліджуваних слів за контекстами; вивчення давньої лексики за семантичними розрядами і тематичними групами; визнання етимологічних і типологічних даних є факторами, що верифікують отримані при семантичній реконструкції результати; урахування екстралінгвальних даних (історичні та археологічні дослідження). Ці принципи є певним алгоритмом дій при дослідженні стародавніх значень слів близькоспоріднених мов.

Однак остаточно позбутися гіпотетичних припущень, які спираються на інтуїцію дослідника, неможливо. Давня епоха не може бути повністю ідентифікованою, оскільки подрібнення прамови могло бути дуже повільним та складним процесом. Отже, у процесі дослідження ми часто не в змозі з упевненістю визначити не тільки час, а й спільність чи послідовність окремих мовних фактів, що реконструюються.

Для діяхронної семасіології важливого значення набуває гіпотеза про семантичний синкретизм, завдяки якому стає можливим не тільки альтернативне етимологічне вирішення, а й обрання єдиного варіанту тлумачення історичного розвитку форм, походження яких залишається невизначеним.

Реконструкція індоєвропейської прамови містить велику кількість гіпотетичних моментів, що не надає мовознавцям можливості отримати близькі до остаточних результати, але відкриває багато перспектив у цьому напрямку.

Ступінь втрати або збереження архаїчних рис залежить від часу розпаду прамови, а ступінь достовірності результатів незалежного розвитку того чи іншого явища у мові безпосередньо залежить від кількості мовнащадків, що дійшли до наших днів. Інтенсивність контактів як між мовами однієї групи, сім'ї, так і між мовами інших сімей багато в чому ускладнює встановлення споконвічних і запозичених явищ. Наявність екстралінгвальних чинників посилює труднощі виявлення збережених у наступних мовах рис прамови, відокремлення їх від пізніших нашарувань та інновацій.

Мовознавство XX ст. – початку XXI ст. відзначається підвищеним теоретичним інтересом до діяхронної семасіології та реконструкції, а водночас і до проблем порівняльно-історичного мовознавства в цілому. І все ж загальний стан проблеми важко вважати задовільним.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Діахронні дослідження лексичного значення допомагають розв'язанню багатьох питань як мовознавства, так і цілої низки нелінгвістичних наук: історії, археології, соціології, культурології, психології тощо. Діахронна семасіологія в багатьох випадках виступає ланкою, що поєднує, здавалося б, не пов'язані між собою галузі людської діяльності.

Наріжним каменем виникнення діахронної семасіології як окремого розділу мовознавства є використання історичного підходу до семантики й форми мовних одиниць.

На думку багатьох дослідників, семасіологія як самостійна лінгвістична дисципліна, через великий вплив на зміну лексичного значення слова зовнішньолінгвальних та внутрішньолінгвальних чинників, завжди мала проблеми з визначенням своїх меж.

Незважаючи на більш ніж двохсотрічну історію існування семасіології як самостійного розділу мовознавства, наявна література свідчить про досить обмежену кількість спеціальних праць, присвячених проблемі дослідження лексичного значення слова в лінгвістичноісторіографічному аспекті. Переважна більшість відповідних праць мовознавців XIX – XX ст. мають загальний характер і не охоплюють тему дослідження комплексно.

З метою експланаторного аналізу наукових студій, присвячених діахронним дослідженням лексичного значення, доцільно використовувати *актуалістичний метод*.

Термін *актуалістичний метод* щодо праць лінгвістичноісторіографічного спрямування вперше вжито В. А. Глущенком. Цей термін поступово входить до понятійної бази лінгвістичної історіографії, що підтверджує правомірність його використання в лінгвістичноісторіографічних дослідженнях.

Визначальну роль у становленні і розвитку семасіології XIX ст. відіграли праці Ф. І. Буслаєва, І. О. Бодуена де Куртене, О. О. Потебні, М. М. Покровського, А. Шлейхера, Г. Пауля, М. Бреалю, ідеї яких, хоч і були

багато в чому різними, заклали основи існування сучасної лінгвістичної науки про значення.

Однією із загальноприйнятих причин зміни словами лексичного значення розглядався вплив різних сфер суспільства (Я. Грімм, Ф. І. Буслаєв, О. О. Потебня, М. М. Покровський, Ж. Вандрієс та ін.). У протиположності цьому активно розвивалися ідеї індивідуальної психології як творчої сили розглядуваного процесу.

Досліджуючи загальні тенденції різних мов, лінгвісти почали говорити про можливість визначати шлях семантичних змін, які відбувалися, а в деяких випадках навіть мали відбутися в майбутньому. Ця тенденція дослідження не втратила своєї актуальності й у сучасній лінгвістиці.

Аналіз В. фон Гумбольдтом змістовних властивостей мови, лексичних та граматичних значень з позицій антропологізму, у зв'язку зі свідомістю, мисленням, культурою, «духом народу», став відправною точкою подальших діяхронних досліджень семантики. Критика занадто загального характеру цього аналізу стала своєрідним поштовхом для дослідників розробляти нові шляхи пояснення семантичних зрушень, залучаючи інші науки і, як наслідок, розширюючи можливості лінгвістів щодо отримання альтернативних результатів (Г. Пауль, А. Шлейхер, М. М. Покровський, М. Я. Марр та інші), наявність яких і є життям будь-якої науки.

Ідея історичного порівняння споріднених мов стала фундаментальною для науковців багатьох наступних поколінь завдяки поєднанню надбань історичного та порівняльного мовознавства (О. О. Потебня). Учення О. О. Потебні про внутрішню форму слова, відтворення уявлення, образу, розробка фундатором Харківської школи історичного аспекту семантики є одним з головних перспективних надбань семасіології XIX ст.

В. Вундт наполягав, що при дослідженні загальних законів, причин та умов зміни лексичного значення слова можна керуватися тільки законами асоціації, якщо, звичайно, схилитися до їх психологічної інтерпретації. Саме через цю глибинність психічних мотивів семантичних процесів перспективи

досягнення конкретних результатів, стабільних класифікацій (наприклад, та, що була надана Г. Паулем) були дещо віддаленими. Постулювання ролі психічного механізму асоціації в семантичних змінах і питання про вагомість частки психології у мовознавстві дісталось у спадок і наступним поколінням дослідників.

М. М. Покровський, вивчаючи лексичне значення слів за колами уявлень, ще у ХІХ ст. заклав основи теорії семантичних полів, що не перестають цікавити лінгвістів і сьогодні. Уже тоді вчений говорив про об'єднання багатьох часткових систем слів. Такі об'єднання він наділяв властивістю бути інтуїтивно зрозумілим носію мови і мати зв'язок із його психологічною реальністю. Семантичні об'єднання, уважав М. М. Покровський, тим чи іншим чином пов'язані одне з одним, і є своєрідними підсистемами мови, одиниці яких (слова) також мають певні системні семантичні відношення. Закономірність семантичних змін розглядалась як цілком реальне явище.

Подібні дослідження існували поруч з переконаннями у неможливості формулювання остаточних висновків саме через багату людську психологію. І. О. Бодуен де Куртене наполягав на тому, що людська психологія – глибока, багатогранна, така, що не піддається стислому аналізу та відбиттю на папері. Проти встановлення будь-яких семантичних законів виступали також Г. Шухардт, Л. Вейсгербер, Л. Шпітцер.

Розвиток нелінгвістичних наук, таких, як психологія, культурологія, соціологія, історія, мав позитивний вплив на дослідження мови, надаючи велику кількість артефактів з різних епох та культур. Це уможливило виокремлення певних чинників, які впливають на семантичний розвиток слів різних мов.

Незважаючи на необхідність діахронних досліджень семантики у побудові мовної картини світу, через розгалуження інтересів семантичних досліджень другої половини ХХ ст. у різних напрямках (структуралізм, генеративізм, функціональна лінгвістика, комп'ютерна лінгвістика та ін.),

деякі з нових течій не брали діахронне дослідження лексичного значення до кола своїх інтересів. Структуралісти приділяли увагу виключно синхронному аспекту значення. У дослідженнях генеративістів семантика залишилась майже поза межами їхніх інтересів унаслідок надання значенню слова вторинної інтерпретаційної функції.

Однак неможливо ігнорувати дуже важливе для пізнання будь-якого об'єкта питання «чому?» («Чому система функціонує саме так?»). Відповідь можуть дати діахронні дослідження семантики (В. В. Левицький).

Упродовж XIX – початку XXI ст. набули популярності етимологічні дослідження, що не могло не відбитися на розвитку діахронної семасіології, надаючи їй нові численні факти. Діахронна семасіологія звернулася до праць Я. Грімма, Ф. Боппа, Р. Раска, О. Х. Востокова, В. В. Виноградова, О. М. Трубачова та ін.

Дослідженням розпаду індоєвропейської мовної сім'ї детально займалися у другій половині XX ст. Т. В. Гамкрелідзе та В'яч. Вс. Іванов. Вони активно використовували комплексний метод реконструкції, що є синтезом моделі «родовідного дерева» і «хвильової моделі». Зовнішня та внутрішня реконструкція і відносна хронологізація виступили головними прийомами їхнього дослідження.

Проведення повноцінних наукових досліджень лексичного значення неможливе при ігноруванні того факту, що кінцева та універсальна причина будь-якої зміни в мові зумовлена природою і призначенням самої мови (В. В. Левицький). Вона повинна оптимально виконувати основні функції – комунікативну, номінативну та експресивну, – що й є першопричиною всіх мовних змін. Розгляд цих функцій з відривом від історичного аспекту розвитку будь-якої мови веде до штучності в дослідженні.

Визначальну роль у розвитку діахронної семасіології як окремої галузі мовознавства відіграли принципи семантичної реконструкції, що активно розроблялися переважно впродовж XX ст.; вони мають високий ступінь достовірності отриманих даних (В. В. Левицький, О. О. Сорокіна,

О.О. Селіванова). Такими принципами вважаються: встановлення значень досліджуваних слів за контекстами; вивчення давньої лексики за семантичними розрядами і тематичними групами; визнання етимологічних і типологічних даних є факторами, що верифікують отримані при семантичній реконструкції результати; урахування екстралінгвальних даних (історичні та археологічні дослідження). Дотримання певного алгоритму в дослідженнях з історичної семантики уможлиблює отримання якомога точніших наукових результатів.

Разом з необхідністю використання наявних мовних фактів жоден дослідник, як уважали О. О. Потебня, М. М. Покровський, Е. Бенвеніст і, загалом, переважна більшість мовознавців, не може позбутися гіпотетичних припущень, які спираються на інтуїцію. Подрібнення давніх мов – надзвичайно повільний процес, який містить неймовірно велику кількість деталей, що просто не можуть бути повністю ідентифікованими.

Збереження архаїчних рис залежить від часу розпаду прамови, а ступінь достовірності результатів незалежного розвитку того чи іншого явища у мові – безпосередньо від кількості мов-нащадків, що дійшли до наших днів. Як наслідок, позамовні чинники збільшують відокремлення рис прамови від пізніших нашарувань (О. О. Сорокіна).

Завдання дослідника – докласти максимум зусиль для збільшення експланаторності, надаючи якомога більше наявних прикладів на підтримку отриманого результату.

Матеріали давніх писемних пам'яток, здобутих нелінгвістичними науками, є і будуть важливим джерелом історичного вивчення семантики, підкреслюючи невід'ємність використання цілого комплексу наукових досягнень для реалізації ідей діяхронної семасіології.

Спадок більш ніж двохсотрічної плідної праці в дослідженні лексичного значення слова створив надійне підґрунтя для впевненості в абсолютній необхідності результатів діяхронної семасіології для побудови мовної картини світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абаев В. И. О принципах этимологического словаря / В. И. Абаев // Вопросы языкознания. – 1952. – № 5. – С. 56-69.
2. Абаев В. И. Н. Я. Марр (1864-1934). К 25-летию со дня смерти / В. И. Абаев // Вопросы языкознания. – 1960. – № 1. – С. 90-99.
3. Абаев В. И. Избранные труды / Василий Иванович Абаев. – Владикавказ : Ир., 1995.– Т. 2. – 1995. – 724 с.
4. Абрамичева О. М. Теорія та практика молодогограматизму в українському і російському мовознавстві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / О. М. Абрамичева. – Донецьк, 2005. – 20 с.
5. Автономова Н. С. Метафорика и понимание / Н. С. Автономова // Загадка человеческого понимания / под. общ. ред. А. А. Яковлева ; сост. В. П. Филатов. – М. : Политиздат, 1991. – С. 95-113.
6. Алексеев П. В. Теория познания и диалектика / П. В. Алексеев, А. В. Панин. – М. : Высш. шк., 1991. – 383 с.
7. Андреев Н. Д. Раннеиндоевропейский праязык / Николай Дмитриевич Андреев. – Л. : Наука, 1986. – 327 с.
8. Апресян Ю. Д. Дистрибутивный анализ значений: структурное семантические поля / Ю. Д. Апресян // Лексикографический сборник 5. – М., 1962. – С. 53.
9. Апресян Ю. Д. Современные методы исследования значения и некоторые проблемы структурной лингвистики / Ю. Д. Апресян // Проблемы структурной лингвистики. – М. : Наука, 1963. – С. 102-149.
10. Апресян Ю. Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики / Ю. Д. Апресян. – М. : Просвещение, 1966. – 302 с.
11. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика / Юрий Деренкович Апресян. – М. : Наука, 1974. – 368 с.
12. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика (синонимические средства языка) / Ю. Д. Апресян. – М. : Восточная лит. РАН, 1995.– Т. 1. – 1995. – 472 с.

13. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика / Ю. Д. Апресян. – М. : Языки славян. культур, 2009.–
Т. I: Парадигматика. – 2009. – 568 с.
14. Апресян Ю. Д. Семантические основы глагольного управления: лексикографический аспект / Ю. Д. Апресян // Проблемы грамматики и типологии : сб. ст. памяти В. П. Недялкова. – М. : Знак, 2010. – С. 27-36.
15. Арнольд И. В. Семантическая структура слова в современном английском языке и методика ее исследования / И. В. Арнольд. – Л. : 1966. – 192 с.
16. Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка / И. В. Арнольд. – Л. : Просвещение, 1973. – 304 с.
17. Арнольд И. В. Лексикология современного английского языка / И. В. Арнольд. – М. : Высш. шк., 1986. – 295 с.
18. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – 303 с.
19. Арутюнова Н. Д. Метафора и дискурс / Н. Д. Арутюнова // Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – С. 5-3.
20. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – М. : Языки рус. культуры, 1998. – 896 с.
21. Арутюнова Н. Д. Метафора / Н. Д. Арутюнова // Русский язык : энцикл. – М. : Изд. дом «Дрофа», 1998. – С. 233-36.
22. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы / Н. Д. Арутюнова. – [3-е изд., стер.]. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 383 с.
23. Асмолов А. Г. Психология личности / Александр Григорьевич Асмолов. – М. : МГУ, 1990 – 367 с.
24. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии / О. С. Ахманова. – М. : Педгиз, 1957. – 295 с.
25. Бабаева Е. Э. Кто живёт в вертепе, или опыт построения семантической истории слов / Е. Э. Бабаева // Вопросы языкознания. – 1998. – № 3. – С. 94-106.
26. Бадер Ф. Области индоевропейской реконструкции / Ф. Бадер // Новое в лингвистике. – 1988. – № 21. – С. 202-223.
27. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1979. – 423 с.

28. Белецкий А. А. Задачи дальнейшего сравнительно-исторического изучения языков / А. А. Белецкий // Вопросы языкознания. – 1955. – № 2. – С. 3-27.
29. Бельчиков Ю. А. Виктор Владимирович Виноградов / Ю. А. Бельчиков // Отечественные Лингвисты XX века : сб. ст. / редкол. : Ф. М. Березин и др. – М. : ИНИОН РАН, 2002. – Ч. 1. – 295 с.
30. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Эмиль Бенвенист. – М. : Прогресс, 1974. – 447 с.
31. Бендикс Э. Эмпирическая база семантического описания / Э. Бендикс // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1983. – № 14. – С. 75-107.
32. Березин Ф. М. История лингвистических учений / Ф. М. Березин. – М. : Высш. шк., 1975. – 304 с.
33. Бессонова О. М. Методологический анализ современных теорий метафоры / О. М. Бессонова // Интерпретация как историко-научная и методологическая проблема. – Новосибирск : Наука, 1986. – С. 55-64.
34. Бессонова О. М. Очерк сравнительной теории метафоры / О. М. Бессонова // Научное знание: логика, понятия, структура. – Новосибирск : Наука, 1987. – С. 205-227.
35. Бирвиш М. Семантика / М. Бирвиш // Новое в лингвистике. – 1981. – № 10. – С. 177-199.
36. Бирнбаум Х. Праславянский язык: достижения и проблемы в его реконструкции / Х. Бирнбаум. – М. : Прогресс, 1986 – 512 с.
37. Бланар В. О внутренне обусловленных семантических изменениях / В. Бланар // Вопросы языкознания. – 1971. – № 1. – С. 3-13.
38. Блумфилд Л. Язык / Леонард Блумфилд. – М. : Прогресс, 1968. – 607 с.
39. Блэк М. Метафора / М. Блэк // Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – С. 163-172.
40. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию / И. А. Бодуэн де Куртенэ. – М. : Изд-во АН СССР, 1963.– Т. 2. – 1963. – 384 с.
41. Бодуэн де Куртенэ. Языковедение и язык / Бодуэн де Куртенэ. – М. : ЛКИ, 2010 – 216 с.
42. Бок Ф. К. Структура общества и структура языка / Ф. К. Бок // Новое в лингвистике. – 1975. – № 7. – С. 382-396.

43. Бородина М. А. К типологии и методике историко-семантических исследований (на материале лексики французского языка) / М. А. Бородина, В. Гак. – Л. : Наука, 1979. – 232 с.
44. Брудный А. А. Семантика языка и психология человека / А. А. Брудный. – Фрунзе : Илим, 1972. – 302 с.
45. Будагов Р. А. Введение в науку о языке / Р. А. Будагов. – М. : Учпедгиз, 1958. – 435 с.
46. Будагов Р. А. Сравнительно-семасиологические исследования (романские языки) / Р. А. Будагов. – М. : МГУ, 1963. – 302 с.
47. Будагов Р. А. Проблемы развития языка / Р. А. Будагов. – М.-Л. : Наука, 1965. – 73 с.
48. Будагов Р. А. История слов в истории общества / Р. А. Будагов. – М. : Просвещение, 1971. – 270 с.
49. Будагов Р. А. Человек и его язык / Р. А. Будагов. – М. : МГУ, 1976. – 428 с.
50. Будагов Р. А. Система и антисистема в науке о языке / Р. А. Будагов // Вопросы языкознания. – 1978. – № 4. – С. 3-17.
51. Бутенко Н. П. Словник асоціативних норм української мови / Н. П. Бутенко. – Львів : Вища шк., 1979. – 119 с.
52. Вайсгербер Й. Л. Родной язык и формирование духа / Йохан Лео Вайсгербер. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 232 с.
53. Вандриес Ж. Язык. Лингвистическое введение в историю / Ж. Вандриес. – М. : Соцэкгиз, 1937. – 410 с.
54. Варбот Ж. Ж. Этимология. Русский язык. Энциклопедия / Ж. Ж. Варбот. – [2-е изд.]. – М. : Дрофа, 1997. – 721 с.
55. Вардуль И. Ф. Об изучении семантического аспекта слова / И. Ф. Вардуль // Вопросы языкознания. – 1973. – № 6. – С. 9-21.
56. Вардзелашвили Ж. А. Метафорические номинации в русском языке / Ж. А. Вардзелашвили. – Тбилиси : Изд-во ТГПУ им. С.-С. Орбелиани, 2001. – 234 с.
57. Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика / Л. М. Васильев. – М. : Высш. шк., 1990. – 176 с.
58. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / Анна Вежбицкая. – М. : Рус. словари, 1996. – 411 с.

59. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / Анна Вежбицкая. – М. : Языки рус. культуры, 1999. – 780 с.
60. Вейнрейх У. О семантической структуре / У. Вайнрейх // Новое в лингвистике. – 1970. – № 5. – С. 163-249.
61. Вейнрайх У. Опыт семантической теории / У. Вайнрайх // Новое в лингвистике. – 1981. – № 10. – С. 50-176.
62. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М. : Учпедгиз, 1947. – 785 с.
63. Виноградов В. В. Понятие внутренних законов развития языка в общей системе марксистского языкознания / В. В. Виноградов // Вопросы языкознания. – 1952. – № 2. – С. 3-29.
64. Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова / В. В. Виноградов // Вопросы языкознания. – 1953. – № 5. – С. 3-43.
65. Виноградов В. В. Избранные труды. Лексикология и лексикография / В. В. Виноградов. – М. : Наука, 1977. – 312 с.
66. Виноградов В. В. История русских лингвистических учений : учеб. пособие [для филол. спец. ун-тов] / В. В. Виноградов. – М. : Высш. шк., 1978. – 367 с.
67. Виноградов В. В. История слов: около 1500 слов и выражений и более 5000 слов, с ними связанных / В. В. Виноградов. – М. : Толк, 1994. – 1138 с.
68. Винокур Г. О. Собрание трудов. Введение в изучение филологических наук / Г. О. Винокур. – М., 2000. – 189 с.
69. Вундт В. Проблемы психологии народов / Вильгельм Вундт. – М. : КСП+, 1998. – 320 с.
70. Вундт В. Введение в философию / Вильгельм Вундт. – М. : ООО «Добросвет», 2001. – 355 с.
71. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский. – М. : Гос. соц. эконом. изд-во, 1934. – 362 с.
72. Выготский Л. С. Избранные психологические исследования / Л. С. Выготский. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1956. – 519 с.
73. Габашвили К. В. Некоторые вопросы семантического исследования : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук. : спец. 10.02.19 «Теория языка» / К. В. Габашвили. – Тбилиси, 1975. – 25 с.

74. Гак В. Г. Опыт применения сопоставительного анализа к изучению структуры значения слова / В. Г. Гак // Вопросы языкознания. – 1966. – № 2. – С. 97-105.
75. Гак В. Г. К диалектике семантических отношений в языке / В. Г. Гак // Принципы и методы семантических исследований. – М. : Наука, 1976. – С. 83-90.
76. Гак В. Г. Сопоставительная лексикология (на материале франц. и рус. яз.) / В. Г. Гак. – М. : Междунар. отношение, 1977. – 262 с.
77. Гак В. Г. Метафора: универсальное и специфическое / В. Г. Гак // Метафора в языке и тексте. – М. : 1988. – С. 11-26.
78. Гамкрелидзе Т. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историческая типология / Т. В. Гамкрелидзе, В. Иванов. – Тбилиси : Изд-во Тбилис. ун-та, 1984.– Ч. 1. – 1984. – 428 с.
79. Георгиев В. И. Проблема возникновения индоевропейских языков / В. И. Георгиев // Вопросы языкознания. – 1956. – № 1. – С. 43-67.
80. Георгиев В. И. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию: родственные отношения индоевропейских языков / В. И. Георгиев. – М. : Изд-во иностр. лит., 1958. – 318 с.
81. Герасимов И. Г. Структура научного исследования и философский анализ познавательной деятельности в науке / И. Г. Герасимов. – М : Мысль, 1985. – 215 с.
82. Гигинейшвили Б. К. К проблеме достоверности реконструкции / Б. К. Гигинейшвили // Вопросы языкознания. – 1985. – № 2. – С. 65-70.
83. Гинзбург Р. С. Лексикология английского языка / Р. С. Гинзбург. – М., 1966. – 184 с.
84. Гинзбург Р. С. Значение слова и методика компонентного анализа / Р. С. Гинзбург // Иностранные языки в школе. – 1978. – №5. – С. 21-26.
85. Глущенко В. А. Сравнительно-исторический метод как предмет изучения в курсах лингвистических дисциплин / В. А. Глущенко // Взаимодействие украинского и русского языков на территории Украины и актуальные вопросы их исследования и преподавания : материалы докл. Первых Ганичевских чтений, 13–14 окт. 1993 г. – Полтава, 1993. – Т. 1. – С. 95-96

86. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. ХІХ ст. – 20-і рр. ХХ ст.) / В. А. Глущенко ; відп. ред. О. Б. Ткаченко ; НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – Донецьк, 1998. – 221 с.
87. Глущенко В. А. К вопросу о структуре лингвистического метода / В. А. Глущенко // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : науч.-метод. сб. / отв. ред. В. А. Глущенко. – Славянск, 2001. – Вып. 8. – С. 3-6.
88. Глущенко В. А. Лінгвістичний метод як складна логічна одиниця (до визначення семантики терміна) / В. А. Глущенко // Вісн. Луган. держ. пед. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – 2001. – № 4. – С. 124-127.
89. Глущенко В. А. Закономірності розвитку мови : навч. посіб. [для філол. ф-тів] / В. А. Глущенко, В. М. Овчаренко ; Слов'ян. держ. пед. ун-т. – Донецьк : Лебідь, 2002. – 36 с.
90. Глущенко В. А. Лексичні запозичення як джерело вивчення історії мови у російській та українській компаративістиці 10-х – 20-х рр. ХХ ст. / В. А. Глущенко, І. М. Рябініна // Актуальні проблеми іноземної філології: лінгвістика та літературознавство : міжвуз. зб. наук. статей / відп. ред. В. А. Зарва. – Донецьк, 2009. – Вип. ІV. – С. 215-223.
91. Глущенко В. А. Слово: культура и история / В. А. Глущенко ; Славян. гос. пед. ун-т. – Славянск : Маторін Б. І., 2010. – 52 с.
92. Глущенко В. А. Лінгвістичний метод і його структура / В. А. Глущенко // Мовознавство. – 2010. – № 6. – С. 32-44.
93. Глущенко В. А. Лінгвістичний метод як гетерогенний феномен / В. А. Глущенко // Методи лінгвістичних досліджень : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 18–19 листоп. 2010 р. – Слов'янськ, 2010. – С. 33-37.
94. Глущенко В. А. Лінгвістичний метод як складне структурне утворення / В. А. Глущенко // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : науч.-метод. сб. / отв. ред. В. А. Глущенко. – Славянск, 2010. – Вып. 20. – С. 3-12.
95. Глущенко В. А. Мова як система : навч. посіб. / В. А. Глущенко, Ю. В. Ледняк, В. М. Овчаренко, І. М. Рябініна. – К. : ЦУЛ, 2011. – 132 с.

96. Глущенко В. А. Об узкой и широкой трактовках лингвистического метода / В. А. Глущенко // Образ мира в зеркале языка : сб. науч. ст. / отв. ред. : В. В. Колесов, М. В. Пименова, В. И. Теркулов. – М., 2011. – С. 71-77.
97. Глущенко В. А. Русские и украинские языковеды о лингвистическом методе / В. А. Глущенко // Русский язык и литература: проблемы изучения и преподавания в школе и вузе : сб. науч. работ / под общ. ред. Л. А. Кудрявцевой. – К., 2011. – С. 18-22.
98. Глущенко В. А. Диахроническое и синхроническое изучение языка в концепции ученых Московской школы / В. А. Глущенко // Языковые категории и единицы: синтагматический аспект : материалы IX Междунар. конф., 22–24 сент. 2011 г. – Владимир, 2011. – С. 106-111.
99. Гогоненкова Е. А. Метафора в науке: философско-методологический анализ: дис. ... кандидата филос. наук : 09.00.08 / Гогоненкова Евгения Аркадьевна. – М., 2005. – 156 с.
100. Голуб О. М. Лінгвістична спадщина П. О. Бузука в сучасному контексті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / О. М. Голуб. – Донецьк, 2006. – 20 с.
101. Гречко В. А. Теория языкознания / В. А. Гречко. – М. : Высш. шк., 2003. – 375 с.
102. Григорян А. Г. Некоторые проблемы системного и исторического изучения лексики и семантики / А. Г. Григорян // Вопросы языкознания. – 1983. – № 4. – С. 56-63.
103. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт ; пер. с нем. – М. : Прогресс, 1984. – 397 с.
104. Гусев С. С. Наука и метафора / С. С. Гусев. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1984. – 151 с.
105. Дегтерёва Т. А. Законы семантического развития : сб. ст. / Т. А. Дегтерёва. – М. : Изд-во ВПШ и АОН, 1961. – 148 с.
106. Дональдсон М. Мыслительная деятельность детей / М. Дональдсон. – М. : Педагогика, 1985. – 192 с.
107. Дресслер В. К вопросу о реконструкции индоевропейского синтаксиса / В. Дресслер // Новое в лингвистике. – 1988. – № 21. – С. 409-432.

108. Дэвидсон Д. Общение и конвенциональность / Д. Дэвидсон ; пер. с англ. Е. В. Зиньковского // *Философия, логика, язык* / под ред. : Д. П. Горского, В. В. Петрова. – М. : Прогресс, 1987. – С. 213-233.
109. Дэвидсон Д. Реальность без референции / Д. Дэвидсон // *Истина и интерпретация*. – М. : Праксис, 2003. – С. 300-314.
110. Ельмслев Л. Можно ли считать, что значения слов образуют структуру / Л. Ельмслев // *Новое в лингвистике*. – 1962. – № 2. – С. 117-136.
111. Жихарева О. Л. Проблема походження східнослов'янських мов у мовознавстві ХІХ ст. – 20-30-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / О. Л. Жихарева. – Донецьк, 2004. – 22 с.
112. Жоль К. К. Мысль, слово, метафора: Проблемы семантики в философском освещении / К. К. Жоль. – К. : Наук. думка, 1984. – 303 с.
113. Журавлёв А. Ф. Технические возможности русского языка в области предметной номинации / А. Ф. Журавлёв. – М. : Просвещение, 1982. – С. 45-48.
114. Звегинцев В. А. Семасиология / В. А. Звегинцев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1957. – 320 с.
115. Звегинцев В. А. Теоретико-лингвистические предпосылки гипотезы Сепира-Уорфа / В. А. Звегинцев // *Новое в лингвистике*. – 1960. – № 1. – С. 111-135.
116. Звегинцев В. А. Очерки по общему языкознанию / В. А. Звегинцев. – М. : МГУ, 1962. – 383 с.
117. Звегинцев В. А. Проблема значения в современном зарубежном языкознании / В. А. Звегинцев // *Новое в лингвистике*. – 1962. – № 2. – С. 9-16.
118. Звегинцев В. А. История языкознания ХІХ–ХХ веков в очерках и извлечениях / В. А. Звегинцев. – М. : Просвещение, 1964.– Ч. I. – 1964. – 466 с.
119. Зубкова Л. Г. Общая теория языка в развитии / Людмила Георгиевна Зубкова. – М. : Изд-во РУДН, 2003. – 472 с.
120. Иванов А. В. Сознание и мышление / А. В. Иванов. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 130 с.

121. Илюхина Н. А. Метафорический образ в семасиологической интерпретации: моногр. / Н. А. Илюхина. – М. : Флинта: Наука, 2010. – 320 с.
122. Исайченко А. В. К вопросу о структурной типологии словарного состава славянских литературных языков / А. В. Исайченко // Славия. – 1958. – №3. – С. 334-352.
123. Капанадзе Л. А. Номинация / Л. А. Капанадзе // Русская разговорная речь. – М. : Наука, 1973. – С. 43-48.
124. Караулов Ю. Н. Частотный словарь семантических множителей русского языка / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1980. – 207 с.
125. Кацнельсон С. Д. Содержание слова, значение и обозначение / С. Д. Кацнельсон. – М.-Л. : Наука, 1965. – 110 с.
126. Клець О. О. Проблема мовних союзів : лінгвоісторіографічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / О. О. Клець. – Донецьк, 2009. – 20 с.
127. Климов Г. А. К семантической реконструкции / Г. А. Климов // Теория и практика этимологических исследований. – М. : 1985. – С. 16-23.
128. Климов Г. А. Реконструкция и диахроническая интерпретация в компаративистике / Г. А. Климов // Вопросы языкознания. – 1988. – № 3 – С. 9-17.
129. Кобозева И. М. Лингвистическая семантика / И. М. Кобозева. – М. : Едиториал УРСС, 2000. – 352 с.
130. Колокольникова М. Ю. Лексическая семантика и дискурс (лексема sloth в религиозном дискурсе среднеанглийского периода) / М. Ю. Колокольникова // Известия Саратов. гос. ун-та. Новая серия Т. 9. Сер. Социология. Политология. – 2009. – Вып. 2. – С. 48-53.
131. Колокольникова М. Ю. Роль дискурс-анализа в исследовании исторического развития имен отвлеченной семантики (на материале лексики морально-этической сферы) / М. Ю. Колокольникова // Известия Саратов. гос. ун-та. Новая серия Т. 9. Сер. Социология. Политология. – 2009. – Вып. 4. – С. 47-52.
132. Колокольникова М. Ю. Дискурс-анализ в диахроническом исследовании лексики / М. Ю. Колокольникова ; под ред. О. Ю. Крючковой. – Саратов : Наука, 2010. – 166 с.

133. Колокольникова М. Ю. Дискурс-анализ и корпусный анализ в исследованиях в области исторической лексикологии / М. Ю. Колокольникова // Известия Саратов. гос. ун-та. Новая серия Т. 9. Сер. Филология. Журналистика. – 2010. – Вып. 2. – С. 3-6.
134. Колокольникова М. Ю. Дискурсивный анализ в исторической лексикологии и семасиологии (на материале морально-этической лексики в западноевропейских языках Средневековья) : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка» / М. Ю. Колокольникова. – Саратов, 2011. – 40 с.
135. Кондрашов Н. А. История лингвистических учений : учеб. пособие [для студ. пед. ин-тов] / Николай Андреевич Кондрашов. – М. : Просвещение, 1979. – 224 с.
136. Косериу Э. Общие условия изменения. Системная и внесистемная обусловленность. Устойчивость и неустойчивость языковых традиций / Э. Косериу // Новое в лингвистике. – 1963. – № 3. – С. 215-238.
137. Кочерган М. П. Загальне мовознавство : підруч. [для студ. філол. спец. вищ. навч. закл.] / М. П. Кочерган. – К. : Академія, 2003. – 464 с. – (Альма-матер).
138. Кронгауз М. А. Семантика / Максим Анисимович Кронгауз. – М. : РГГУ, 2001. – 400 с.
139. Кубрякова Е. С. Типы языковых значений. Семантика производного слова / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1981. – 200 с.
140. Кубрякова Е. С. Части речи в ономасиологическом освещении / Е. С. Кубрякова // Вестн. Моск. гос. ун-та. Сер. 9. Филология. – 1997. – № 4-6. – С. 159-168.
141. Кузнецова А. И. Понятие семантической системы языка и методы ее исследования (из истории разработки данной проблемы в зарубежном языкознании) / А. И. Кузнецова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1963. – 58 с.
142. Кузнецов А. М. Структурно-семантические параметры в лексике (на материале англ. яз.) / А. М. Кузнецов. – М. : Наука, 1980. – 160 с.
143. Курилович Е. Очерки по лингвистике / Е. Курилович. – М.: Изд-во иностр лит., 1962. – 456 с.
144. Курилович Е. О методах внутренней реконструкции / Е. Курилович // Новое в лингвистике. – 1965. – № 4. – С. 400-433.

145. Курилович Е. Очерки по лингвистике / Е. Курилович. – М. : УРСС, 2000. – 450 с.
146. Кустова Г. И. Перцептивные события: участники, наблюдатели, локусы / Г. И. Кустова // Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке / отв. ред. : Н. Д. Арутюнова, И. Б. Левонтина. – М. : Индрик, 1999. – С.229-238.
147. Лабов У. структура денотативных значений / У. Лабов // Новое в лингвистике. – 1975. – № 7. – С. 199-228.
148. Лабов У. Исследование языка в его социальном контексте / У. Лабов // Новое в лингвистике. – 1975. – № 7. – С. 96-181.
149. Лабов У. Структура денотативных значений / У. Лабов // Новое в зарубежной лингвистике. – 1983. – № 14. – С. 133-176.
150. Лайонз Д. Введение в теоретическую лингвистику / Джон Лайонз. – М. : Прогресс, 1978. – 544 с.
151. Лайонз Д. Лингвистическая семантика. Введение / Джон Лайонз. – М. : Языки славян. культ., 2003. – 400 с.
152. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон ; под ред. А. Н. Баранова ; пер. с англ. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
153. Лаптева О. Самоорганизация движения языка : внутренние источники преобразований / О. Лаптева // Вопросы языкознания. – 2003. – № 6. – С. 15-29.
154. Левицкий В. В. Экспериментальные методы в семасиологии / В. В. Левицкий, И. А. Стернин. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 1989. – 192 с.
155. Левицкий В. В. Семасіологія / В. В. Левицький. – Вінниця : НОВА КНИГА, 2006. – 512 с.
156. Левин С. Прагматическое отклонение высказывания / С. Левин // Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – С. 342-357.
157. Лекторский В. А. Субъект, объект, познание / В. А. Лекторский. – М. : Наука, 1980. – 357 с.
158. Леонтьев А. А. Словарь ассоциативных норм русского языка / А. А. Леонтьев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1977. – 191 с.
159. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. / Алексей Николаевич Леонтьев. – М. : Смысл, Академия, 2005 – 352 с.

160. Литвинов В. П. Типологический метод в лингвистической семантике / Виктор Петрович Литвинов. – Ростов н/Д. : Изд-во Ростов. ун-та, 1986. – 165 с.
161. Лосев А. Ф. Введение в общую теорию языковых моделей / А. Ф. Лосев ; Моск. гос. пед. ин-т им. В. И. Ленина. – М., 1968. – 294 с.
162. Лоя Я. В. История лингвистических учений / Я. В. Лоя. – М. : Высш. шк., 1968. – 308 с.
163. Лурия А. Р. Об историческом развитии познавательных процессов / А. Р. Лурия. – М. : Наука, 1974. – 170 с.
164. Лурия А. Р. Основные проблемы нейролингвистики / А. Р. Лурия. – М. : Изд-во МГУ, 1975. – 254 с.
165. Лучик В. В. Народна і наукова етимологія топонімів України / В. В. Лучик // Магістеріум : мовознавчі студії. – 2013. – Вип. 50. – С. 50-58.
166. Лучик В. В. Топонімія як один з аргументів середньонадніпрянської теорії прабатьківщини слов'ян / В. В. Лучик // *Cywilizacja – przestrzeń – tekst: Słowiańska topografia kulturowa w języku i literaturze.* – Katowice: Wyd-wo UŚ, 2005. – S. 173-183.
167. Лучик В. В. Позамовні чинники й категорії ойконімної номінації / В. В. Лучик // *Студії з ономастики та етимології.* 2007. – К., 2007. – С. 193-201
168. Лучик В. В. Середньонадніпрянська прабатьківщина слов'ян з лінгвістичного погляду / В. В. Лучик // *Мовознавство.* – 2008. – № 2–3. – С. 62-76.
169. Лучик В. В. Принципи й критерії номінації та відновлення історичних назв у топонімії України / В. В. Лучик // *Українська мова.* – 2009. – № 4. – С. 28-33.
170. Майрхофер М. Санскрит и языки древней Европы / М. Майрхофер // *Новое в лингвистике.* – 1988. – № 21. – С. 507-531.
171. Макаев Э. А. Реконструкция индоевропейского этимона / Э. А. Макаев // *Вопросы языкознания.* – 1967. – № 4. – С. 26-33.

172. Маковский М. М. Идентификация элементов лексико-семантических структур / М. М. Маковский // Вопросы языкознания. – 1966. – № 6. – С. 35-47.
173. Маковский М. М. Теория лексической аттракции (опыт функциональной типологии лексико-семантических систем) / М. М. Маковский. – М. : Наука, 1971. – 248 с.
174. Маковский М. М. Соотношение необходимости и свободы в лексико-семантических преобразованиях / М. М. Маковский // Вопросы языкознания. – 1977. – № 3. – С. 55-72.
175. Маковский М. М. Системность и асистемность в языке (опыт исследования антиномий в лексике и семантике) / М. М. Маковский. – М. : Наука, 1980. – 209 с.
176. Мартине А. Изменения социальные и изменения языковые / А. Мартине // Новое в лингвистике. – 1963. – № 3. – С. 528-531.
177. Мартине А. Принцип экономии в языке / А. Мартине // Новое в лингвистике. – 1963. – № 3. – С. 531-537.
178. Мартынов В. В. О. Н. Трубочёв. Ремесленная терминология в славянских языках (этимология и опыт групповой реконструкции) / В. В. Мартынов // Вопросы языкознания. – 1968. – № 1. – С. 126-129.
179. Мартынов В. В. Анализ по семантическим микросистемам и реконструкция праславянской лексики / В. В. Мартынов // Этимология 1968. – М. : Наука, 1971. – С. 11-23.
180. Марченко О. Ю. Лінгвоісторіографічний аспект дослідження фонемної дистрибуції (передфонологічний етап) / О. Ю. Марченко // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии. – Славянск : СГПУ, 2009. – Вып. XVIII, ч. 1. – С. 41-48.
181. Матезиус В. О потенциальности языковых явлений / В. Матезиус // Пражский лингвистический кружок : сб. ст. / под ред. Н. А. Кондрашова. – М. : Прогресс, 1967. – 559 с.
182. Мейе А. Введение в сравнительное изучение иностранных языков / А. Мейе. – М.-Л. : Соцэкгиз, 1938 – 512 с.
183. Мейе А. Сравнительный метод в сравнительном языкознании / А. Мейе. – М. : Изд-во Иностран. лит., 1954. – 99 с.

184. Меркулова О. А. Семантические законы и образ мира / О. А. Меркулова // Вестн. Воронеж. гос. ун-та. Сер. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2008. – № 3. – С. 39-43.
185. Мечковская Н. Б. Язык как исторически изменяющееся явление / Н. Б. Мечковская // Общее языкознание / под общ. ред. А. И. Супруна. – Минск : 1983 – 287 с.
186. Молдалиев О. Диахронический подход к изучению массового сознания: казахи 70-х и 90-х годов / О. Молдалиев, Н. А. Сандабаева // Языковое сознание: устоявшееся и спорное : XIV Междунар. симпозиум по психолингвистике и теории коммуникации : тез. докл / под. ред. Е. Ф. Тарасова. – М. : 2003. – С. 172.
187. Найда Ю. Анализ значения и составление словарей / Ю. Найда // Новое в лингвистике. – М., 1962. – № 2. – С. 45-71.
188. Нерознак В. П. Праязык: реконструкт или реальность? / В. П. Нерознак // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Теория лингвистической реконструкции. – М., 1988. – С. 26-43.
189. Никитин М. В. Лексическое значение в слове и словосочетании / М. В. Никитин. – Владимир : ВГП, 1974. – 222 с.
190. Никитин М. В. Основы лингвистической теории значения / М. В. Никитин. – М. : Высш. шк., 1988. – 168 с.
191. Николаев Д. Н. Индоевропейский код / Дмитрий Николаевич Николаев. – Кишинёв : Grafik Design, 2006. – 254 с.
192. Ніколенко А. Г. Лексикологія англійської мови / А. Г. Ніколенко. – Вінниця : Нова Книга, 2007. – 528 с.
193. Никонов В. А. Поиски системы / В. А. Никонов // Этимология. Исследования по русскому и другим языкам. – М. : Изд. Академии наук СССР, 1963. – 313 с.
194. Овчаренко В. М. Теорія «родовідного дерева» та «хвильова» теорія в українському мовознавстві (XIX ст. – 20-30-х рр. XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / В. М. Овчаренко. – Донецьк, 2003. – 20 с.
195. Одри Ж. Современное индоевропейское сравнительно-историческое языкознание / Ж. Одри // Новое в лингвистике. – 1988. – № 21. – С. 24-121.

196. Орел А. С. Історія фонологічних систем східнослов'янських мов: лінгвоісторіографічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / А. С. Орел. – Донецьк, 2008. – 22 с.
197. Падучева Е. Г. Глаголы создания образа: лексическое значение и семантическая деривация / Е. Г. Падучева // Вопросы языкознания. – 2003. – № 6. – С. 30-46.
198. Пауль Г. Принципы истории языка / Герман Пауль. – М. : Изд-во «Иностр. лит.», 1960. – 500 с.
199. Петренко В. Ф. Введение в экспериментальную психосемантику. Исследование форм репрезентации в обыденном сознании / В. Ф. Петренко. – М. : МГУ, 1983 – 175 с.
200. Пизани В. К индоевропейской проблеме / В. Пизани // Вопросы языкознания. – 1966. – № 4. – С. 3-21.
201. Плунгян В. А. Проблемы грамматического значения в современных морфологических теориях / В. А. Плунгян // Семиотика и информатика. – 1998. – № 36. – С. 324-386.
202. Покровский М. М. Избранные работы по языкознанию / М. М. Покровский. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – 382 с.
203. Покровский М. М. Избранные произведения. Лекции, статьи, речи. Кн. 4 / М. М. Покровский. – М. : Мысль, 1967. – 639 с.
204. Покровский М. М. Семасиологические исследования в области древних языков / М. М. Покровский. – [2-е изд.]. – М. : 2006. – 136 с.
205. Полозова И. В. Научная реальность метафора? / И. В. Полозова // Высшее образование в России. – 2002. – № 5. – С. 71-78.
206. Полозова И. В. Метафора как средство философского и научного познания: дис. ... доктора филос. наук : 09.00.01 / Полозова Ирина Владимировна. – М., 2003. – 346 с.
207. Полозова И. В. Онтологические основы метафоры / И. В. Полозова // Философские науки. – 2003. – № 4. – С. 51-63.
208. Поспелова Н. В. Системный характер семантических изменений в лексике : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. філол. наук. : спец. 10.00.00 «Филологические науки» / Н. В. Поспелова. – Одесса, 1990. – 16 с.

209. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – [3-е изд.]. – М. : Учпедгиз, 1958.–
Т. 1-2. – 1958. – 536 с.
210. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М. :
Просвещение, 1968.–
Т. 3. – 1968. – 551 с.
211. Потебня А. А. Эстетика и поэтика / А. А. Потебня. – М. : Искусство,
1976. – 616 с. – (История эстетики в памятниках и документах).
212. Потебня О. О. Наукова спадщина : зб. наук. пр. / О. О. Потебня. – К. :
Наук. думка, 1985. – 248 с.
213. Потебня А. А. Слово и миф / А. А. Потебня. – М. : Правда, 1989. – 623 с.
214. Потебня О. О. і проблеми сучасної філології : зб. наук. праць / Ін-т
мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1992. – 245 с.
215. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. – М. : Лабиринт, 1999. –
268 с.
216. Пражский лингвистический кружок : сб. ст. / под ред. Н. А. Кондрашова.
– М. : Прогресс, 1967. – 559 с.
217. Проскурин С. Г. Семиотика индоевропейской культуры /
С. Г. Проскурин. – [2-е изд.]. – Новосибирск : Изд-во СО РАН, 2005. –
234 с.
218. Реформатский А. А. Введение в языкознание / А. А. Реформатский. – [4-е
изд.]. – М. : Просвещение, 1967. – 250 с.
219. Реформатский А. А. Термин как член лексической системы языка /
А. А. Реформатский // Проблемы структурной лингвистики. – М., 1967. –
С. 45-63.
220. Рождественский Ю. В. О лингвистических универсалиях /
Ю. В. Рождественский // Вопросы языкознания. – 1968. – № 2. – С. 3-13.
221. Рождественский Ю. В. Типология слова / Ю. В. Рождественский. – М. :
Высш. шк., 1969. – 285 с.
222. Рябініна І. М. Джерела вивчення історії мови в українському та
російському мовознавстві ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. на
здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне
мовознавство» / І. М. Рябініна. – Донецьк, 2008. – 20 с.

223. Севортян Е. В. Всегда ли при реконструкции необходим фонетический архетип всего слова? / Е. В. Севортян // Вопросы языкознания. – 1975. – № 4. – С. 46-52.
224. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 711 с.
225. Селиверстова О. Н. Труды по семантике / О. Н. Селиверстова. – М. : Языки славян. культуры, 2004. – 960 с.
226. Семереньи О. Введение в сравнительное языкознание / Освальд Семереньи. – М. : Едиториал УССР, 2002. – 400 с.
227. Серебренников Б. А. Общее языкознание / Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 1970. – 601 с.
228. Серебренников Б. А. О лингвистических универсалиях / Б. А. Серебренников // Вопросы языкознания. – 1972. – № 2. – С. 3-16.
229. Серебренников Б. А. К проблеме реконструкции архаичных значений слов / Б. А. Серебренников // Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. – М. : Наука, 1973. – 319 с.
230. Ситняк Р. М. Закономірності семантичних змін у працях М. М. Покровського / Р. М. Ситняк // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии. – Славянск : СГПУ, 2007. – Вып. XV. – С. 13-23.
231. Ситняк Р. М. Дослідження семантичних змін у мовознавстві XIX-XX ст. / Р. М. Ситняк // Східнослов'янська філологія : збірник наукових праць. – Горлівка : Видавництво ГДПШМ, 2008. – Вип. 15. – С. 223-229.
232. Ситняк Р. М. О. О. Потербня та Г. Пауль про семантику слова на підґрунті загальної теорії Вільгельма фон Гумбольдта / Р. М. Ситняк // Проблеми зіставної семантики. – К : КНЛУ, 2009. – Вип. 9. – С. 76-79.
233. Ситняк Р. М. Філософія та психологія як зіткнення старого та нового в дослідженні семантики слів / Р. М. Ситняк // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии. – Славянск : СГПУ, 2010. – Вып. XIX. – С. 17-23.
234. Ситняк Р. М. Еволюція поглядів на семасіологію як на самостійну науку від минулого до сучасного / Р. М. Ситняк // Теоретические и прикладные

- проблемы русской филологии. – Славянск : СГПУ, 2011. – Вып. XXI. – С. 17-22.
235. Ситняк Р. М. Семасиология и этимология: проблемы реконструкции лексического значения / Р. М. Ситняк // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов : Грамота, 2014. № 6 (36): в 2-х ч. Ч II. – С. 177-180.
236. Складаревская Г. Н. Метафора в системе языка / Г. Н. Складаревская. – СПб. : Наука, 1993. – 152 с.
237. Слюсарева Н. А. Проблемы лингвистической семантики / Н. А. Слюсарева // Вопросы языкознания. – 1973. – № 5. – С. 13-23.
238. Смирницкий А. И. К вопросу о сравнительно-историческом методе / А. И. Смирницкий // Вопросы языкознания. – 1952. – №4. – С. 3-19.
239. Смирницкий А. И. Значение слова / А. И. Смирницкий // Вопросы языкознания. – 1955. – №2. – С. 79-89.
240. Смирницкий А. И. Лексикология английского языка / А. И. Смирницкий. – М., 1956. – 260 с.
241. Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование / В. М. Солнцев. – М. : Наука, 1977. – 341 с.
242. Сорока Т. В. Концепти «дім» і «родина» в російській, англійській та французькій мовній свідомості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Т. В. Сорока. – Донецьк, 2005. – 23 с.
243. Сорока Т. В. К вопросу об определении феномена «языковое сознание» / Т. В. Сорока // Східнослов'янська філологія. Вип.11. Мовознавство. Ч.1. – Горлівка: Видавництво ГДПШМ, 2006. – С. 93-101.
244. Сорока Т. В. Християнські цінності як лінгвоаксіологічні феномени релігійного дискурсу (на матеріалі української та англійської мов) / Т. В. Сорока // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : научно-методич. сб. / отв. ред. В. А. Глущенко. – Славянск : СГПУ, 2009. – Вып. XVIII. Ч. 1. – С. 228-233.
245. Сорока Т. В. Матричний метод як спосіб семантичного аналізу аксіономенів / Т. В. Сорока // Теоретические и прикладные проблемы

- русской филологии : научно-методич. сб. / отв. ред. В. А. Глущенко. – Славянск : СГПУ, 2010. – Вып. XX. – С. 18-21.
246. Сорока Т. В. Семантичні особливості аксіологічних категорій / Т. В. Сорока // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : научно-методич. сб. / отв. ред. В. А. Глущенко. – Славянск : СГПУ, 2011. – Вып. XXI. – С. 74-82.
247. Сорока Т. В. Семантичні особливості аксіономенів із середнім ступенем полісемії (на матеріалі сучасної української мови) / Т. В. Сорока // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : научно-методич. сб. / отв. ред. В. А. Глущенко. – Славянск : СГПУ, 2012. – Вып. XXIII. – С. 106-111.
248. Сорокина Е. А. Семантическая реконструкция древнегерманской социальной лексики : автореф. дис. на соискание учён. степени д-ра филол. наук : спец. 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / Е. А. Сорокина. – Волгоград, 2009. – 47 с.
249. Старостин С. А. У человечества был единый праязык / С. А. Старостин // Знание – сила. – М., 2003. – №8. – С. 39-43.
250. Степанов Ю. С. Основы общего языкознания / Ю. С. Степанов. – М., 1975. – 259 с.
251. Степанов Ю. С. Номинация, семантика, семиология (Виды семантических определений в современной лексикологии) / Ю. С. Степанов // Языковая номинация. Общие вопросы. – М. : Наука, 1977. – С. 294-358.
252. Стернин И. А. Лексическое значение слова в речи / И. А. Стернин // Лексическое значение слова как структура. – Воронеж, 1985. – С. 36-85.
253. Стернин И. А. Психолингвистическое значение слова и его описание. Теоретические проблемы : моногр. / И. А. Стернин, А. В. Рудакова. – LAP Lambert Academic Publishing: Saarbrücken, 2011. – 192 с.
254. Стернин И. А. Семантический анализ слова в контексте / И. А. Стернин, М. С. Саломатина. – Воронеж : Истоки, 2011. – 150 с.

255. Тараненко А. А. Языковая семантика в её динамических аспектах / А. А. Тараненко. – К. : Наук. думка, 1989. – 256 с.
256. Телия В. Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция / В. Н. Телия // Метафора в языке и тексте. – М. : Наука, 1988. – С. 26-52.
257. Теория метафоры : сб. / под. общ. ред. : Н. Д. Арутюновой, М. А. Журиной ; пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз. – М. : Прогресс, 1990. – 512 с.
258. Тищенко К. А. Історія української мови в науковій концепції А. Ю. Кримського : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / К. А. Тищенко. – Донецьк, 2006. – 20 с.
259. Толстой Н. И. Избранные труды / Никита Ильич Толстой. – М. : Языки рус. культуры, 1997.–
Т. 1. – 1997. – 519 с.
260. Торпцев И. С. Предмет, задачи, материал и методы ономазиологии / И. С. Торпцев // Проблемы ономазиологии : науч. труды Курск. гос. пед. ун-та. – Орёл, 1974. – Т. 21. – С. 23-25.
261. Топоров В. Н. Исследования по этимологии и семантике / В. Н. Топоров. – М. : Языки славян. культуры, 2004. – 814 с.
262. Тронский И. М. Общеевропейское языковое состояние (Вопросы реконструкции) / И. М. Тронский. – Л. : Наука, 1967. – 103 с.
263. Трубачёв О. Н. Ремесленная терминология в славянских языках / О. Н. Трубачёв. – М. : Наука, 1966. – 416 с.
264. Трубачёв О. Н. Этимологические исследования и лексическая семантика / О. Н. Трубачёв // Принципы и методы семантических исследований. – М. : Наука, 1976. – С. 148-173.
265. Трубачёв О. Н. Реконструкция слов и их значений / О. Н. Трубачёв // Вопросы языкознания. – 1980. – №3. – С. 3-14.
266. Трубачёв О. Н. Труды по этимологии / О. Н. Трубачёв. – М. : Языки славян. культуры, 2004.–
Т. 1. – 2004. – 798 с.
267. Трубецкой Н. С. Мысли об индоевропейской проблеме. Избранные труды по филологии / Н. С. Трубецкой. – М. : Прогресс, 1987. – 560 с.

268. Трубецкой Н. С. История. Культура. Язык. / Н. С. Трубецкой. – М. : Прогресс, 1995. – 800 с.
269. Ульманн С. Семантические универсалии / С. Ульманн // Новое в лингвистике. – 1970. – № 5. – С. 250-299.
270. Уорф Б. Л. Наука и языкознание / Б. Л. Уорф // Новое в лингвистике. – 1960. – № 1. – С. 169-182.
271. Успенский Б. А. Проблема универсалий в языкознании / Б. А. Успенский // Новое в лингвистике. – 1970. – № 5. – С. 5-30.
272. Уфимцева А. А. Слово в лексико-семантической системе языка / А. А. Уфимцева. – М. : Наука, 1968. – 272 с.
273. Уфимцева А. А. Семантика слова / А. А. Уфимцева // Аспекты семантических исследований. – М. : Наука, 1980. – С. 46-65.
274. Уфимцева А. А. Лексическое значение / А. А. Уфимцева. – М. : Наука, 1986. – 239 с.
275. Уфимцева Н. В. Предисловие / Н. В. Уфимцева, Г. А. Черкасова, Ю. Н. Караулов, Е. Ф. Тарасов // Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский. – М., 2004. – 800 с.
276. Уфимцева А. А. Опыт изучения лексики как системы (на материале англ. яз.) / А. А. Уфимцева. – М. : КомКнига, 2010. – 288 с.
277. Фельчак О. О. Питання походження української мови: лінгвоісторіографічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. О. Фельчак. – Донецьк, 2011. – 20 с.
278. Хейраартс Д. Принципы прагматической ономазиологии / Д Хейраартс // Вестн. Моск. гос. ун-та. Сер. 9. Филология. – 1995. – №5. – С. 127-135.
279. Хёнигсвальд Г. Существуют ли универсалии языковых изменений / Г. Хёнигсвальд // Новое в лингвистике. – 1970. – № 5. – С. 77-104.
280. Холодов О. В. Теоретичні проблеми дослідження субстрату в європейському мовознавстві XIX – XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / О. В. Холодов. – Донецьк, 2008. – 20 с.
281. Холодова Н. В. Морфологічна класифікація XIX – XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Н. В. Холодова. – Донецьк, 2010. – 20 с.
282. Хоккет Ч. Ф. Проблема языковых универсалий / Ч. Ф. Хоккет // Новое в

- лингвистике. – 1970. – № 5. – С. 45-76.
283. Цітова А. І. Асацыятыўн слойнік беларускай мовы / А. І. Цітова. – Мінск : Выд-ва БДУ, 1981. – 144с.
284. Шмелёв Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка / Дмитрий Николаевич Шмелёв. – М. : Просвещение, 1964. – 244 с.
285. Шмелев Д. Н. Проблема семантического анализа лексики (на материале рус. яз.) / Д. Н. Шмелев. – М. : Наука, 1973. – 280 с.
286. Шмелёв А. Г. Введение в экспериментальную психосемантику / Александр Григорьевич Шмелёв. – М. : МГУ, 1983. – 157 с.
287. Шувалов В. И. Метафорический дискурс : моногр. / В. И. Шувалов. – М. : Прометей, 2005. – 147 с.
288. Якобсон Г. Этимология и семантика на примере нескольких древнерусских слов / Г. Якобсон // Этимология 1964. – М. : Наука, 1965. – С. 13-26.
289. Якобсон Р. Язык и бессознательное / Роман Якобсон. – М. : ГНОЗИС, 1996. – 248 с.
290. Ярцева В. Н. Контрастивная лингвистика / В. Н. Ярцева // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 239.
291. Adams D. Q. The Oxford Introduction To Proto-Indo-European And Indo-European World / D. Q. Adams, J. P. Mallory // Oxford: University Press. – Oxford, 2006. – P. 316.
292. Basilius H. Neo-Humboldtian Ethnolinguistics / H. Basilius // Word. – 1952. – V. 8, № 2. – S. 95-105.
293. Breal M. Essai de semantique / M. Breal. – Paris : Hachette, 1924. – 372 p.
294. Coseriu E. Pour une semantique diachronique structurale / E. Coseriu // Travaux de Linguistique et de Litterature. – 1964. – № 2 (1). – P. 139-186.
295. Greimas A. J. Sémantique structurale. Recherche de méthode / A. J. Greimas. – Paris : Larousse. Langue et langage, 1966. – 262 p.
296. Grodziński E. Znaczenie słowa w języku naturalnym / E. Grodzinski. – Warszawa : PWN, 1964. – 353 s.
297. Jacobs R. A., P. S. Transformation, Style and Meaning / R. A. Jacobs., P. S. Rosenbaum. – Waltham : Massachusetts, 1971. – 140 p.
298. Jeffers R. J. Principles and methods for historical linguistics / R. J. Jeffers. – London : The MIT Press, 1979. – 209 p.
299. Kent G. H. A study of association in insanity / G. H. Kent, A. J. Rosanoff // American Journal of Insanity. – 1910. – P. 27-96.

300. Kronasser H. *Handbuch der Semasiologie* / H. Kronasser – Heidelberg: Carl Winter, 1952 – 204 s.
301. Lakoff G. *Metaphors We Live by* / G. Lakoff, M. Johnson. – Chicago-London, 1980. – 242 p.
302. Lakoff G. Conceptual metaphor in everyday language / G. Lakoff, M. Johnson // *The Journal of Philosophy*. – 1980. – V. LXXVII, № 8. – P. 453-486.
303. Lyons J. *Linguistic Semantics: An Introduction* / John Lyons. – Cambridge, UK : Cambridge University Press, 1995. – 376 p.
304. Mallory J. P. *In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology and Myth* / J. P. Mallory. – London : Thames & Hudson, 1989. – 288 p.
305. Mallory J. P. *The Homelands of the Indo-Europeans* / J. P. Mallory, R. Blench, M. Spriggs // *Archaeology and Language*. – London-New York : Routledge, 1997. – P. 93-121.
306. Meyer R. M. Bedeutungssysteme / R. M. Meyer // *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der i g. Sprachen*. – 1910. – Bd. 43, H. 4. – S. 352-368.
307. Nida E. *A Componential Analysis of Meaning. An Introduction to Semantic Structures* / E. Nida. – The Hague: Mouton, 1975. – 272 p.
308. Pottier B. *Vers une sémantique moderne* / B. Pottier // *Travaux de linguistique*. – Strasbourg, 1964. – № 1. – P. 107-137.
309. Porzig W. *Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen* / W. Porzig // *Beiträge zur Geschichte der Deutsche Sprache und Literatur*. – 1934. – № 58. – S. 70-97.
310. Porzig W. *Das Wunder der Sprache. Probleme, Methoden und Ergebnisse der modernen Sprachwissenschaft* / W. Porzig. – Bern: Francke, 1950. – 414 s.
311. Raskin V. *A concise history of linguistic semantics* / Victor Raskin. – Purdue University, 1983. – 94 p.
312. Schmidt W. *Leksikalische und aktuelle Bedeutung* / W. Schmidt. – Berlin: Akademie Verlag, 1967. – 128 s.
313. Schuchardt H. *Etymologische Probleme und Prinzipien* / H. Schuchardt // *Zeitschrift für romanische Philologie*. – 1902. – V. 26. – S. 385-427.
314. Spitzer L. *Essays in historical semantics* / L. Spitzer. – N.-Y. : S. F. Vanni, 1948. – 316 p.
315. Stern G. *Meaning and Change of Meaning* / G. Stern. – Bloomington, Indiana : University press, 1965. – 465 p.

316. Sundén K. F. A new etymological group of Germanic verbs and their derivatives: a study on semantics / K. F. Sundén. – Goteborg : Elanders Boktryckeri Aktiebolag, 1943. – 250 p.
317. Trier J. Deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes / J. Trier // Die Geschichte eines sprachliches Feldes. – Heidelberg, 1931. – Bd. 1.
318. Trier J. Der deutschen Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes / J. Trier. – Heidelberg : Carl Winter, 1931. – Bd. I. – 347 s.
319. Ullman S. The principles of semantics / S. Ulman. – Glasgow-Oxford : Jadson son & co., 1963. – 352 p.
320. Ullmann S. An introduction to the science of meaning / Stephen Ullmann. – Oxford : Blackwell, 1972. – 278 p.
321. Ullmann S. Meaning and Style / S. Ullman. – Oxford : Basil Blackwell, 1973. – P. 5-20.
322. Weisgerber L. Sprache als gesellschaftliche Erkenntnisform: Eine Unters. tiber das Wesen der Sprache als Einleitung zu einer Theorie des Sprachwandels / L. Weisgerber. – Bonn, 1925. – 200 s.